

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СКРИННІК ЮЛІЯ СЕРГІЇВНА

УДК: 811.111'42'22

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДИСКУРСИВНА ВАРІАТИВНІСТЬ ВЕРБАЛЬНОЇ
ТА НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ МОВЦІВ
ПРИ ЗМІНІ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ
(НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)**

Спеціальність 10.02.04 – германські мови

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ю.С. Скриннік

Науковий керівник Солощук Людмила Василівна, доктор філологічних
наук, професор

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Скриннік Ю. С. Дискурсивна варіативність вербальної та невербальної поведінки мовців при зміні соціальних ролей (на матеріалі англійської мови). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.04 «Германські мови». – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна МОН України. – Харків, 2019.

Дисертаційна робота присвячена аналізу особливостей функціонування й взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації при реалізації / зміні соціальних ролей дискурсивною особистістю в інституціональному та побутовому типах дискурсу.

Актуальність роботи зумовлена притаманним сучасній лінгвістиці антропоцентричним характером досліджень комунікативних процесів у різноманітних ситуаціях спілкування і, відповідно, при виконанні комунікантами різних соціальних ролей. Дискурсивний аналіз сприяє розв'язанню наукової проблеми інтерпретації значень вербальних та невербальних комунікативних компонентів при втіленні різних соціальних ролей, а також виявленню стратегій та тактик реалізації соціальних ролей у різних типах дискурсу.

Об'єкт дослідження становлять вербальні та невербальні компоненти комунікації, які дискурсивна особистість використовує при виконанні різних соціальних ролей у різних типах дискурсу. Предметом дослідження виступають особливості використання дискурсивною особистістю вербальних та невербальних компонентів комунікації у ході реалізації соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу за допомогою певних стратегій та тактик.

Мета дисертаційного дослідження полягає у виявленні особливостей мовленнєвої поведінки дискурсивної особистості при виконанні нею різних соціальних ролей, що простежуються у варіюванні вербальних, невербальних та надвербальних компонентів комунікації.

Матеріалом для дослідження слугували 2180 діалогічних дискурсивних фрагментів, де демонструється зміна конфігурацій соціальних ролей дискурсивною особистістю. Діалогічні фрагменти виокремлено методом суцільної вибірки із текстів сучасної англomовної художньої літератури та скриптів кінофільмів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що у ньому вперше (1) представлено результати лінгвістичного аналізу вербальних та невербальних компонентів комунікації, які використовуються дискурсивною особистістю при виконанні соціальних ролей у побутовому та інституціональному типах дискурсу; (2) окреслено основні мовні та немовні засоби, що характеризують варіативність соціальних ролей на вербальному та невербальному рівнях; (3) схарактеризовано комунікативні стратегії та тактики реалізації соціальних ролей у побутовому та інституціональному типах дискурсу; (4) виявлено дискурсивну специфіку взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації при реалізації соціальних ролей у цих типах дискурсу.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони дозволяють встановити специфіку оперування вербальними та невербальними компонентами комунікації у ході виконання дискурсивною особистістю різних соціальних ролей, схарактеризувати варіативність взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації з урахуванням прагматичних і дискурсивних параметрів їх функціонування. Розкриття комунікативно-прагматичних механізмів реалізації різних соціальних ролей сприяє поглибленню теорії дискурсу.

Практична цінність роботи полягає у тому, що отримані результати дослідження можуть бути використані у курсах теоретичної граматики (розділ «Прагматика речення»), у спеціальних курсах з теорії комунікації, теорії дискурс-аналізу, теорії невербальної комунікації, соціолінгвістики, а також у наукових дослідженнях студентів та аспірантів.

У першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження соціальних ролей дискурсивної особистості» викладено теоретико-методологічні засади дослідження соціальних ролей дискурсивної особистості, які дозволяють виявити рольовий репертуар дискурсивної особистості та особливості виконання соціальних ролей у різних типах дискурсу; охарактеризовано особливості варіативності соціальних ролей; розмежовано поняття соціальної ролі та соціального статусу дискурсивної особистості; виявлено особливості взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації при зміні дискурсивною особистістю її соціальної ролі; а також виявлено варіативність соціальних ролей з точки зору еколінгвістики.

У другому розділі «Особливості організації мовленнєвого репертуару дискурсивної особистості у різних типах дискурсу» виділено чинники, що впливають на реалізацію соціальних ролей дискурсивною особистістю, яка переміщується з інституціонального до побутового типу дискурсу і навпаки; охарактеризовано особливості взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації при зміні соціальних ролей при переході від інституціонального до побутового типу дискурсу.

Конфігурація ролей комунікантів впливає на змістові і формально-структурні особливості спілкування та характеризується певними закономірностями. На виконання соціальних ролей в побутовому та інституціональному типах дискурсу та при конфігурації соціальних ролей, що залучають перехід від інституціонального до побутового типу дискурсу, впливають такі базові соціальні, біосоціальні та психологічні чинники, як гендер, вік, соціальна група, до якої належить дискурсивна особистість.

Виокремлено типи дискурсивних особистостей із урахуванням психологічного чинника – толерантна та інтолерантна дискурсивна особистість. Встановлено, що толерантні дискурсивні особистості приділяють більше уваги своєму мовленнєвому репертуару, в той час як інтолерантні особистості часто не розмежовують побутове та офіційно-ділове спілкування, нехтують правилами поведінки щодо втілення соціальних ролей при переході від інституціонального до побутового спілкування, що проявляється як на вербальному, так і на невербальному та надвербальному рівнях спілкування.

Комунікативні процеси у суспільстві тісно пов'язані з поняттям увічливості та етикету. Увічливість знаходить віддзеркалення в побутових та інституціональних умовах спілкування. Встановлено, що принцип екологічності спілкування надає кооперативного характеру комунікації в побутовому типі дискурсу та сприяє партнерським відносинам за офіційно-ділових обставин. Простежено тенденцію стирання меж між виконуваними соціальними ролями у мовленнєвій поведінці дискурсивної особистості на початку ХХІ століття.

У третьому розділі «Особливості дискурсивної поведінки при зміні конфігурації соціальних ролей у межах інституціонального дискурсу» виокремлено та схарактеризовано стратегії і тактики виконання соціальних ролей в інституціональному типі дискурсу; досліджено особливості реалізації кожної із тактик, включаючи вербальні та невербальні особливості їхнього втілення.

Спілкування комунікантів в інституціональному дискурсі значною мірою залежить від ступеня влади та ієрархізації статусно-рольових відносин. В інституціональному дискурсі соціальні ролі поділяються на домінантні та субординативні за параметрами влади та дистанції, що впливає на мовленнєвий репертуар дискурсивної особистості та вибір комунікативної стратегії.

В інституціональному спілкуванні невербальна поведінка мовця з домінантною соціальною роллю є інформативною для мовців з

субординативними соціальними ролями. Це підтверджується тим, що в офіційно-ділових умовах невербальні складові спілкування мають не спонтанний характер, а використовуються цілеспрямовано. У ході реалізації соціальних ролей в інституціональному дискурсі важливим чинником, що впливає на перебіг комунікації, є надвербальний компонент, який допомагає визначити соціальний статус та соціальну роль особистості до вступу в інтеракцію з нею.

У четвертому розділі «Особливості дискурсивної поведінки при зміні конфігурації соціальних ролей у межах побутового дискурсу» виокремлено та схарактеризовано стратегії реалізації соціальних ролей в побутовому типі дискурсу; виявлено засоби реалізації кожної із тактик, включаючи вербальні, невербальні та надвербальні особливості їхнього втілення.

Мовленнєвий репертуар для виконання соціальних ролей у побутовому дискурсі є прямо залежним від того, представником якої зони дискурсивного оточення виступає комунікативний партнер. Спілкування комунікантів, що знаходяться у ядерній зоні дискурсивного оточення, характеризується високим ступенем обізнаності у вербальному та невербальному репертуарі комунікативного партнера. Ступінь можливості прогнозування сценарію втілення соціальних ролей мовців ядерної зони дискурсивного оточення є вищим, ніж мовців, з маргінальної чи периферійної зони дискурсивного оточення.

Здійснений аналіз варіативності вербальних та невербальних компонентів комунікації при різних конфігураціях соціальних ролей дискурсивної особистості відкриває нові перспективи подальших досліджень, які можуть бути пов'язані з вивченням варіативності вербальних та невербальних компонентів комунікації при зміні конфігурації соціальних ролей в інших типах дискурсу; проведенням дослідження впливу міжкультурного чинника на хід виконання соціальних ролей дискурсивною особистістю з урахуванням основних принципів еколінгвістики; поглибленням аналізу мовленнєвої /

немовленнєвої реалізації соціальних ролей з точки зору інших принципів еколінгвістики; розбудовою методик аналізу та дослідженням нестереотипних ситуацій зміни соціальних ролей дискурсивною особистістю, а також побудовою сценарію реалізації соціальних ролей у нестереотипних рольових конфігураціях.

Ключові слова: вербальний компонент комунікації, дискурсивна особистість, інституціональний дискурс, невербальний компонент комунікації, побутовий дискурс, соціальна роль, стратегія, тактика.

ABSTRACT

Skrynnik Yu. S. Discursive variability of the speakers' verbal and non-verbal behavior in the process of changing social roles (based on the English language material). – Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology: Speciality 10.02.04 – Germanic Languages. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

This dissertation focuses on the study of interaction of verbal and non-verbal communicative components used by the speaker changing social roles in institutional and everyday types of discourse. The changing of the social roles is implemented through communicative strategies and tactics, the structural, semantic and linguo-pragmatic means of which are characterized by specific features and differ in institutional and everyday types of discourse.

The relevance of the paper is based on the research of the anthropocentric character of communication in different communicative situations in which the same speaker performs different social roles. The complex study of verbal and non-verbal communicative components involved in the realization of different social roles is required.

The object of the research is presented by verbal and non-verbal communicative components used by the discursive personality while implementing different social roles in different types of discourse. The subject of the research is constituted by establishing specific features of verbal and non-verbal communicative components used by the same discursive personality in performing social roles within the framework of everyday and institutional types of discourse including structural, semantic and pragmatic peculiarities of the strategies of social roles realization.

The research is aimed at studying the features of the personality's discursive behavior in performing different social roles that are traced in the combinability of verbal and non-verbal communicative components.

The study is based on 2180 fragments in which changing of social roles by the discursive personality is presented. The fragments were selected from the English literary works and film scripts.

The results of the linguistic analysis of verbal and non-verbal communicative components in the process of changing social roles in everyday and institutional discourse types are described in the thesis, which asserts the original nature of the study. Namely, the basic linguistic and non-linguistic means, which characterize the process of changing social roles, are singled out. The communicative strategies and tactics used for performing different social roles in everyday and institutional types of discourse are presented; specific features of discursive interaction of verbal and non-verbal communicative components involved in performing different social roles in different types of discourse are characterized.

The theoretical value of the work is presented by the obtained results which allow to specify the principles of interaction of verbal and non-verbal communicative components in the process of performing different social roles by the discursive personality and identify the variability of strategies implementation taking into account pragmatic and discursive parameters of the process of performing different social roles. The research of communicative and pragmatic mechanisms of the

implementation of different social roles contributes to the further analysis of different types of discourse.

The material of the research, its theoretical postulates and methodological principles can be applied in lecture courses on Theoretical Grammar (“Pragmatics”), special courses on the theory of communication, discourse analysis, theory of non-verbal communication, sociolinguistics. The paper is of interest for the students doing their Master’s Degrees and postgraduate students in pursuing their own PhD research.

In the first chapter of the thesis “Theoretical and Methodological Grounds for the Investigation of the Discursive Personality’s Social Roles”, the theoretical and methodological grounds for the research of the discursive personality’s social roles are substantiated; the discursive personality’s roles repertoire is analyzed; the peculiarities of the social roles variability are outlined; the distinction between the notions “social role” and “social status” is established; the interaction of verbal and non-verbal communicative components in the process of changing social roles is depicted; changing of social roles within the framework of Ecolinguistics is investigated.

The second chapter “Discursive Repertoire of the Speaker in Different Types of Discourse” deals with the factors influencing the process of changing social roles; specifies the usage of verbal and non-verbal communicative components in the process of changing social roles within the frames of everyday and institutional discourse types.

The realization of social roles is influenced by social, biosocial and psychological factors such as gender, age, and social status of a discursive personality. Considering the psychological factor, discursive personalities are presented by two main types – tolerant and intolerant. Tolerant discursive personalities attend to the requirements of the verbal and non-verbal repertoire characteristics of a definite type of discourse whereas intolerant personalities are apt to violate the norms and characteristics of institutional and everyday communication, they neglect the rules of behavior in the process of changing social roles.

The communicative processes in the society are tightly connected with the norms of politeness and ethics. Adhering to the ecological communicative principles contributes to the partnership relations in the institutional communication and provides the cooperative flow of interaction in everyday discourse. The discursive behavior of the personality performing different social roles tends to erase the boundaries between social roles performed in the beginning of XXI century.

The third chapter “Characteristics of the Discursive Personality’s Behaviour in Changing Social Roles within the Frames of the Institutional Discourse” singles out and features the strategies of social roles performance in the institutional discourse; the specificity of the interaction of verbal and non-verbal means used for the realization of the appropriate tactics in this type of discourse are described.

Communication within the institutional discourse depends on the level of authority and the status-role relations hierarchy. The strategy of the dominant social role realization is implemented through the cooperative tactics of converging with a communicative partner; approving a communicative partner’s social role; and non-cooperative tactics of demonstrating own dominant social role; didactic influence on a partner performing the subordinate social role; neglecting a partner’s subordinate social role. The strategy of the subordinate social role realization is implemented through the cooperative tactics of confirming a partner’s dominant role; promising / appealing to understanding; and non-cooperative tactics of rejecting a partner’s dominant role; neglecting a partner’s dominant social role.

In the institutional discourse verbal and non-verbal behavior of the speaker performing the dominant social role is highly informative for speakers with subordinate social roles. In the institutional discourse non-verbal behavior is usually purposeful but not spontaneous. Super-verbal characteristics in the institutional discourse are crucial in defining the opponent’s social status and social role before the beginning of interaction.

In the fourth chapter “Characteristics of the Discursive Personality’s Behaviour in Changing Social Roles within the Frames of the Everyday Discourse”, the

strategies of social roles performance in everyday discourse are identified; the specificity of verbal and non-verbal means used for the realization of the appropriate tactics are described.

The linguistic repertoire for social roles performance in everyday discourse directly depends on the discourse environment which the communicative partner belongs to. The members of the nuclear discourse environment are highly aware of their partner's verbal and non-verbal repertoire. Speakers belonging to the nuclear discourse environment are more likely to predict their partner's scenario of the social role performance than speakers belonging to non-nuclear discourse environment are.

The strategy of symmetrical roles realization is implemented through the cooperative tactics of offering a "being a friend" social role; converging with a communicative partner; approving a partner's social role; and the non-cooperative tactics of denying a "being a friend" social role; emphasizing a partner's negative qualities; attributing a higher social role to oneself. The strategy of asymmetrical roles realization is implemented through the cooperative tactics of approving own social role; assigning a social role to a partner; didactic influence on a partner; and the non-cooperative tactics of demonstrating a higher social role; refuting own lower social role; attributing a social role to a partner; denying a communicative partner's role; neglecting a communicative partner's higher social role.

The performed analysis has perspectives for further research connected with the study of discursive variability of speakers' verbal and non-verbal behavior in various types of discourse; consideration of the intercultural factor influencing the process of performing different social roles relying on the principles of ecolinguistics; formation of the methods for the scenario construction of non-stereotypical situations of social roles realization / change.

Key words: discursive personality, everyday discourse, institutional discourse, non-verbal component of communication, social role, social status, strategy, tactic, verbal component of communication.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Солощук Л. В., Скриннік Ю. С. Стратегії оперування соціальними ролями у сучасному англомовному дискурсі. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2018. VI (52). Issue 177. P. 64–68. *(Особистий внесок здобувача у роботі полягає у здійсненні практичної частини дослідження)*
2. Скриннік Ю. С. Варіативність мовленнєвої поведінки дискурсивної особистості при зміні соціальних ролей. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2017. V (41). Issue 145. С. 47–51.
3. Скриннік Ю. С. Еколінгвістичні виміри зміни соціальних ролей мовців у англомовному побутовому дискурсі. *Одеський лінгвістичний вісник : науково-практичний журнал*. 2017. Вип. 9. Том 1. С. 236–239.
4. Скриннік Ю. С. Особливості комунікативної поведінки мовців при зміні соціальних ролей у інституціональному дискурсі. *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія»*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 25. С. 371–378.
5. Скриннік Ю. С. Імпліцитна оцінка комунікантів при асиметричному типі рольових відносин. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. Київ. 2016. Вип. 30. С. 164–177.
6. Скриннік Ю. С. Залежність комунікативної поведінки мовця від його соціального статусу у різних типах дискурсу. *Наукові записки. Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка. Серія: Філологічні науки*. 2016. Вип. 145. С. 276–280.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Скриннік Ю. С. Типи дискурсивних особистостей при зміні соціальних ролей. *Сучасна германістика: наукові дискусії: матеріали VIII міжнар. наук. форуму (Харків, 23 жовт. 2018)*. Харків, 2018. С. 133–135.

8. Скриннік Ю. С. Функціонування звертання у різних типах дискурсу. *Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація*: матеріали XVII міжнар. наук. конф. (Харків, 2 лют. 2018). Харків, 2018. С. 154–155.
9. Skrynnik Yu. S. Non-verbal behaviour in the process of changing social roles in business discourse. *Culture. Cognition. Communication. (Inter)cultural perspectives on language and the mind: Papers of the Conference (Lublin, 14–15 Sept. 2017)*. Lublin, 2017. P. 23. URL : <http://phavi.umcs.pl/at/attachments/2017/0906/211238-book-of-abstracts-updated.pdf>. (Дата звернення 02.10.2017).
10. Скриннік Ю. С. Екологія спілкування при зміні соціальних ролей. *Художні феномени в історії світової літератури: перехід мови в письменництво («Екоцентризм: Культура і природа»)*: матеріали III міжнар. наук. конф. (Харків, 7–8 квіт. 2017). Харків, 2017. С. 97–98.
11. Скриннік Ю. С. Особливості функціонування пейоративів у комунікативних ситуаціях з асиметричним статусом мовців. *Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація*: матеріали XVI міжнар. наук. конф. (Харків, 3 лют. 2017). Харків, 2017. С. 120–122.
12. Скриннік Ю. С. Диверсифікація тактик у ситуаціях дидактичного впливу при виконанні комунікантами різних соціальних ролей. *Сучасна іноземна філологія: дослідницький потенціал*: матеріали VII міжнар. наук. форуму (Харків, 23 лист. 2016). Харків, 2016. Ч. II. С. 69–72.
13. Скриннік Ю. С. Вплив соціального статусу мовця на його рольову комунікативну поведінку. *Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація*: матеріали XV міжнар. наук. конф. (Харків, 5 лют. 2016). Харків, 2016. С. 182–184.
14. Скриннік Ю. С. Варіативність вербальної та невербальної поведінки жінки при зміні соціальної ролі. *Сучасна англістика: До 85-річчя кафедри англійської філології*: матеріали VI міжнар. наук. форуму (Харків, 23 верес. 2015). Харків, 2015. С. 131–133.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ ДИСКУРСИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ	26
1.1 Соціальні ролі та соціальні статуси дискурсивної особистості	27
1.1.1 Сутність поняття соціальної ролі.....	27
1.1.2 Підходи до вивчення й трактування концепцій соціальних ролей.	30
1.1.3 Категоріальні характеристики соціальних ролей	33
1.1.4 Категоріальні характеристики соціального статусу	38
1.1.5 Взаємозалежність соціальної ролі та соціального статусу	
особистості	42
1.2 Соціальні ролі з позиції дискурсології	44
1.2.1 Дискурс як середовище реалізації соціальних ролей	44
1.2.2 Теоретичні підвалини вивчення феномену мовної особистості	47
1.2.3 Поняття дискурсивної особистості	51
1.2.4 Дискурсивне оточення	54
1.3 Формування соціальних ролей у процесі комунікації	59
1.3.1 Варіативність соціальних ролей	59
1.3.2 Стратегічна зумовленість реалізації соціальних ролей	61
1.3.3 Мовленнєвий репертуар дискурсивної особистості	65
1.3.4 Конфігурації соціальних ролей у вимірі еколінгвістики	71
1.4 Методи та методика дослідження вербальних та невербальних засобів	
комунікації при зміні соціальних ролей мовців	73
Висновки до Розділу 1	81
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ МОВЛЕННЄВОГО РЕПЕРТУАРУ	
ДИСКУРСИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У РІЗНИХ ТИПАХ ДИСКУРСУ	85
2.1 Базові соціальні, біосоціальні та психологічні чинники соціальних ролей в	
побутовому та інституціональному типах дискурсу	85

2.2 Категорія увічливості при варіюванні соціальних ролей дискурсивною особистістю	100
2.3 Дискурсивна поведінка толерантної особистості при конфігурації соціальних ролей, що залучають перехід від інституціонального до побутового типу дискурсу	109
2.3.1 Вербальні компоненти комунікації	109
2.3.2 Невербальні та надвербальні компоненти комунікації	117
2.4 Дискурсивна поведінка інтолерантної особистості при конфігурації соціальних ролей, що залучають перехід від інституціонального до побутового дискурсу	122
2.4.1 Вербальні компоненти комунікації	123
2.4.2 Невербальні та надвербальні компоненти комунікації	126
Висновки до Розділу 2	129
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ДИСКУРСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ ЗМІНІ КОНФІГУРАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ У МЕЖАХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ДИСКУРСУ	132
3.1 Стратегії реалізації соціальних ролей... ..	132
3.1.1 Стратегія реалізації домінантної соціальної ролі	132
3.1.2 Стратегія реалізації субординативної соціальної ролі	142
3.2 Вербальні компоненти комунікації	145
3.2.1 Імпліцитна оцінка як засіб ідентифікації соціальної ролі комунікативного партнера	149
3.2.2 Звертання	151
3.3 Невербальні та надвербальні компоненти комунікації	153
Висновки до Розділу 3	158
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ДИСКУРСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ ЗМІНІ КОНФІГУРАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ У МЕЖАХ ПОБУТОВОГО ДИСКУРСУ	161
4.1 Стратегії реалізації соціальних ролей	161

4.1.1 Стратегія реалізації симетричних рольових позицій	162
4.1.2 Стратегія реалізації асиметричних рольових позицій	167
4.2 Вербальні компоненти комунікації при конфігурації соціальних ролей в побутовому дискурсі	175
4.2.1 Пейоративні висловлення	179
4.2.2 Рівень емоційності спілкування	183
4.3 Невербальні компоненти комунікації при зміні конфігурації соціальних ролей в побутовому дискурсі	187
Висновки до Розділу 4	192
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ТЕОРЕТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ	201
СПИСОК ДОВІДКОВИХ ДЖЕРЕЛ	235
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	236
ДОДАТОК А. Схема реалізації соціальної ролі	239
ДОДАТОК Б. Екологічність спілкування мовців при зміні конфігурацій соціальних ролей	240
ДОДАТОК В. Стратегії і тактики виконання соціальних ролей	241
ДОДАТОК Г. Список публікацій здобувача за темою дисертації	245

ВСТУП

Дисертаційна робота присвячена аналізу особливостей функціонування й взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації при реалізації / зміні соціальних ролей дискурсивною особистістю в інституціональному та побутовому типах дискурсу.

Фокусування мовознавчих досліджень навколо людини та комунікації зумовило породження течій у руслі дискурсивно-комунікативної парадигми, що вивчають соціальні та рольові характеристики комунікантів, віковий, гендерний аспекти [12; 33; 102; 144; 164; 261; 301; 334; 350]. Прогресивним кроком на шляху до дослідження мовленнєвої діяльності людини стало залучення вчень про мовну особистість [104; 105; 108–110; 133; 140; 262; 310], дискурсивну особистість [205; 206; 248; 250; 251]; трактування залежності мовленнєвої поведінки від комунікативної ситуації [51; 94; 98; 153; 276–278; 295; 309; 324; 336; 337; 385], вивчення комунікативних стратегій і тактик у продукуванні експліцитних та імпліцитних смислів [26–28; 30; 179; 211; 280; 355; 366; 376].

У галузі лінгвістики соціальні ролі стали об'єктом дослідження зарубіжних науковців [360; 368]. Соціальні ролі висвітлювалися спеціалістами в області психології [4; 60; 157; 303] та соціології [75; 119; 178; 198; 353; 356; 253]. Соціальні ролі складаються у чисельні конфігурації, які проявляються у мовленнєвій діяльності дискурсивної особистості. Взаємодія різних кодових систем, серед яких головне місце посідає взаємодія вербальних та невербальних компонентів комунікації, відображається у процесі оперування рольовим набором. Мобільність соціальних ролей зумовлює вивчення стратегій та тактик переходу від однієї виконуваної соціальної ролі до іншої. У залежності від типу мобільності (у межах статусно-орієнтованого або особистісно-орієнтованого типів спілкування, а також при переході від одного типу до іншого) варіюється набір вербальних та невербальних компонентів комунікації при виконанні дискурсивною особистістю різних соціальних ролей.

Виконання соціальних ролей на вербальному, невербальному та надвербальному рівнях комунікації забезпечується принципами етичного, гармонійного та ефективного спілкування, що досліджує галузь еколінгвістики [82; 93; 181; 197; 201; 251; 298; 341; 343; 346; 380]. Соціальні ролі базуються на очікуваннях соціуму [332; 342; 365], які визначають норми та правила поведінки. Стереотипне втілення соціальної ролі на вербальному та невербальному рівнях комунікації відбувається згідно з сценарієм, в основі якого закладені принципи екологічного спілкування. Під екологічним спілкуванням розуміється етичність, гармонічність та ефективність комунікативного процесу, а також відповідність виконанню соціальної ролі очікуванням соціуму.

Актуальність роботи зумовлена притаманним сучасній лінгвістиці антропоцентричним характером досліджень комунікативних процесів у різноманітних ситуаціях спілкування і, відповідно, при виконанні комунікантами різних соціальних ролей. Дискурсивний аналіз сприяє розв'язанню **наукової проблеми** інтерпретації значень вербальних та невербальних комунікативних компонентів при втіленні різних соціальних ролей, а також виявленню стратегій та тактик реалізації соціальних ролей у різних типах дискурсу.

Зв'язок роботи із науковими темами. Дисертація відповідає профілю досліджень, які проводяться на факультеті іноземних мов Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у межах наукових тем «Когнітивно-дискурсивні дослідження мови та перекладу» (номер державної реєстрації 0114U004320) та «Еколінгвістичний підхід до аналізу германських мов та педагогічного процесу їх навчання на гуманітарних факультетах українських вишів» (номер державної реєстрації 0118U002092).

Мета дисертаційного дослідження полягає у виявленні особливостей мовленнєвої поведінки дискурсивної особистості при виконанні нею різних

соціальних ролей, що простежуються у варіюванні вербальних, невербальних та надвербальних компонентів комунікації.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- обґрунтувати теоретико-методологічні основи дослідження мовленнєвої поведінки дискурсивної особистості при зміні нею соціальних ролей;
- визначити соціальні та біосоціальні змінні, що впливають на мовленнєвий репертуар дискурсивної особистості при виконанні нею соціальних ролей;
- визначити комунікативні стратегії реалізації соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу;
- схарактеризувати особливості використання вербальних компонентів комунікації при реалізації соціальних ролей;
- виявити специфіку оперування невербальними та надвербальними компонентами комунікації при втіленні дискурсивною особистістю соціальних ролей в різних типах дискурсу;
- визначити специфіку взаємодії вербальних і невербальних компонентів комунікації при зміні соціальних ролей особистістю.

Об'єкт дослідження становлять вербальні та невербальні компоненти комунікації, які дискурсивна особистість використовує при виконанні різних соціальних ролей у різних типах дискурсу. **Предметом** дослідження виступають особливості використання дискурсивною особистістю вербальних та невербальних компонентів комунікації у ході реалізації соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу за допомогою певних стратегій та тактик.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що в основу виконання соціальних ролей закладено принципи екологічного спілкування, які визначають дискурсивну поведінку особистості та вибір дискурсивних стратегій та тактик виконання соціальних ролей.

Матеріалом для дослідження слугували 2180 діалогічних дискурсивних фрагментів, де демонструється зміна конфігурацій соціальних ролей дискурсивною особистістю. Діалогічні фрагменти виокремлено методом суцільної вибірки із текстів сучасної англомовної художньої літератури та скриптів кінофільмів загальним обсягом 4186 сторінок (194,7 друк. арк.).

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження є комунікативно-дискурсивний напрям у мовознавчих дослідженнях: теорія дискурсу (А. Д. Белова [37], Р. Водак [384], Т. А. ван Дейк [327], А. П. Мартинюк [162–168], О. І. Морозова [299], В. А. Ущина [276–278; 385], І. Є. Фролова [279], І. С. Шевченко [302]); когнітивно-комунікативний підхід, у якому мовлення розглядається у соціокультурному комунікативному контексті (Є. В. Бондаренко [99], І. М. Колегаєва [116], Дж. Лакофф [349], І. І. Морозова [179], Г. Сакс [366], В. О. Самохіна [222], І. С. Шевченко [298–302]); лінгвістична прагматика (Л. Р. Безугла [27], І. П. Сусов [261], І. С. Шевченко [396]); теорія мовної / дискурсивної особистості (Ф. С. Бацевич [23], В. І. Карасик [104], Ю. М. Караулов [109; 110], Н. В. Петлюченко [205], Л. В. Солощук [248; 250]); теорія комунікації, включаючи невербальну (Дж. Бургон [321], І. Н. Горєлов [64], М. Л. Кнапп [347], Г. Ю. Крейдлін [138], Г. Г. Почепцов [210], В. П. Річмонд [363], О. О. Селіванова [226], І. І. Серякова [231], Л. В. Солощук [248], А. Шефлен [370], О. В. Яшенкова [308]). У ході дослідження соціальних ролей з точки зору лінгвістики спираємось на структурно-функціональний підхід (В. Лабов [350], Б. Біддл [314], Я. Бломмарт [316], П. Берк [322], П. Пахта [360], А. Сапру [368], Е. Дж. Томас [314]); конwersаційно-аналітичний (Н. Фейрклау [332], Дж. Херітедж [342], Г. Сакс, Є. Щеглофф [365]) та теорію ролей (Р. Лінтон [353], Дж. Мід [356], Дж. Л. Морено [178], Т. Парсонс [198]).

Методами дослідження є дискурсивний аналіз для визначення типу дискурсу (інституціональний чи побутовий), у межах якого комуніканти реалізують соціальні ролі; контекстно-ситуативний аналіз для опису

специфічних рис дискурсивної особистості як суб'єкта комунікації у ході реалізації соціальних ролей; прагмалінгвістичний аналіз для виокремлення стратегій і тактик у межах інституціонального та побутового типів дискурсу, що визначають напрям інтеракції у різних конфігураціях соціальних ролей; прагмасемантичний аналіз для опису структурно-семантичних та прагматичних особливостей реалізації стратегій виконання соціальних ролей дискурсивною особистістю; метод аналізу невербальних компонентів комунікації; елементи кількісних підрахунків.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що у ньому вперше (1) представлено результати лінгвістичного аналізу вербальних, невербальних та надвербальних компонентів комунікації, які використовуються дискурсивною особистістю при виконанні соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу; (2) окреслено основні мовні та немовні засоби, що характеризують варіативність соціальних ролей на вербальному, невербальному та надвербальному рівнях; (3) схарактеризовано комунікативні стратегії та тактики реалізації соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу; (4) виявлено дискурсивну специфіку взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації при реалізації соціальних ролей у цих типах дискурсу.

Наукову новизну отриманих результатів узагальнено у таких **положеннях**, що виносяться на захист:

1. Соціальна роль – стереотипна модель поведінки – втілюється у дискурсі на основі сценарію за допомогою стратегій, які реалізують стереотип на вербальному, невербальному та надвербальному рівнях комунікації.

2. На реалізацію соціальних ролей дискурсивною особистістю в інституціональному та побутовому типах дискурсу впливають такі фактори, як гендер, вік, соціальна група, психотип.

2.1. Чинник гендеру впливає на мовленнєву поведінку особистості в комплексі з типом соціальної ролі (домінантна / субординативна) в

інституціональному дискурсі або підкреслює стереотипність поділу соціальних ролей на чоловічі та жіночі у побутовому дискурсі.

2.2. Вік визначає здатність особистості виконувати соціальні ролі, що відповідають очікуванням суспільства та прийнятим нормам поведінки. Характер інституціональних стосунків обумовлює істотну значущість різниці у поглядах старшого та молодшого поколінь, тоді як за побутових умов спілкування вік є менш вагомим чинником впливу на реалізацію ролей.

2.3. Соціальна група вимагає від особистості дотримання соціальної ієрархії в інституціональному дискурсі. Комунікативна поведінка із дотриманням норм ієрархізації є зазвичай притаманною цьому мовцю і при виконанні ним соціальних ролей у побутовому дискурсі.

2.4. Толерантність та інтолерантність як два основних психологічні типи поведінки особистості впливають на мовленнєвий репертуар. Толерантні дискурсивні особистості приділяють значну увагу вибору відповідного ситуації мовленнєвого репертуару, в той час як інтолерантні не розмежовують побутове та офіційно-ділове спілкування, нехтують правилами поведінки щодо втілення соціальних ролей при переході від інституціонального до побутового дискурсу, що проявляється на вербальному, невербальному і надвербальному рівнях комунікації.

3. Стратегії, що визначають напрям інтеракції, вибір основних і додаткових тем розмови при виконанні комунікантами різних соціальних ролей, залежать від типу дискурсу – інституціонального чи побутового. В інституціональному дискурсі наявні стратегія реалізації домінантної соціальної ролі та стратегія реалізації субординативної соціальної ролі. У побутовому дискурсі виокремлюється стратегія реалізації симетричних рольових позицій та стратегія реалізації асиметричних рольових позицій. Тактики, що є інструментами виконання цих стратегій, обираються за спрямованістю комунікації на кооперацію чи конфлікт.

4. Репертуар вербальних компонентів мовця змінюється при переході від виконання домінантної ролі до субординативної і навпаки, що найбільш виразно простежується у звертаннях, позитивній самореференції та імпліцитних оцінках.

4.1. В інституціональному дискурсі звертання підкреслюють ієрархічність стосунків між комунікантами та позначають соціальну роль партнера. У побутовому дискурсі за допомогою звертань акцентується увага на міжособистісних відносинах та емоційно-оцінному ставленні комунікантів.

4.2. Наявність імпліцитних оцінок є знаковою особливістю при асиметричному типі рольових відносин, реалізація яких супроводжується емоційним забарвленням, що створюється за допомогою невербальних компонентів, тоді як оцінка партнера виражається імпліцитними вербальними засобами.

4.3. Позитивна самореференція підкреслює відповідність поведінки дискурсивної особистості стереотипній реалізації соціальної ролі.

5. Мовленнєвий репертуар виконання соціальних ролей залежить від зони дискурсивного оточення, представниками якої виступають мовці. Ступінь обізнаності щодо вербального та невербального репертуарів комунікативного партнера варіюється від високого у ядерній зоні дискурсивного оточення до меншого ступеня передбачення мовленнєвої поведінки опонента у маргінальній та периферійній зонах.

5.1. Невербальний паспорт дискурсивної особистості видозмінюється з урахуванням соціально прийнятих у суспільстві норм щодо виконання певних соціальних ролей. Невербальні компоненти комунікації при втіленні соціальних ролей слугують збереженню офіційно-ділового статусу мовця в інституціональному дискурсі та визначають ступінь ширості висловлень / дій, а також зацікавленості в емоційному стані комунікативного партнера в побутовому дискурсі.

5.2. Оперування надвербальними компонентами комунікації дискурсивною особистістю у процесі втілення нею соціальних ролей, що залучає перехід з інституціонального до побутового типу дискурсу, вимагає обізнаності у правилах та нормах поведінки в побутових та офіційно-ділових умовах комунікації. Порухення цих норм та правил призводить до комунікативного дисонансу та комунікативних невдач.

6. З точки зору екологічності спілкування зміна соціальних ролей дискурсивною особистістю є амбівалентно-екологічною, на що впливає: відповідність / невідповідність очікуванням соціуму від виконуваної соціальної ролі; кооперативний / некооперативний напрям спілкування; гра на підвищення / пониження соціальних ролей; вибір адекватної / неадекватної стратегії зміни соціальної ролі.

Теоретичне значення отриманих результатів полягає у тому, що вони дозволяють встановити специфіку оперування вербальними та невербальними компонентами комунікації у ході виконання дискурсивною особистістю різних соціальних ролей, схарактеризувати варіативність взаємодії вербальних та невербальних компонентів комунікації з урахуванням прагматичних і дискурсивних параметрів їх функціонування. Розкриття комунікативно-прагматичних механізмів реалізації різних соціальних ролей сприяє поглибленню лінгвопрагматики та теорії дискурсу.

Практична цінність роботи полягає у тому, що отримані результати дослідження можуть бути використані у курсах теоретичної граматики (розділ «Прагматика речення»), у спеціальних курсах з теорії комунікації, дискурс-аналізу, теорії невербальної комунікації, соціолінгвістики, а також у наукових дослідженнях студентів та аспірантів.

Апробація результатів дослідження здійснена на засіданнях кафедри англійської філології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2015–2018 рр.); на 13 міжнародних наукових конференціях: VI Міжнародному науковому форумі «Сучасна англїстика: До 85-річчя кафедри

англійської філології» (Харків, 2015); XV, XVI, XVII науковій конференції з міжнародною участю «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація» (Харків, 2016, 2017, 2018); X Міжнародній науково-практичній конференції «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 2016); II Міжнародній конференції «Художні феномени в історії світової літератури: перехід мови в письменництво («Горизонт очікування»))» (Харків, 2016); VII Міжнародному науковому форумі «Сучасна іноземна філологія: дослідницький потенціал» (Харків, 2016); III Міжнародній науковій конференції «Художні феномени в історії світової літератури: перехід мови в письменництво («Екоцентризм: Культура і природа»))» (Харків, 2017); III Міжнародній науково-практичній конференції «Текст у сучасному лінгвістичному вимірі» (Переяслав-Хмельницький, 2017); конференції з міжнародною участю «Culture. Cognition. Communication. (Inter)cultural perspectives on language and the mind» (Люблін, 2017); Міжнародній науково-професійній конференції «Urgent Problems of Philology and Linguistics» (Будапешт, 2017); Міжнародній науково-професійній конференції «Science without boundaries – development in XXI century» (Будапешт, 2018); VIII Міжнародному науковому форумі «Сучасна германістика: наукові дискусії» (Харків, 2018).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації відображено у 14 публікаціях автора (заг. обс. 4,7 авт. арк.), з них 4 статті опубліковано у спеціалізованих виданнях України, 2 – за кордоном (1 – у співавторстві, де дисертанту належить здійснення практичної частини дослідження) та тезах 8 наукових конференцій.

Обсяг та структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку наукових джерел (388 джерел, з яких 80 – іноземними мовами), списку довідкової літератури (10 джерел), списку джерел ілюстративного матеріалу (24) і додатків (4). Загальний обсяг роботи – 11 авт. арк., обсяг основного тексту – 9 авт. арк.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ ДИСКУРСИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У другій половині ХХ століття вчені-мовознавці сконцентрували увагу на дослідженні ролі **антропоцентричного** фактору в мові, що дозволило по-новому розглянути такі явища, як мова і мислення, мова і картина світу, мовна особистість. Антропоцентричний принцип, котрий ґрунтується на пріоритеті людського фактору в мові та мовленні [116], дозволяє трактувати мовну систему і функцію (мовлення) як інструмент і результат когнітивно-комунікативної діяльності суб'єкта [99, с. 9]. Зі встановленням нової **комунікативно-дискурсивної парадигми** у лінгвістиці відбувається відхід від вивчення мови як закритої системи та поворот до вивчення процесу комунікації між реальними людьми у певній соціальній ситуації. Мовлення людини досить повно відбиває її внутрішній світ і таким чином стає джерелом знань про її особистість (Г. І. Богін [42], Ю. М. Караулов [109; 110], О. С. Кубрякова [142], О. М. Шахнарович [291], В. В. Красних [132–134], С. О. Сухих [262; 264]). Найновіші дослідження в галузі комунікативної лінгвістики відкрили перспективи вивчення проблеми мовної особистості. Все частіше і впевненіше лінгвісти говорять сьогодні про мову як засобі вербалізації людського спілкування у процесі спільної діяльності людей. Аналіз мовної особистості неминуче веде дослідження до вивчення ключового поняття – особистість. Введення поняття особистості в лінгвістику дозволило говорити про те, що мова належить, перш за все, особистості, яка усвідомлює себе і своє місце у світі, свою соціальну роль у практичній діяльності і мовному спілкуванні, своє відношення до прийнятих у суспільстві норм і конвенцій бачення світу, коректно використовуючи їх у своїх предметних та мовленнєвих діях.

Залучення паравербальних та екстралінгвальних складників до кола лінгвістичних досліджень розширює поняття мовної особистості та вимагає

введення поняття комунікативної, або дискурсивної особистості (В. І. Карасик [104; 107], А. Г. Баранов [18], Н. В. Петлюченко [205], Л. В. Солощук [248]), яка діє в континуальному дискурсивному просторі і використовує разом із мовним кодом інші семіотичні коди залежно від специфіки спілкування. Комунікативно-дискурсивна парадигма дозволяє простежити особливості мовленнєвої поведінки дискурсивної особистості у ході реалізації нею соціальних ролей в побутовому та інституціональному типах дискурсу за рахунок використання вербальних та невербальних засобів комунікації.

Для теоретико-методологічного обґрунтування доцільності аналізу соціальних ролей необхідно охарактеризувати поняття комунікативно-дискурсивної парадигми – дискурс та дискурсивна особистість. Дослідження особливостей виконання дискурсивною особистістю соціальних ролей зумовлює необхідність надання визначень поняттям інституціонального та побутового дискурсу, на підґрунті яких виділяються типи виконуваних соціальних ролей. Тип дискурсу надає можливість окреслити мовленнєву поведінку дискурсивної особистості для виконання соціальних ролей.

Втілення соціальних ролей дискурсивною особистістю є цілеспрямованою діяльністю, метою якої є вдала «гра своєї ролі», тому визначаємо її як стратегічну діяльність.

1.1 Соціальні ролі та соціальні статуси особистості

1.1.1 Сутність поняття соціальної ролі. Поняття «роль», що має свої витоки з театру [316], почали використовувати в 1920–1930-х роках, зокрема в соціології та соціальній психології. Існує два підходи до вивчення соціальних ролей – символічно-інтеракціоністський та структурно-функціональний [316, с. 205–206; 360, с. 3], які використовують поняття «роль» у двох різних, але суміжних смислах.

За символічно-інтеракціоністським підходом, роль постає як фрейм взаємовідносин, що здатний до видозмін та не має чітких контурів, що залежить суто від ситуації, але не від фіксованої у суспільстві структури. Роль не є предписаною, не виконується за схемою, не обговорюється заздалегідь; роль є розумінням, що виникає добровільно та самостійно при взаємодії з людьми [360, с. 3]. Ідеї про прийняття ролей та продукування ролей є важливими: у соціальній взаємодії кожна особистість активно намагається визначити ситуацію, зрозуміти свою роль у ній, обрати роль, яка є вигідною чи ту, що подобається, сконструювати роль та переконати інших підтримати її. Таким чином, ролі, як і особистості, можуть бути самопроголошеними, або вони можуть призначатися іншими – набуті чи приписані [316, с. 205–206; 360, с. 3].

У нашому дослідженні ми спираємось на структурно-функціональний підхід до вивчення ролей, згідно цього соціальні ролі можуть розумітися у межах певних рольових відносин (наприклад, батько-дитина, доктор-пацієнт, вчитель-учень), членство у загальних соціальних категоріях (наприклад, батьки, медики, академіки), або у більш-менш інституціоналізованих позиціях у певних соціальних структурах (наприклад, мати у родині, лікар у лікарні, професор в університеті). Різноманітні більш або менш прямо взаємопов'язані ролі формують набори ролей, у яких ролі розрізняються за функціями та ступенем влади [360; с. 2]. У зв'язку з цією класифікацією природа відносин між будь-якими двома ролями у наборі ролей є унікальною.

«Роль – стійкий шаблон поведінки, що включає дії, думки та почуття людини. Рольова поведінка є поведінкою людини, яка займає певну соціальну позицію згідно з очікуваннями людей. Рольова поведінка будується за прикладом та має межі: виконавець ролі має певну ступінь свободи дій, можна говорити про роль батька, офіцера, пасажира і т.д.» [103, с. 12]. Роль – це форма суспільної поведінки людини, обумовлена її положенням у певній соціальній групі [141] (наприклад, у родині, у виробничій, навчальній, спортивній групі).

Для дискурсивних та прагмалінгвістичних досліджень соціальних ролей доцільно застосовувати структурно-функціональний підхід до теорії ролей, так як цей підхід більше задовольняє прагматичний аспект дослідження, тому що пов'язаний з очікуваннями оточуючих щодо виконання соціальних ролей. За символічно-інтеракціоністським підходом соціальні ролі не є прогнозованими та залежать суто від контекстної ситуації, що є досить проблематичним з ракурсу досліджень мовних та немовних феноменів, притаманних для певних соціальних ролей та при переходах від однієї соціальної ролі до іншої.

У соціальній психології ролі визначаються як характерні моделі поведінки однієї людини або декількох людей у контексті [314; 368, с. 7]. Теорія ролей передбачає, що «люди намагаються відповідати очікуванням від їх власної поведінки та поведінки інших людей» [314]. Очікування, у свою чергу, розглядаються як генератори ролей та можуть класифікуватися за трьома модальностями: норми та приписувані очікування, такі виражають вимоги та запити людини; вірування та описові очікування, що виражають думки, твердження та світосприйняття людини; вподобання, що виражають почуття, оцінки або цінності. Усі три моделі очікувань відповідають за продукування ролей, та люди часто відповідають очікуванням, що інші представники соціуму мають або представляють щодо них [314].

Таке ж визначення соціальних ролей пропонував Р. Дарендорф, додаючи до того, що «соціальні ролі – це моделі або норми поведінки, що очікуються від виконавця в певній позиції» [322, с. 47] у соціальній структурі. Ці очікування вважаються суспільними стереотипами.

Соціальні ролі є частиною соціальної особистості, що створюють самобутність індивіда, разом з його соціальним статусом, позицією у суспільстві, відносинами, що особа може намагатись встановити у ході соціального життя [360, с. 1]. Так само як і особистості, соціальні ролі можуть розглядатись як певна форма семіотичного потенціалу, організована у

репертуар та що конструюється та приводиться в дію лінгвальними та іншими семіотичними чинниками у соціальній взаємодії [316; 360, с. 1].

Взаємозв'язок між соціальними ролями та використанням мови викликає інтерес багатьох дослідників. Соціальні ролі передбачують використання певного лінгвального набору, що є відповідним для виконання такої ролі [360, с. 1]. Але в той же час особистості роблять лінгвальний вибір та мобілізують частину свого лінгвального репертуару, щоб вказати, обговорити та втілити їхні соціальні ролі.

1.1.2 Підходи до вивчення й трактування концепцій соціальних ролей. Поведінка людини визначається структурою його особистості, його соціальною роллю. Важливим досягненням у вивченні соціальних ролей є розробка Дж. Мідом теорії ролей, згідно з якою сутність особистості, її багатство та різноманіття визначаються та проявляються перш за все через виконувані нею соціальні ролі, а сама соціальна діяльність особистості представляється як сукупність її соціальних ролей, що зафіксовані у системі мовних та інших символів [75; 356]. Через процес прийняття ролі індивіди розвивають здатність людей уявляти себе в якості об'єктів своєї власної думки.

З точки зору Дж. Міда необхідною передумовою будь-якої людської взаємодії є здатність людини приймати на себе ролі інших людей. Така здатність формується ще в дитячому віці, і, за думкою Дж. Міда, розвитку цієї здатності сприяли різноманітні дитячі ігри [356].

Вступ до колективної гри мав на увазі прийняття на себе певної ролі. Поступово дитина навчалась у процесі гри послідовно виконувати декілька різних ролей. Згідно з Дж. Мідом, критерієм досить сформованої особистості була здатність людини приймати на себе так звану роль «узагальненого іншого» [356]. Це поняття означало у Дж. Міда виникаючий у свідомості людини образ суспільної думки. За допомогою такого образу «узагальненого іншого», соціальна група могла впливати на поведінку окремої людини та

контролювати цю поведінку. Будь-яке організоване суспільство Дж. Мід називає узагальненим іншим. Індивіди бачать себе з точки зору узагальненого іншого [356].

У класичному визначенні соціальної ролі поняття належить до таких ситуацій соціальної взаємодії, коли регулярно, протягом довгого періоду часу відтворюються певні стереотипи поведінки [353]. Р. Лінтон дав соціологічну інтерпретацію поняття ролі, виділивши в структурі соціальних відносин статуси, тобто певні позиції, та пов'язані з ними сукупності прав та обов'язків.

Основні характеристики соціальної ролі були виділені американським соціологом Т. Парсонсом. У якості базової одиниці соціальної системи Т. Парсонс використовував статусно-рольовий комплекс як структурний компонент соціальної системи [198]. Статус є структурною позицією у межах соціальної системи, а роль є те, що людина робить, займаючи цю позицію, що розглядається в контексті її функціональної значущості для системи у цілому.

Концепція Дж. Л. Морено [178] охоплює всі рівні людського буття, починаючи з найвищого, божественного, або космічного, і закінчуючи звичайним та буденним. Поняття «роль» використовується у всіх життєвих проявах. Він описує роль як «форму функціонування, яку приймає індивід у певний момент, реагуючи на певну ситуацію, при цьому задіяними є інші особи та об'єкти» [178]. Дж. Л. Морено почав експериментувати з «життєвими ролями», результатом чого стало створення психодрами у якості практичного терапевтичного методу і теорії ролей в якості розгорнутої антропологічної системи. Ця система дозволяла охопити у понятті «роль» типи поведінки, виявлені у різних сферах життя, та звести до одного знаменника.

Теорія ролей Дж. Л. Морено робить можливим всеохоплюючий підхід до теоретичного розуміння та практичного вирішення багатьох проблем. Соціальне життя – це набір драматичних ситуацій та драматичних дій. Автор

ототожнює соціальне життя зі сценічним театральним дійством [178], знаходячи спільне між ними – інтерактивну групову динаміку.

У подальших дослідженнях соціально-комунікативні ролі розглядалися у трьох аспектах [202, с. 21]: 1) суспільному (роль як система загальних уявлень та очікувань стосовно поведінки людини, що має певний соціальний статус та займає певне положення, по відношенню до людей з іншими соціальними статусами); 2) особистісно-орієнтованому (роль як система певних специфічних очікувань по відношенню до власної особи з боку людини, що займає певне становище / статус у суспільстві й представляє власну поведінку у взаємодії з іншими людьми); 3) інтерактивному (роль як прояв поведінки, в тому числі комунікативної, людини, що займає певне становище / статус у суспільстві).

До вивчення ролей комунікантів в інтеракціях існує два базові підходи у сучасній лінгвістиці: традиційний та конверсаційно-аналітичний (етно-методологічний). Традиційний підхід є за своєю сутністю перформативним, конструктивістським (з вектором аналізу від макродискурсивних категорій до їх втілення у локальних інтеракціях). Згідно з цим підходом соціальна роль комуніканта впливає з його більш-менш постійного статусу, визначаючи тип комунікативної поведінки у конкретному спілкуванні з урахуванням очікувань суспільства відносно людини, яка має відповідну соціальну функцію. Це більш або менш фіксовані стандарти поведінки і діяльності, що актуалізують взаємозв'язок соціальних характеристик особистості і її мови. Іншими словами людина «виконує» (performs) роль у відповідності до певного набору своїх соціальних характеристик, що визначаються її соціальним статусом [202, с. 22].

Традиційний підхід до вивчення комунікативних ролей дозволяє виділити статусні, позиційні та ситуаційні ролі у його межах. Статусна роль комуніканта визначає його відносно постійний статус, який він має від народження як належність до певної статі, віросповідання, етносу. Позиційна роль є зовнішньо обумовленою та набутою завдяки особистим зусиллям і відповідає місцю людини в суспільстві (професії, соціальному статусу). Третій вид

комунікативних ролей є варіативним і залежить від конкретної ситуації [225, с. 167]. Ситуаційні ролі поділяються на специфічні та дифузні (особистісні). Умовою «програвання» специфічних ролей є певні зовнішні умови, в межах яких відбувається засвоєння правил спілкування. Дифузні ролі визначаються ціннісними / моральними орієнтаціями особистості: друг, ворог, порядна людина та інші. У межах таких ролей формуються ціннісні орієнтації, засвоюються моральні цінності суспільства. Зазначений підхід узгоджується з ідеєю І. Гоффмана [336] про те, що в реальному спілкуванні, у тому числі інституціональному, розвиток факторів особистісної взаємодії, що постійно змінюються залежно від конкретної ситуації / ходу в інтеракції, визначає свідомий чи несвідомий вибір інтерактантами тієї чи іншої комунікативної стратегії чи тактики, а також манери спілкування.

Представники конверсаційно-аналітичного підходу (Н. Фейрклау [332], Дж. Херітедж [342], Г. Сакс і Є. Щеглофф [365]) орієнтувались на мікроаналіз ролей у дискурсивному оточенні, цікавлячись не стільки тим, як саме виконується роль, а яким чином її реалізація обумовлює саму інтеракцію і мовленнєві кроки інтерактантів. Дослідження зосереджені на самих учасниках інтеракції, тобто на тому, які ролі вони обирають для реалізації певних цілей, які ролі підтримуються ними, а які відхиляються / спростовуються як нерелевантні для певного моменту мовленнєвого обміну.

1.1.3 Категоріальні характеристики соціальних ролей. З позиції соціально-статусного моделювання комунікативної особистості протиставляються стабільні і варіативні (статусні і статусно-рольові) характеристики суб'єктів [102]. До статусних (стабільних) він відносить біологічні та соціальні характеристики, до статусно-рольових (варіативних) – ситуативні, позиційні та емоційні ознаки. Варіативні характеристики розуміють як уточнення постійних статусних характеристик. Людина певної статі та віку, певного освітнього та майнового рівня, що належить до певної етнокультурної

та соціальної групи, з якою вона себе асоціює, поводитиметься в різних конкретних ситуаціях відповідно до стереотипів поведінки, притаманних їй як носію постійних статусних характеристик [102, с. 12].

Однак у реальному спілкуванні особистісно-індивідуальне та статусно-представницьке нерозривно пов'язані: пасажир, покупець, пацієнт, пішохід на вулиці реалізують себе в названих ролях, мимовільно виявляючи як особистісні, так і статусно-рольові характеристики у спілкуванні з іншими людьми [102, с. 12].

Існує схожа класифікація ролей, у якій виокремлюються постійні, або довгочасні, й ситуативні ролі [140]. Зокрема, дослідник зауважує, що перша група ролей обумовлена незмінними характеристиками людини (вік, стать, положення в родині, професія, рівень освіченості), друга – характеристиками конкретної ситуації спілкування (ролі пацієнта, пасажир тощо). У цьому відношенні розглядаються «класифікаційні» ознаки, що відображають постійні мовленнєві характеристики тієї чи іншої ролі: «говорить, як вчитель», «облиш свій прокурорський тон», «кричить, як базарна баба» та ін. [140, с. 134].

У кожного індивіда існує рольовий набір, що включає в себе сукупність ролей, властивих певному індивіду в певних ситуаціях і належать кожному окремому статусу.

Соціальна роль проявляється тільки в контексті соціальної взаємодії [198]. Злиття таких взаємодій утворює динамічну соціальну систему. Соціальні дії ведуть до задоволення, завдяки відповідності цих дій наперед заданим очікуванням інших людей. Таким чином, очікування стають основою для формування соціальних норм і загальноприйнятих цінностей.

Т. Парсонс [198] спробував систематизувати соціальні ролі. Вважається, що будь-яку роль можна описати п'ятьма основними характеристиками:

1. Емоційність. Деякі ролі (наприклад, медичної сестри, лікаря або поліцейського) вимагають емоційного спокою в ситуаціях, що звичайно

супроводжуються бурхливим проявом почуттів (при хворобі, стражданні, смерті). Від членів родини і друзів очікується більш активний прояв почуттів.

2. Спосіб отримання. Деякі ролі виражаються за рахунок запропонованих статусів, наприклад, дитини, чи юнака, дорослого громадянина; вони визначаються віком людини, що виконує роль. Інші ролі завойовуються в процесі соціалізації; наприклад, коли мова йде про професора, мається на увазі така роль, яка досягається не автоматично, а в результаті зусиль особистості.

3. Масштаб. Деякі ролі обмежені строго визначеними аспектами взаємодії людей. Наприклад, ролі лікаря і пацієнта обмежені питаннями, які безпосередньо відносяться до здоров'я пацієнта. Між маленькою дитиною і його матір'ю або батьком встановлюються відносини ширшого плану; кожного з батьків хвилюють багато сторін життя маляти.

4. Формалізація. Деякі ролі передбачають взаємодію з людьми відповідно до встановлених правил. Наприклад, начальник при невиконанні його доручень може оштрафувати працівника або ж винести йому догану. При виконанні інших ролей допускається особливе поводження з тими, з ким у вас склалися особистісні відносини. Наприклад, близьким друзям і родичам ми надаємо послуги, не вимагаючи будь-якої матеріальної плати за них, у той час як могли б узяти плату в незнайомої людини.

5. Мотивація. В основі різних ролей лежать різні мотиви. Передбачається, скажімо, що заповзятлива людина поглинена власними інтересами – в основі її вчинків лежить прагнення отримати максимальний прибуток. Але вважається, що священник працює головним чином заради суспільного блага, а не особистої вигоди. У своїх працях Т. Парсонс вважає, що будь-яка роль включає деяке сполучення цих характеристик [198]. В індустріальних суспільствах багато людей виконують велику кількість обов'язків, причиною яких виступає різноманітність статусів і ролей. Навіть ролі, що визначаються якимось одним окремим статусом, здатні накладати на людину суперечливі вимоги. Таким чином, виникає напруга між ролями, пов'язаними загальним статусом.

Наприклад, професор університету завжди доброзичливий зі студентами, але в той же час він повинен зберігати дистанцію для справедливої оцінки студентів. Розстановка ролей за пріоритетністю вибудовується відповідно до домінуючих цінностей і складається згідно з обставинами.

Соціальна роль представляється у вигляді фіксації певного положення, яке займає той чи інший індивід у системі суспільних відносин [4]. Як представник соціуму, кожна людина належить до великої кількості різних соціальних груп (родина, навчальна група, дружня компанія і так далі).

У кожній з цих груп вона займає певне положення, має певний статус, до неї пред'являються певні вимоги. Виконання людиною соціальних ролей, що відповідають статусу, є джерелом передбачуваності і порядку в суспільстві. Роль зумовлює манеру поведінки, вчинки, дії індивіда в конкретній ситуації. Від людини, яка виконує цю роль, люди очікують певних вчинків. Однак і сам володар статусу очікує відповідної реакції від оточуючих за виконання своєї ролі. Суспільство визначає вимоги і норми поведінки для певної соціальної ролі. З виконавцем ролі навколишні вибудовують відносини відповідно до виконання статусної ролі, оскільки поведінку, що відповідає очікуванням, схвалюють, а з порушниками очікувань намагаються не підтримувати стосунки. І все ж різні ролі в суспільстві, як і в театрі, неоднаково жорстко вимагають від актора точного слідування прикладеним приписам. Встановлені в суспільстві норми щодо кожної з можливих життєвих соціальних ролей вимагають від особистості використання мови, відповідної до ситуації, соціальної ролі та соціального статусу особистості.

Соціальна роль неможлива без таких умов, як очікування членів групи, функціонально пов'язаних з певним статусом, і соціальні норми, здатні фіксувати коло вимог до виконання цієї ролі [119]. Якщо очікування розглядаються як обов'язкові вимоги, то при їх фіксації вони переходять у розряд соціальних норм. Але вони також можуть і не фіксуватися і просто

залишатися очікуваннями. Рольові очікування включають в себе дві складові: дії і якості.

Роль можна визначити як типову реакцію на типові очікування. Базову типологію ролей заздалегідь визначає суспільство. Жодна роль не є жорстко фіксованою моделлю поведінки.

Тільки за умови правильної інтерпретації і оцінки соціальних ролей один одного виникає соціальна взаємодія. Цей процес американський психолог Т. Шибутані назвав прийняттям ролі [303]. На його думку, процес прийняття ролі є складним і полягає у сприйнятті жестів, ідентифікації з іншим індивідом і проекцією на іншого своїх власних форм поведінки. Ефективність участі людини в узгоджених діях залежить від його здатності ставати в уяві різними людьми.

Найважливішим механізмом формування соціальних ролей є ідентифікація, що виражається в усвідомленні індивідом групової приналежності (етнічної, політичної, територіальної, мовної, релігійної) і формуванні соціальних установок. Виділяють два види ідентифікації особистості: 1) соціальна ідентифікація – усвідомлення і емоційне сприйняття особистістю своєї приналежності до певної соціальної спільності; 2) рольова ідентифікація – прийняття особистістю суспільно зумовлених норм і групових вимог, що також відповідають її власним інтересам і потребам. Ідентифікація є передумовою для формування ідентичності – соціальної якості, яка є результатом свідомого і емоційного зв'язку індивіда з іншими людьми, соціальною спільністю [61].

Ідентифікація індивіда з великою соціальною групою є потребою у своєму власному «ми», у приналежності до певного соціального середовища. Соціалізація особистості неможлива без прийняття на себе певних ролей і спроби їм відповідати, виконувати їх. У процесі виконання певної соціальної ролі індивід виступає не тільки в якості носія властивих йому характеристик, що виражають специфіку буття відповідних соціальних груп і видів діяльності,

але також він ідентифікує свою особистість з навколишньою дійсністю. Без самоідентифікації входження у будь-яку роль не є можливим.

Як для суспільства, так і для особистості формування стабільної ідентичності, вираженої у максимально повній відповідності бажань суб'єкта і вимог навколишньої дійсності, є важливим моментом. Чим більше соціальних ролей здатна виконувати людина, тим більш пристосованою до життя вона є.

Процес соціалізації особистості часто виступає як механізм освоєння соціальних ролей. Прийняття ролі може бути добровільним, добровільно-примусовим і примусовим [322]. Тільки така поведінка, яка відповідає очікуванням тих, хто функціонально пов'язаний з певним статусом, називається роллю. інша поведінка роллю не є. Кожна людина виконує свої ролі з певною часткою індивідуальності та оригінальності, але варіації обмежуються певними нормами і очікуваннями, що накладаються суспільством на конкретну роль. Тому вважається, що роль є відносно стабільною позицією навіть тоді, коли одну і ту саму роль виконують різні люди.

1.1.4 Категоріальні характеристики соціального статусу. Статус узагальнює більшість соціальних ролей, в цьому проявляється рольовий план статусу. Соціальний статус – це співвідносне положення людини у соціальній системі, що включає її права, обов'язки та взаємні очікування поведінки, при цьому, індивідуальні характеристики людини відступають на другий план [103, с. 3]. З точки зору лінгвосемантики до визначення соціального статусу додається, що це певний спосіб поведінки, очікуваний від особи, віддзеркалюється у мовних одиницях [103].

М. Вебер визначає класи як групи людей, чиї можливості у житті були визначені ринковою ситуацією, та чия доля визначалась статусом або званням, що присвоювались їм іншими людьми [322, с. 61]. Позиція статусних груп набувалась зазвичай з народження та закріплювалась законодавчо.

Розділення суспільства за соціальними класами бере свої витoki ще з доби середньовіччя. Різні класифікації соціальних груп та статусів виходять з позиції намагання представників певних груп виправдати та передати у найкращому світлі свої власні переваги та привілегії [322]. Середньовічне суспільство, наприклад, поділяється на «тих, хто молиться», «тих, хто воюють» та «тих, хто працюють». Така стратифікація на перший погляд висвітлюється з позиції тих, хто не працюють [322, с. 61].

Для позначення соціального статусу особи використовуються способи протиставлення вираження й опису статусу. До ознак соціального статусу зараховуються субстанційні й релевантні характеристики осіб [267, с. 32]. До перших належать стать, вік, національність; до других – освіта, професія, досвід, рівень володіння мовою. Для виміру статусу властиве зіставлювальне становище осіб у певних соціальних структурах, що виявляються в соціальній і ситуативній нерівності, у взаєминах від вищого до нижчого і від нижчого до вищого. Дослідження категорії соціального статусу передбачає [267, с. 32]: 1) визначення соціального статусу особи як соціальної категорії, виявлення специфіки та способів виокремлення категорійної ознаки соціального статусу особи; 2) обґрунтування основних способів вираження ознаки соціального статусу особи в лексичній семантиці; 3) вивчення комбінаторики ознаки соціального статусу в значенні слова й висловлення з ознаками модальності, особовості, опису стилістичного реєстру.

Категорія соціального статусу є семантичною категорією, планом змісту якої є відношення нерівності між учасниками спілкування, планом вираження – система лінгвальних і паралінгвальних засобів [267, с. 33]. Соціальний статус проявляється у використанні лексичних одиниць з відповідним значенням [234]. Вираження соціального статусу особи може бути мимовільним або вимушеним. Спілкуючись, адресант позасвідомо або навмисно виказує в мовних одиницях (вимові) своє або адресатове соціальне походження, стать, вік, рівень освіти й культури, вид занять, тобто належність до певної соціальної

групи, соціального прошарку суспільства. Належність до певної соціальної групи віддзеркалюється у лексико-семантичних одиницях.

Соціальний статус особи ґрунтується на основних і додаткових способах вираження, а саме: на варіативності засобів вираження категорії статусу та підключенні до вираження статусу інших значень. При безпосередньому вираженні адресантом надається перевага спеціальним жестам, словам – звертанням-гоноративам, спеціальним звертанням, формулам соціального етикету, які стають знаковим віддзеркаленням соціального статусу адресата. Вираження соціального статусу особи також демонструється паралінгвальними (погляд, постава, вираз обличчя, жести, хода) засобами [267, с. 33], які в писемному спілкуванні віддзеркалюються віддієслівними іменниками та перформативними дієслівними структурами – наприклад, у ситуації прощання.

Багатоплановість категорії соціального статусу людини виражається у різноманітних типах позначень відповідної категоріальної ознаки у значенні слова. Ознака соціального статусу є прагматичною за своєю природою і проявляється у тлумаченнях значень в класифікаційному, трансформаційному та інтерпретаційному аспектах [103, с. 218]. Інформація про статус може передаватися опосередковано через інтерпретацію характеристик соціального статусу особи, що належать до статусно-релевантних сфер життя (робота, професія, досвід, освіта, взаємини, матеріальний стан тощо).

Ф. Котлер у дослідженнях соціальних груп Сполучених Штатів Америки спирається на дослідження соціологів, які виділяють шість суспільних груп, що пропонуються у Таблиці 1.1. «Характеристики шести основних суспільних груп США». Суспільним класам притаманними є декілька характеристик: 1) індивіди, що належать до однієї групи, схильні поводитись майже однаково; 2) в залежності від приналежності до тієї чи іншої групи люди займають вище або нижче положення у суспільстві; 3) суспільний клас (група) визначається не на основі якоїсь одної змінної, а на основі занять, доходів, багатства, освіти, ціннісної орієнтації та інших подібних характеристиках, що притаманні

індивідам; 4) індивіди можуть переходити до вищої групи або спускатись до однієї з нижчих груп [348, с. 174].

Таблиця 1.1.

Характеристики шести основних суспільних груп США

Суспільний клас (група)	Характеристики класу (групи)
Вищий вищий	Еліта суспільства, що походить з відомих сімей та живе на успадковане багатство. Жертвують гроші на благодійні заходи, володіють більше, ніж одним будинком, діти вчаться у приватних школах, не звикли виставляти на показ своє багатство. Слугують референтною групою для інших класів.
Нижчий вищий	Представники вільних професій або бізнесмени, що отримують високі доходи через свої виняткові здібності. Активні у громадських та суспільних справах, жаждать визнання свого соціального положення та демонстративно витрачають гроші. Мають за мету перейти до вищого вищого класу.
Вищий середній клас	Роблять кар'єру, представники вільних професій, керівники, бізнесмени. Турбуються про освіту, духовне життя, культуру та громадські справи.
Нижчий середній	Робітники, дрібні підприємці, «робоча аристократія» (водопостачальники, середній інженерно-технічний склад заводів). Дуже турбуються питаннями норм та правил культури, створенням навколо себе «ореолу респектабельності».
Вищий нижчий	Дрібні робітники, кваліфіковані та напівкваліфіковані робітники. Представників цього класу турбують у великій мірі питання розділення ролі статей, зміцнення свого положення в суспільстві.
Нижчий нижчий	Некваліфіковані робітники, особи, що живуть за рахунок державної допомоги.

Слід зазначити, що існує велика кількість точок зору стосовно чинників завдяки яким відбувається процес соціального розшарування на різні страти. За М. Вебером соціальна структура суспільства є багатовимірною системою, в

якій положення кожної соціальної групи визначається за трьома критеріями, а саме багатством (усіма ресурсами які є джерелами доходів), престижем (соціальною репутацією (соціальним статусом) та владою (насамперед політичною) [322].

Соціолінгвіст В. Лабов робить висновок у своїх дослідженнях, що мовленнєва стратифікація є відображенням скоріше систем соціальних цінностей, аніж систем соціального існування [350]. У мовленнєвій різниці, що обумовлена соціальними відмінностями мовців, відображається не різниця в економічному та соціальному статусі груп мовців, а різниця у ціннісній орієнтації, що притаманна кожній такій групі [350].

1.1.5 Взаємозалежність соціальної ролі та соціального статусу особистості. Соціальна роль як динамічна характеристика соціальної позиції особистості, модель поведінки, що узгоджена з адекватними певному статусові правами, обов'язками й відповідальністю є тією ланкою, завдяки якій регулююча функція норм, приписів, експектацій набуває вираження у поведінці. Кожна особистість виступає у численних соціальних ролях, тож роль є сегментом, часткою цілісної її поведінки, штучно виокремленою за допомогою аналітичного методу з живої тканини життя. Фактично усі форми соціальної поведінки є рольовими, бо виникають і відбуваються в процесі соціальної взаємодії (байдуже – реальної чи уявної), а її суб'єкт так чи інакше самоідентифікується при цьому з тим чи іншим статусом [198; 199; 353].

Кожна людина займає цілий ряд позицій у суспільстві, кожна з яких пропонує цілий ряд прав та обов'язків. Соціальні статуси – це структурні елементи соціальної організації суспільства, що забезпечують соціальні зв'язки між суб'єктами соціальних відносин. Суспільство не тільки створює соціальні позиції – статуси, але й забезпечує соціальні механізми розподілу членів суспільства за цими позиціями.

Р. Лінтон підкреслював, що для науки поняття «статус» невід’ємне від поняття «роль» – це по суті дві сторони однієї медалі [353]. Соціальна поведінка описується за допомогою статусно-рольової теорії особистості. Разом з цим існує значна, хоча й умовна, різниця у цих поняттях. Якщо статус є фіксацією певної соціальної позиції (його змістового, диспозиційного, номінаційного аспектів), тобто статус статичний, то роль – це динамічна характеристика, що визначає, як повинен поводитись індивід, що володіє тим чи іншим статусом [353].

Т. Парсонс відмічав, що через виконання ролі здійснюється персоніфікація соціальних відносин, тобто відповідне рольове виконання поведінки. Рольове виконання поведінки є функцією соціального статусу та забезпечує ефективне виконання тієї чи іншої функції, незалежно від того, хто і з якою метою її виконує. Прийняття людиною на себе певної ситуативної ролі завжди супроводжує процес його включення у соціальну середу та є процесом соціалізації особистості [198; 199]. Також Т. Парсонс відзначав, що статусно-рольова поведінка людини обумовлюється тим, що вибір дійовою особою своєї поведінки відбувається у рамках певних цінностей і нормативно регулюється в рамках соціальної системи.

За традиційним підходом до вивчення комунікантів / їх ролей в інтеракціях у ракурсі сучасної лінгвістичної теорії комунікативних ролей, соціальна роль комуніканта впливає з його більш-менш постійного статусу, визнаючи тип комунікативної поведінки у конкретному спілкуванні з урахуванням очікувань суспільства відносно людини, яка має відповідну соціальну функцію. Це більш або менш фіксовані стандарти поведінки і діяльності, що актуалізують взаємозв’язок соціальних характеристик особистості і її мови [202, с. 22]. Іншими словами, людина виконує роль у відповідності до певного набору своїх соціальних характеристик, що визначаються її соціальним статусом.

Варіативні характеристики соціальних ролей розуміються як уточнення постійних статусних характеристик [103]. Людина певної статі та віку, певного освітнього та майнового рівня, що належить до певної етнокультурної та соціальної групи, з якою вона себе асоціює, поводитиметься в різних конкретних ситуаціях відповідно до стереотипів поведінки, притаманних їй як носію постійних статусних характеристик.

Інтеграція особистості до соціального середовища забезпечується не лише шляхом обіймання статусної позиції, а й засвоєнням особистістю відповідних соціальних ролей. Виконуючи соціальні ролі індивід безпосередньо включається у життєдіяльність різноманітних соціальних груп. Соціальні ролі особистості мають вирішальне значення у формуванні її мовленнєвого репертуару.

Таким чином, при визначенні відношень між соціальними ролями та соціальними статусами ідеї сучасних дослідників [278; 285; 202] ґрунтуються ще на визначеннях Р. Лінтона, що статус – запропоноване місце для виконання соціальної ролі в соціальній структурі, а роль – це саме її виконання.

1.2 Соціальні ролі з позиції дискурсології

1.2.1 Дискурс як середовище реалізації соціальних ролей.

Передумовою дослідження дискурсу стало зростання уваги до людського чинника і суб'єктності в лінгвістиці. У лінгвістичних розвідках термін «дискурс» трактується досить широко, хоча на сьогодні не існує єдиного визначення, яке охоплює всі контексти його вжитку.

У нашому дослідженні ми спираємось на визначення дискурсу, як середовища реалізації соціальних ролей особистості. М. Геллідей визначає дискурс через параметри «учасників», тобто комунікантів, які розглядаються як «носії статусних та рольових задач», «теми» чи сфери соціальної взаємодії, у якій учасники оперують мовою як головним інструментом співробітництва, та

«способу», тобто функції чи комунікативної інтенції, що досягається через вживання мови [339, с. 57].

У вужчому сенсі, розглядатимемо дискурс за Н. Д. Арутюновою, яка визначає його як «цілісний текст, в сукупності з екстралінгвальними, соціокультурними прагматичними, психологічними і іншими чинниками», «узятий в аспекті події» [12, с. 136–137]. Визначення дискурсу за Харківською лінгвістичною школою також корелює з поняттям соціальних ролей у дискурсології. Дискурс – це інтегральний феномен, мисленневокомунікативна діяльність, яка протікає в широкому соціокультурному контексті; вона є сукупністю процесу та результату, характеризується континуальністю та діалогічністю [299].

Досить інформативним вважаємо визначення дискурсу за точкою зору М. В. Йоргенсен та Л. Дж. Філіпс. Дискурс [97, с. 24] – це форма соціальної поведінки, яка бере участь у формуванні соціального світу (включаючи знання людей та соціальні відносини) і, таким чином, у підтримці та збереженні соціальних патернів. Визначення дискурсу, що імпонує дослідженням дискурс-аналізу як теоретичної та методологічної основи соціальних досліджень, корелює з нашим дослідженням варіативності вербальних та невербальних компонентів при варіативності соціальних ролей.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики існує велика кількість підходів як до аналізу дискурсу, так і до виділення різних його типів [96, с. 8]. В аналізі дискурсу беруть до уваги вплив на спілкування багатьох немовних чинників, унаслідок чого на перший план виступають соціальні та антропологічні параметри комунікації. Вид дискурсу пов'язаний із прагматичною ситуацією, універсальними рисами якої є як мовні, так і немовні фактори [249, с. 119–120].

У соціолінгвістичному плані виокремлюють інституціональний та побутовий типи дискурсу [39; 102; 249; 260].

Середовищем для реалізації соціальних ролей є офіційно-ділова та побутова комунікація. Для кожної зі сфер комунікації мовна особистість обирає

мовленнєву поведінку, що відповідає усталеним в суспільстві нормам, моральним принципам та відповідає стереотипам, що склались в суспільстві щодо виконання соціальних ролей. З огляду на це, доцільно вивчати особливості організації комунікації у межах інституціонального та побутового типів дискурсу, які автоматично визначають структуру та правила спілкування для виконуваних соціальних ролей.

Діалогічне спілкування, яке відбувається в побутовій сфері, дає підстави характеризувати його як неформальне, метою якого є вирішення питань повсякденного життя мовців [260]. Характерними особливостями цього типу дискурсу є високий ступінь спонтанності організації спілкування, ситуативна залежність, відносна суб'єктивність у розв'язанні загально ціннісних побутових проблем і в результаті – порушення логіки, вільне оперування структурними, лексико-граматичними та стилістичними засобами оформлення висловлень і висока концентрація невербальних комунікативних компонентів у мовленні [249, с. 210].

Інституціональний дискурс розглядається у різних дослідженнях з комунікативної лінгвістики, які присвячені певним типам спілкування, що виділяються на основі соціолінгвістичних ознак. Основною характеристикою інституціонального дискурсу є організувальна функція спілкування. Суспільні інститути – це культури, вираженням яких є організаційний символізм (міфи, історії, жарти, ритуали, логотипи і т.д.) Цей символізм, на думку Р. Водак [384], має за мету замаскувати конфлікти, порушення дискурсу, протиріччя між учасниками інституціонального спілкування. Організувальна функція спілкування у сфері інституціонального дискурсу складається в тому, щоб «закріпити відношення влади» (в широкому сенсі слова – влада лікаря над пацієнтом, вчителя над учнем, офіцера над рядовим і т.д.).

Протиставляючи особистісно-орієнтоване та статусно-орієнтоване спілкування, у другому випадку комуніканти реалізують себе тільки в обмеженому наборі рольових характеристик, виступаючи в якості

представників певних груп людей (керівник та підлеглий, клієнт, пацієнт, пасажир, учень і т.д.) [103, с. 290–291].

1.2.2 Теоретичні підвалини вивчення феномену мовної особистості.

Все частіше та впевненіше сьогодні ми говоримо про мову як про форму, спосіб життєдіяльності людини, вербалізації людського досвіду та його свідомості, вираження особистості та організації міжособистісного спілкування в процесі сумісної діяльності людей. Від об'єктивованого, деперсоналізованого, предметного уявлення про мову ми поступово переходимо до особистісного, діяльнісного уявлення про мову [261, с. 217].

Звернення вчених до проблеми мовної особистості, її включення до лінгвістичної парадигми в останні два десятиліття пов'язано з гуманізацією мовознавства, з поворотом до ціннісно-орієнтованих областей знання, антропоцентричної картини світу.

Поняття «особистість» представлено у різних ракурсах в областях гуманітарного пізнання. У педагогіці під особистістю розуміється людина, що розглядається з боку психолого-соціальної сутності, для якого є характерним розвинення психіки, здатність до активного мислення, здатність до засвоєння соціального досвіду [190]. Особистість у філософії – це людський індивід в аспекті його соціальних якостей, що формуються в процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин [5; 91; 120]. У соціології і політології особистість – це суб'єкт відносин і свідомої діяльності, а також стійка система соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена суспільства [160; 252; 273; 199]. У психології особистістю є системна соціальна якість, яка набувається, і характеризує рівень і якість представленості суспільних відносин в індивіді [2; 3; 36; 390; 156, с. 30–42]. У повсякденному житті, говорячи про особистість, мається на увазі стиль життя індивіда і його ставлення до життєвих ситуацій.

Поняття особистості було залучене у лінгвістичні дослідження [104; 108;

133; 134; 262]. Це дало можливість говорити про те, що мова належить перш за все й головним чином особистості, яка усвідомлює своє місце у світі, свою роль у практичній діяльності та мовному спілкуванні, своє ставлення до принципів і конвенцій ведення дискурсу, творчо використовує їх у своїх предметних та мовленнєвих діях [259].

Структура мовної особистості складається з трьох рівнів [109, с. 42]: нульовий (вербально-семантичний рівень організації мовної особистості), перший (лінгво-когнітивний рівень, що дозволяє будувати картину світу) і другий (мотиваційний рівень, що дозволяє усвідомлювати систему мотивів і цінностей в мовній картині світу).

Вербально-семантичний рівень розвитку мовної особистості передбачає для носія вільне володіння рідною мовою (оволодіння словниковим запасом, навичками побудови і використання типових граматичних конструкцій, що досягається у результаті навчання за зразками), а для дослідника – традиційний опис формальних засобів вираження певних значень [109].

На лінгвокогнітивному рівні, у тезаурусі мовної особистості, до одиниць якого відносяться поняття, ідеї, концепти, що складаються у кожній мовній особистості в більш-менш впорядковану, систематизовану картину світу, відображається ієрархія цінностей особистості. Когнітивний рівень мовної особистості припускає розширення значення і перехід до знань, а таким чином, охоплює інтелектуальну сферу особистості, даючи дослідникові вихід через мову, через процеси говоріння і розуміння – до знання, свідомості, процесів пізнання людини. Це той рівень мовної особистості, на якому можливий індивідуальний вибір мовних засобів, тематичне створення текстів, розуміння їх основної думки [109, с. 238].

Другий рівень мовної особистості – мотиваційний – припускає виявлення і характеристику мотивів і цілей, що відповідають за її розвиток і її «текстотворення». На цьому рівні мовна особистість як об'єкт дослідження

зливається з особистістю в найзагальнішому, соціально-психологічному сенсі [109, с. 238].

Становлення мовної особистості як «актора», здатного «грати» соціальні ролі, відбувається через проходження усіх трьох рівнів розвитку мовної особистості. На вербально-семантичному рівні формується мовленнєва компетенція; на лінгво-когнітивному рівні в процесі побудови картини світу формуються знання мовної особистості щодо виконуваних соціальних ролей та усвідомлення свого місця у суспільній ієрархії; на мотиваційному рівні мовна особистість оволодіває знаннями щодо мотивів та цінностей у мовній картині світу, а саме усвідомлює загальноприйняті норми щодо виконуваних соціальних ролей та організовує свою мовленнєву діяльність у відповідності з очікуваннями соціуму від виконуваної соціальної ролі.

Три рівні мовної особистості, поєднуючись в єдине ціле, формують особистість як продукт суспільного розвитку. Вона – особистість – є похідною від соціального середовища, адже формується у цьому середовищі, стаючи своєрідним фокусом, у якому зустрічаються багаточисельні та суперечливі впливи класово-майнових, професійно-групових та соціально-групових, гендерних та вікових, расових та етнічних, конфесійних, територіальних та інших відносин. Особистість вихована своєю епохою, її суспільною свідомістю, психологією, культурою, системою дозволів та заборон [261, с. 217]. Вона включена у системи рольових функцій, приписів та очікувань. Таке розуміння рольових функцій особистості корелює з дослідженням соціальної ролі «як різновиду поведінки, що задається суспільством та сподіваннями оточуючих незалежно від індивідуальних особливостей особистості, а також фіксацію певного положення, що особистість займає у системі суспільних відносин» [90].

Крім трирівневої теорії мовної особистості, існує теорія [50], яка базується на необхідності перегляду тієї наукової парадигми, яка розглядала семантику як щось зовнішнє по відношенню до внутрішньої структури мови. У ній представляється правомірним виділення в нульовому рівні мовної

особистості лексичної семантики (лексикона) і граматичної семантики (граматикона), а семантична прагматика (прагматикон) перекликається з мотиваційним рівнем мовної особистості. В структурі мовної особистості виокремлюється тезаурус [50] – крупні концепти, прислів'я і приказки, афоризми.

Розгляд тезаурусу як фонду фразеологізмів особистості і віднесення його до окремого рівня мовної особистості знаходить підтримку в інших роботах [101]. Фразеологічні одиниці є засобом самовираження індивіда, що говорить, тобто з їх допомогою цей індивід може підкреслити свій статус / соціальну роль, своє ставлення до співрозмовника [101]. Фразеологічні одиниці виступають як чіткі показники приналежності індивіда до своєї або чужої культури, а також виступають показниками вербального вираження соціальної ролі мовця.

Структура особистості складається з чотирьох підструктур [219]. Первинна структура соціально обумовлена. Направленість та відношення (установка) особистості відображають індивідуальну групову суспільну свідомість. Форми існування цієї підструктури – бажання, схильності, світобачення, переконання. Другу підструктуру складають знання, вміння, навички та звички, надбані особистим досвідом, але вже з помітним впливом біологічно та генетично обумовлених властивостей. Третя підструктура представлена індивідуальними особливостями окремих психічних процесів або психічних функцій, що розуміються як форми психічного відображення: пам'ять, емоції, відчуття, сприймання, почуття, воля. Четверта включає властивості темпераменту або типологічні властивості особистості.

У такому уявленні мовної особистості структуруванню підлягає мова особистості. Елементом, який з'єднує мовне структурування з особистісними підструктурами, є психологічний за природою особистісний атрибут – здібність. З уведенням поняття здібності зберігається цілісне, нерозчленоване уявлення людської особистості, тому що всі компоненти підструктур

особистості, так чи інакше детермінуючи побудову дискурсу, сфокусовані та переломлені через поняття здібності. З психолінгвістичної точки зору ця здібність особистості можна назвати здібністю творити дискурс.

Особистість є цілісною [174, с. 63]. Вона представляє собою систему цінностей та володіє різними способами свого самовираження. Описати структуру та зміст моделі володіння мовою – означає вскрити складні взаємозв'язки між когнітивною та мовленнєвою сферами особистості. З позиції аксіології розглядаються когнітивні та поведінкові характеристики спілкування, з позиції ментальних уявлень [174, с. 63] – цінності та комунікативні ходи, з позиції мовленнєвої взаємодії – етичні, утилітарні та інші норми, яких дотримуються носії даної культури, і мовленнєву категоризацію світу.

Також виокремлюють два основні типи мовної особистості: 1) стандартна мовна особистість, яка відображає усереднену літературно оброблену норму мови, та 2) нестандартну мовну особистість, яка відхиляється від усталених мовних зразків [187]. У нашому дослідженні за психологічним чинником виокремлюються два типи особистостей – толерантні та інтолерантні – різниця між якими полягає у користуванні мовленнєвим репертуаром в різних типах дискурсу.

Чисельні визначення та трактовки поняття мовної особистості мають спільні характеристики, визначаючи мовну особистість як продукт соціуму, в мовну картину якої закладені система цінностей, норм та правил поведінки. Такі постулати, що визначають мовленнєву поведінку мовної особистості, дозволяють пояснити феномен соціальних ролей з лінгвістичної точки зору.

1.2.3 Поняття дискурсивної особистості. Розвиток антропоцентричної лінгвістики, яка фокусується на дослідженні комунікативної поведінки людини як творця та учасника дискурсу, привів до розширення терміну «мовна особистість» та використання нових термінів, зокрема «дискурсивна особистість».

Поняття мовної та дискурсивної особистостей є корелюючими. Залучення невербальних складових до кола лінгвокомунікативних досліджень призвело до розширення поняття мовної особистості та введення поняття «дискурсивна особистість». За Л. В. Солощук дискурсивна особистість [249, с. 127] – це особистість, яка діє в континуальному комунікативному просторі і здатна поряд із мовним кодом використовувати й трактувати інші семіотичні коди залежно від типу дискурсивних відносин, у які вона є включеною в певні моменти спілкування. У процесі творення дискурсу дискурсивна особистість використовує невербальні компоненти комунікації, які розрізняються за ступенем структурної складності, точності та глибини відображення дійсності, певною цілеспрямованістю та пов'язані з вербальними компонентами за певними принципами взаємодії вербальних і невербальних компонентів комунікації.

Введення поняття дискурсивної особистості є більш виправданим та ефективним, бо передбачає аналіз не тільки властивостей мовної особистості як певної окремоті, а як аналіз модусів її вербального та невербального існування, а також розглядає мовну особистість як неодмінно існуючу у відкритому комунікативному епізоді [254, с. 7–8].

У процесі спілкування обов'язково розгортається пізнання однієї особистості іншою, виявляється й змінюється ставлення одне до одного. Невербальна поведінка є однією з умов взаємного пізнання особистостей, виникнення стосунків між ними. Саме в спілкуванні яскраво виділяється індикативно-регулятивна функція невербальної поведінки особистості, оскільки люди розрізняються характером і манерою спілкування [146].

Мовці приймають на себе ті чи інші комунікативні ролі, що відповідають їх виконуваним соціальним ролям [180; 261, с. 218; 268; 269; 286]. Вони інформують, описують, констатують, доводять, переконують, прохають, наказують, питають, відповідають, пропонують, приймають пропозиції, обіцяють та ухиляються від обіцянок, іронізують над фактами, один над одним

або над собою, ображають співрозмовників або лестять їм, оцінюють зовнішні факти або поведінку один одного. Вони обирають певні мовні прийоми, тактики та стратегії кооперативного чи некооперативного характеру.

Особистість як суб'єкт дискурсу надає певну ілюкативну силу, ту чи іншу стратегічну установку мовленнєвому акту та мовленнєвому ходу. «Особистість володіє мовленнєвою ситуацією, вона може піднятися над мовленнєвою ситуацією та задати необхідний напрям у розвитку дискурсу. Особистість включена в дискурс, але разом з тим вона творить цей дискурс, тобто здійснюється над ним. А це означає, що в дискурсі втілюються притаманні його суб'єктам темпераменти, здатності до втілення певних видів діяльності, в тому числі і комунікативної, домінуючі почуття та мотиви діяльності, індивідуальні особливості протікання психічних процесів і т.д. Однак, вивчення того, як співвідносяться типи дискурсу та типи особистості, багато в чому ускладнюється наявністю багатьох класифікацій останніх, використанням у різноманітних типологіях особистості неоднакових, не співвідносних один до одного підстав» [261, с. 224].

Мова є найважливішим орієнтиром людини у ході її діяльності в світі. І якщо цю діяльність розуміти як глибокий, осмислений діалог людини зі світом, як багатоголосне, іноді унісонне, іноді полемічне спілкування різноманітних компонентів тієї колосальної системи, яку ми називаємо світом, то мова є перш за все мовою особистості [155, с. 282].

Поняття дискурсивної особистості за Л. В. Солощук відображує індивідуальну здатність мовної особистості гнучко реагувати на дискурсивне оточення, зважати на всі компоненти не тільки мовного, але й немовного характеру, з яких складається комунікативний процес і які впливають на його перебіг, тобто дискурсивна особистість здатна до переходу від одного типу дискурсивних відносин до іншого [249, с. 127]. Здатність дискурсивної особистості переходити від одного типу дискурсивних відносин до іншого зумовлює реалізацію соціальних ролей у межах різних комунікативних

ситуацій та вміння управляти мовленнєвою поведінкою при різних конфігураціях соціальних ролей.

1.2.4 Дискурсивне оточення. Мовлення є різновидом людської поведінки. Людська поведінка є фактом психологічним (біологічним), як прояв людського організму, і фактом соціологічним, як такий прояв, котрий залежить від спільного життя цього організму з іншими організмами в умовах взаємодії [307]. За соціологічним фактором до уваги беруться умови спілкування у звичній середі та взаємодії у незвичній середі [307]. Поняття позиції суб'єкта дискурсивної взаємодії дає змогу простежити процес позиціонування учасників мовленнєвої взаємодії не лише стосовно один одного, а й щодо їхніх висловлень, контекстуального оточення та можливих слухачів. Суб'єктна позиція [277, с. 61] – динамічний феномен, що залежить від інтеракційних умов та соціального контексту, у яких відбувається взаємодія комунікантів.

Суб'єкти дискурсивної взаємодії займають позиції стосовно об'єктів мовлення, які включають не лише ставлення мовця до своїх власних висловлень (із погляду їх істинності, у термінах емоційності, модальності, упевненості в правильності висловленої пропозиції), а й ставлення до адресатів, із якими він/вона вступає в комунікацію (а також і до їхніх знань, емоцій і статусів). Позиціонування [277, с. 61] – інтерсуб'єктний процес, під час якого учасники комунікації конструюють свої власні позиції стосовно інших комунікантів, перебуваючи зазвичай у нерівних соціальних, психологічних й епістемічних умовах, і тому транслують власні оцінні, емоційні та епістемічні перспективи, фокусуючись на асиметрії комунікативних стосунків.

За фізичними та соціальними характеристиками існують первинні та вторинні соціальні відносини [31, с. 126; 32, с. 140]. Первинні соціальні відносини характеризуються у фізичному плані близькістю, невеликим об'ємом, довготривалістю, в соціальному плані – спільними цілями, істинною оцінкою, широкими знаннями про учасників, свободою, неофіційним

контролем та обов'язковою солідарністю. Вторинні соціальні відносини характеризуються у фізичному плані віддаленістю, великим об'ємом, короткочасністю, в соціальному плані – різними цілями, зовнішньою оцінкою, частковим суспільним знанням учасників, вимушеністю, офіційним контролем, обов'язковою владою [32, с. 140]. За Л. В. Солощук поняття первинних та вторинних соціальних відносин в дискурсології відображаються поняттям зони дискурсивного оточення [249, с. 127]: ядерної, маргінальної чи периферійної. До ядерної зони дискурсивного оточення належать постійні комунікативні партнери дискурсивної особистості. Це члени родини, близькі друзі та колеги, з якими дискурсивна особистість підтримує постійний соціальний, і отже, комунікативний зв'язок, таким чином набуваючи дискурсивного досвіду стосовно них [249, с. 127–128]. Учасники ядерної зони дискурсивного оточення є добре обізнаними з характерними рисами та звичками один одного, а також з особливостями комунікативної активності включно [250, с. 96]. Ядерна зона дискурсивного оточення зумовлює формування скороченого комунікативного коду, що включає вербальні та невербальні елементи. Специфіка функціонування невербальних компонентів у комунікації представників ядерної дискурсивної зони полягає у тому, що скорочення комунікативного коду відбувається за рахунок заміни частини вербальних елементів невербальними [87, с. 10].

Характерним для ядерної зони дискурсивного оточення є формування групової ідентичності мовців найчастіше за рахунок актуалізації спільних рис у створенні субмови та відмежуванні своєї групи [87, с. 11]. Тобто, для комунікації у побутовому дискурсі характерним є високий ступінь обізнаності учасників комунікативного акту в мовленнєвій поведінці своїх співрозмовників.

При конфігурації соціальних ролей, що залучає перехід з ядерної дискурсивної зони оточення до маргінальної чи периферійної, змінюється мовленнєвий репертуар дискурсивної особистості. Маргінальна чи периферійна

зони дискурсивного оточення характеризуються більшою комунікативною дистанцією між мовцями, ніж в межах ядерної зони дискурсивного оточення.

Співрозмовники, комунікація з якими відбувається в межах інституціонального дискурсу, відносяться до маргінальної та периферійної зон дискурсивної взаємодії (далекі родичі, знайомі, колеги, контакти з якими є рідшими, але не менш регулярними) [249, с. 128].

Соціальні ролі у межах інституціонального дискурсу мають горизонтальну чи вертикальну конфігурацію. Міжособові відносини складаються зі статусно-рольових (вертикальних) та дистанційних (горизонтальних) характеристик, а також форми організації взаємодії – кооперативної або конфліктної [36; 66; 94; 224; 312; 320; 349; 352]. Статусно-рольові характеристики є одними з найважливіших чинників міжособових відносин комунікантів, оскільки вони відображають сукупність соціальних позицій, які посідає комунікант у суспільстві (стать, вік, професія, сімейне положення, віросповідання, політичні переконання тощо) та ролей, які співвідносяться з цими позиціями. Дистанційні характеристики відображають соціально-психологічну суб'єктивно-дистанційну оцінку свого статусу і статусу партнера зі спілкування. Комунікант фактично може займати позицію вищого статусу, але звертатися до свого співрозмовника як до рівного або мати нижчий статус, проте поводитися так, ніби його соціальний статус є вищим від дійсного. Крім того, дистанційні характеристики відображають просторову відстань, на якій комуніканти знаходяться один від одного [103, с. 12–13; 202, с. 22–23; 264, с. 35].

У комунікативно-функціональному плані векторна спрямованість «вище» – «нижче» в якості основної статусно-рольової характеристики впливає на формування взаємовідносин комунікантів у процесі спілкування. Якщо комуніканти рівноцінні за віком, професійним рівнем та вподобаннями, то такі відносини називаються симетричними. Відповідно, якщо співрозмовники різняться між собою хоча б однією з цих ознак, то такі ситуації є

асиметричними [140, с. 49]. До них можна віднести спілкування між дорослим і дитиною, викладачем та студентом тощо. Відповідно, ця нерівність у відносинах виникає в результаті співвідношення між «вищим» і «нижчим» статусами співрозмовників. Вертикальний тип визначає відносини домінування / підкорення та ступінь статусної нерівності, що є статусною дистанцією. Горизонтальний тип відносин визначає ступінь близькості комунікантів, тобто учасників комунікативного акту у такому випадку розділяє соціальна дистанція.

Основні фактори, що визначають соціальні відносини між комунікантами, представлені дистанцією та владою [92; 152; 265; 272; 383, 333]. Соціальна дистанція як ступінь близькості визначається дослідниками по-різному. А. Вежбицька уточнює поняття дистанції як ступеня близькості та інтимності. На її думку, інтимність визначає готовність розкрити адресату свій внутрішній світ, засновану на довірі та особистих «теплих почуттях» [383, с. 105], у той час як близькість є комбінацією довгого знайомства один з одним та взаємних теплих почуттів [383, с. 109].

Другий параметр міжособистісних відносин, влада, визначається Н. Феркло як домінування, ієрархія статусів чи ступінь нерівності та складає ступінь контролю однієї особи над поведінкою іншої [333]. Влада може ґрунтуватись на різних основах, таких як фізична сила, вік, стать, інституалізована роль у соціумі, армії, родині, тощо [323, с. 255].

Тож, відносини між співрозмовниками можуть характеризуватися залежно від ступеня дистантності / інтимності та симетричності / асиметричності й вимірюватись у параметрах «далі – ближче» та «вище – нижче». У суспільстві існують ситуації, коли соціальні відносини можуть характеризуватися лише одним із цих параметрів в умовах незмінності другого. Наприклад, в умовах незмінної статусної нерівності, звичайним є варіювання обох параметрів залежно від ситуації. Проте, типовою є комбінація параметрів,

яка визначає координати співрозмовників у комунікативному просторі [88, с. 51–52].

Сучасні дослідники вважають владно-підвладні співвідношення атрибутивною характеристикою кожного акту соціальної взаємодії, відзначаючи, що домінування і підпорядкування є невід’ємними сторонами людського спілкування. Спілкування навіть двох людей характеризується більш чи менш вираженими співвідношеннями владних позицій однієї людини і підвладних – іншої [88, с. 61].

Моделювання структури статусних відносин є конкретизацією поняття соціального статусу людини [103, с. 161]. Виділяються такі компоненти статусно-маркованої ситуації: 1) партнери комунікації; 2) статусні вектори партнерів; 3) мотивація статусних векторів; 4) динаміка статусних відносин; 5) статусно-зв’язані та статусно-нейтральні обставини.

Керівництво – це реалізація потреби влади, а підпорядкування, навпаки, є деривацією цієї потреби. Відтак людина, яка здійснює владу, і людина, яка підлягає владі, – це діаметрально протилежні явища [100, с. 352–353]. Стосунки домінування / підпорядкування втілюються в певних соціально визначених статусах учасників взаємодії, тобто діють за певними писаними чи неписаними нормами й правилами, тоді один суб’єкт отримує право керувати діями іншого суб’єкта, впливати на нього, а інший суб’єкт має обов’язок підкорятися розпорядженням першого.

Одним з найбільш ефективних владних ресурсів є дискурс, влада якого полягає у нав’язуванні моделей суспільно прийнятої комунікативної поведінки, здатності створювати простір можливих ідентичностей [214, с. 114–123]. Сила влади дискурсу, природа його впливу на суспільство полягає у його здатності виробляти, регулярно відтворювати і нав’язувати соціальні, культурні, гендерні та інші ідентифікації.

1.3 Формування соціальних ролей у процесі комунікації

1.3.1 Варіативність соціальних ролей. Під варіативністю соціальних ролей особистості розуміємо зміну конфігурації ролей A1 (мовця) та A2 (комунікативного партнера), що залежить від взаємних позицій та вектору адресованості. Для реалізації мовленнєвої інтенції враховується соціолінгвістичний фактор [154, с. 34–35] – шкала соціальних відносин, співвідношення соціальної ролі мовця та його співрозмовника.

Рольова компетентність включає здатність вільно та гнучко виконувати різноманітні соціальні ролі, бути повноправним суб'єктом цих ролей, регулювати рольову поведінку в процесі власної життєдіяльності. Одним із компонентів рольової компетентності є рольова варіативність, тобто різноманітність репертуару соціальних ролей особистості, багатство її рольової поведінки. Крім стандартного набору соціальних та міжособових ролей у референтних групах, ролей, що визначаються становищем особи в соціумі, її статусом, рольова компетентність передбачає існування широкого спектру стилів виконання цих ролей – від початківця до майстра. Соціальні ролі мають значний спектр варіантів, опанування яких дає особистості змогу адекватно адаптуватися до нових ситуацій або ситуацій суспільної невизначеності та нестабільності.

Другою важливою складовою рольової компетентності є рольова гнучкість, тобто вміння трансформувати свою поведінку відповідно до змін соціальної ситуації, при переході від однієї ролі до іншої. Рольова гнучкість дає змогу відмовлятися від деяких ролей, які за певних умов стають неконструктивними і перетворюються на джерело проблем, або здатність на себе приміряти нову роль. Це надто актуально в період соціальних трансформацій та криз, коли стрімко змінюються умови життя, що детермінує перебудови усталеної структури типових соціальних ролей у суспільстві. Багато хто в цих умовах не може пристосуватися до нових соціальних ролей, не

здатен засвоїти нові вимоги до різних видів соціальної активності. Тим часом саме рольова варіативність і гнучкість допомагають компенсувати недостатньо розвинуті ролі іншими ролями за умови різноманітного інструментального рольового набору.

Рольова компетентність як здатність особистості оперативно володіти своїми соціальними ролями, бути повноправним суб'єктом цих ролей забезпечує включення рольової поведінки в загальний процес саморегуляції соціальної поведінки та власної життєдіяльності в цілому, успішне розв'язування життєвих проблем на індивідуальному й соціальному рівнях. Таким чином, рольову компетентність можна розглядати не просто як функціональну надбудову над особистістю, а й як інтегральну характеристику самої особистості.

Соціальна мобільність [310] передбачає, по-перше, рух вгору та вниз по соціальній драбині. По-друге, під соціальною мобільністю розуміється рух у рамках життя особи («мобільність між поколіннями», як визначають її соціологи). Третій різновид – між мобільністю індивіда та мобільністю групи.

Для реалізації певної соціальної ролі необхідно декілька факторів [310, с. 6–7; 360, с. 2]. По-перше, для набуття певної соціальної ролі необхідна доповнююча роль, яка слугує «фоном» або «протилежністю» ролі, яка набувається. Тобто, наприклад, для виконання ролі лікаря необхідна контрастуюча з нею роль пацієнта. По-друге, поняття диференціації має на увазі, що будь-яка роль є багатоаспектною в тому сенсі, що виконавець ролі так чи інакше проявить певну характеристику, притаманну цій ролі по відношенню до інших виконавців у ситуації. Крім того, особистості можуть виконувати декілька ролей одночасно або по черзі. Такий феномен прямо пов'язаний з часом та місцем, та передбачає мобільність у межах ролей. Деякі з таких переходів є макро-рольовими, що визначаються психологічними, іноді й фізичними, переходами між послідовними соціальними ролями (наприклад, жінка становиться матір'ю або отримує підвищення на роботі) [360, с. 2–3].

Інший тип мобільності називається мікро-рольовим, або рольові зміни, що вимагають психологічний, а іноді і фізичний, рух особистості в межах одночасно виконуваних ролей, що включають зміни між домашніми та робочими соціальними ролями, а також у інших сферах життєдіяльності людини, такі як церква або спортивний зал. Питання щодо класифікації та кількості одночасно виконуваних соціальних ролей є досить відкритим у соціології. Соціальна роль індивідуума в суспільстві у загальному сенсі часто описується як роль, що складається з сукупності різних типів зв'язків, що з'єднують самотнього індивіда з сукупністю інших зв'язків [354, с. 49–80; 318, с. 83–93; 360, с. 3].

Стиль виконання ролей є досить суб'єктивним, тобто залежить від окремої людини. Саме стиль індивідуалізує виконання ролі, заломлюючись крізь нього, об'єктивна основа ролі проектується у площину рольової поведінки і саме у його особливостях слід шукати витoki мінливості ролей. Усвідомлення подвійної природи ролі є передумовою виявлення особливостей регулятивного впливу рольової поведінки за умов суспільної нестабільності. Соціальна структура особистості в об'єктивному плані є системою статусів і ролей. Соціальна структура особистості в суб'єктивному плані є система диспозицій і рольових очікувань. Соціальна роль виступає моделлю соціально-статусної поведінки особистості. Особистість у статусно-рольовій концепції постає як структурована сукупність соціальних ролей, причому соціальна роль — своєрідний механізм взаємодії особистості й суспільства.

1.3.2 Стратегічна зумовленість реалізації соціальних ролей. Мова є одним із виявів сутності людини, адже особистість привносить у спілкування надбання ментального і життєвого досвіду, особливості світосприймання і мислення, інтереси тощо. Увібраний мовою людський чинник — основоположний феномен лінгвістичної прагматики як напряму сучасного мовознавства.

Людина в якості об'єкта дослідження в соціальних науках принципово відрізняється від неживих предметів, що аналізуються природознавством. До числа таких відмінностей належить той факт, що сприймання людьми собі подібних має взаємний характер, тому в процесі комунікації не тільки дослідник формує враження про досліджуваних ним індивідів, але й сам він стає об'єктом сприйняття [159, с. 22].

У сучасних дискурсивних і прагмалінгвістичних дослідженнях мова аналізується як складна динамічна система, яка виявляється в міжособистісній мовленнєвій взаємодії мовця з адресатом. За таких умов у центрі дослідження знаходиться питання комунікативного впливу мовця на адресата, що характеризує будь-яку мовленнєву взаємодію співрозмовників.

Базуючись на загальних ідеях представлення процесу комунікації у вигляді сценарію за Дж. Лакоффом, Л. Р. Безуглою, В. А. Ущиною, І. Є. Фроловою, схема реалізації сценарію соціальної ролі представляється у такому вигляді. На думку Дж. Лакоффа, в основі сценарію як пропозиційної моделі лежить структурна схема «шляху»: джерело – шлях – мета [349]. У ході виконання сценарію соціальної ролі джерелом є позиціонування особистості. Позиціонування [277, с. 61] – інтерсуб'єктний процес, під час якого учасники комунікації конструюють свої власні позиції стосовно інших комунікантів, перебуваючи зазвичай у нерівних соціальних, психологічних й епістемічних умовах, і тому транслують власні оцінні, емоційні та епістемічні перспективи, фокусуючись на асиметрії комунікативних стосунків. На етапі позиціонування особистість генерує знання про свою позицію, але цей перший етап включає не лише ставлення мовця до своєї власної позиції, а й ставлення до адресата/адресатів, із якими він/вона вступає в комунікацію (а також і до їхніх знань, емоцій і статусів). Тому етап позиціонування включає оцінювання комунікативного партнера. Оцінка виражається (імпліцитно/експліцитно) мовленнєвими засобами (вербально/невербально/надвербально), або не виражається зовсім.

Наступним етапом у сценарії є обрання шляху, під чим мається на увазі прийняття соціальної ролі та вибір відповідної стратегії. Метою є фінальний стан, який особистість бажає досягти, що відбувається за умови вдалого втілення сценарію.

На етапі прийняття соціальної ролі комунікант виражає свою роль не тільки за допомогою вербальних компонентів комунікації експліцитно чи імпліцитно, але й невербальних. Перш за все соціальна роль реалізується у проксемічному компоненті. Особистість із домінантною соціальною роллю займає більше комунікативного простору, розправляючи плечі, ставлячи руки на талію та ноги на ширині плечей; у просодичному – підвищенні тонального рівня; кінесичному – погляд в очі, жести руками. Для особистості, що виконує субординативну соціальну роль, характерною є компактна поза, яка займає небагато комунікативного простору; інтонація є тихішою за інтонацію комунікативного партнера із домінантною соціальною роллю; на кінесичному рівні – схрещені руки або ноги, погляд – не настільки впевнений як у мовця з домінантною соціальною роллю.

Варто зазначити, що на етапі прийняття соціальної ролі важливим компонентом є надвербальний. Офіційно-діловий стиль одягу та взуття, доповнений аксесуарами на позначення статусу особистості, стереотипово обирається для виконання домінантної соціальної ролі. Особистості з субординативною соціальною роллю зазвичай обирають повсякденний стиль одягу.

Наступним кроком є обрання стратегії, яка може бути кооперативною та некооперативною. Комунікативна діяльність є інгерентно стратегічною, так як вона завжди підпорядковується цілям, вмотивованим споконвічними соціально-біологічними потребами людини. Стратегія набуває статус базового поняття комунікації та одиниці структурування комунікативної діяльності [167, с. 20]. Комунікативні стратегії мовця варіюються за типом його мовленнєвої взаємодії з адресатом – кооперативна чи конфліктна. Окрім цього, варіювання

комунікативних стратегій мовця обов'язково узгоджується із загальною (як головною) комунікативною метою мовця, характерною для кожного типу дискурсу [16; 165; 217; 281].

Сценарій реалізації соціальних ролей, який розроблено у рамках нашого дослідження, у схематичному вигляді подано у Додатку А.

Комунікативна стратегія – це оптимальна реалізація інтенцій мовця, спрямована на досягнення конкретної мети спілкування, узгоджена з особистісними (статусно-рольовими) і психологічними характеристиками учасників комунікативного процесу, що зумовлено комунікативним досвідом, який передбачає підкорення законам і нормам у відповідній сфері комунікації та конкретно змодельованій ситуації спілкування [306, с. 5]. У загальному значенні стратегія включає в себе планування процесу мовленнєвої комунікації у залежності від конкретних умов спілкування та особистостей комунікантів, а також реалізацію цього плану [94, с. 181–182].

Ознакою стратегії у сучасних дослідженнях з дискурсології є те, що вона пов'язана водночас з інтенцією адресанта та з інтерпретантою адресата, завжди враховуючи його зворотну інтерпретуючу позицію [203]. Урахування її двовекторного характеру дозволяє досліджувати стратегії втілення соціальних ролей, адже необхідною умовою виконання соціальних ролей є наявність, як мінімум, двох учасників. Дискурсивна стратегія за І. Є. Фроловою являє собою дискурсивний феномен, поєднує когнітивний та мовний плани; реалізуючи прототипове стратегічне значення, співвіднесене із соціальними стереотипами засобами мови та їхньою організацією із урахуванням контекстних і ситуативних чинників; конструює комунікативну практику суб'єктів дискурсу [279, с. 209]. Стратегія розглядається як реалізація стереотипу, що є характерним для виконання певної соціальної ролі.

Стратегії комунікантів у ході втілення соціальних ролей залежать від загальної спрямованості інтеракції на кооперацію чи конфлікт. Реалізація соціальних ролей має на увазі визначення місця учасників комунікації у

соціумі, що підпорядковуються ієрархізації. О. С. Іссерс відносить до основних параметрів, що визначають вибір стратегії та тактик до неї, знання про співрозмовника (як особистості, як партнера), загальні знання про комунікативну ситуацію (доречність / недоречність певного мовленнєвого акту) [95, с. 193]. Урахування таких параметрів сприяє вдалій реалізації соціальних ролей.

Інструментами втілення стратегій, пов'язаних з виконанням соціальних ролей, є вербальні та невербальні компоненти комунікації. Вербальні засоби використовуються для актуалізації вищого або нижчого соціального статусу. Поліфункціональність невербальних компонентів комунікації [251, с. 61] також сприяє втіленню стратегій, пов'язаних із втіленням соціальних ролей.

Соціальна роль виконується за сценарієм, що дає змогу надати визначення соціальної ролі з точки зору дискурсології. Соціальна роль – це стереотипна модель поведінки, яка втілюється у дискурсі через сценарій за допомогою стратегій, які реалізують стереотип на вербальному, невербальному та надвербальному рівнях комунікації.

1.3.3 Мовленнєвий репертуар дискурсивної особистості. Параметрами варіативності мовленнєвої поведінки є роль, ситуація, тема [295]. Існує зв'язок між мовленнєвим кодом або мовленнєвою поведінкою та соціолінгвістичними параметрами, що характеризують статус, професію мовців та соціальну ситуацію [295].

Перехід від виконання однієї соціальної ролі до іншої супроводжується варіативністю вербальної та невербальної поведінки дискурсивної особистості, при цьому професійні навички спілкування накладають відбиток на стиль комунікації у побутовому дискурсі, і навпаки. На реалізацію соціальних ролей дискурсивної особистості можуть впливати базові соціальні та біосоціальні змінні. Вік, соціальна група, стать дискурсивної особистості вносять свої корективи щодо реалізації нею соціальних ролей.

Статусні відношення комунікантів найяскравішим чином відображаються у мовленні дискурсивної особистості. Соціальна роль визначається як прийнятий суспільством образ / лінія поведінки, яка очікується від учасників акту комунікації. Розуміння мовними особистостями соціальних ролей своїх співрозмовників дає їм можливість спрогнозувати тип поведінки, обрати відповідні комунікативно-прагматичні стратегії, а також вносити необхідні корективи під час розгортання акту комунікації. Саме на прогнозуванні певної лінії поведінки залежно від соціального статусу та ролі й базуються деякі риторичні прийоми, наприклад, ефект оманного очікування, маргіналізація вокабуляру, цілеспрямоване порушення статусних характеристик. Статусні відношення певним чином пов'язані з персуазивною комунікацією, яка спрямована на втілення двох основних інтенцій: 1) вплив на свідомість (оцінку реальності, ставлення до певних явищ) адресата за допомогою мовних засобів; 2) примус до певної лінії поведінки чи дій [199, с. 26].

Якщо дискурсивна особистість в офіційних обставинах використовує короткі, непоширені, еліптичні речення, притаманні лаконічному стилю «керівника», то такий стиль комунікації стає характерним для цієї дискурсивної особистості і в побутовому спілкуванні. Конфігурація соціальних ролей в офіційних умовах спілкування дозволяє мовцям залучати тактики маніпуляції у процесі комунікації. У побутовому дискурсі той самий мовець надає перевагу експліцитним висловленням, у яких частотним є використання вигуків, повторень реплік комунікативного партнера, повторень власних слів з метою прояву погодження. Мовлення дискурсивної особистості в неофіційних умовах спілкування відзначається вищим ступенем емоційності, а також апеляцією до емоційного стану комунікативного партнера.

Мовна індикація статусу та соціальної ролі простежується у звертаннях. Спеціальні вокативи є прийнятими по відношенню до індивідів, що займають престижні позиції в армії, державних, освітніх та медичних закладах, у церкві [331, с. 21]. У різних суспільних підсистемах діють різні правила спілкування.

Порушення суспільних правил свідчить про приналежність мовця до іншої (відмінної) соціальної групи.

Втілення соціальних ролей характеризується певним вибором лінгвальних засобів [360], що є відповідним для виконання такої ролі, та вибором паралінгвальних компонентів у ході комунікації. Оцінюючи комунікативного партнера, адресант вдається до використання імпліцитної оцінки, щоб тактовно виразити своє ставлення до адресата. У мовознавстві існує цілий ряд визначень імпліцитної оцінки. У них підкреслюється, що імпліцитна оцінка – це прямо не виражене ставлення мовця до об'єкта висловлення. За основу взято імпліцитність у широкому розумінні, що являє собою складну взаємодію лінгвального й екстралінгвального. Імпліцитність цього роду повинна розглядатися як одна з універсалій мовленнєвого спілкування, яку Г. І. Приходько визначає як когнітивно-комунікативну імпліцитність [211]. Оцінне значення виникає у висловленнях на підставі існуючих знань про картину світу у комунікантів. Підґрунтя до вивчення питання імпліцитної оцінки становлять праці з досліджень аксіології, імпліцитної номінації, імпліцитних смислів, оцінного дискурсу, оцінної лексики [12; 28; 175; 191; 256].

Імпліцитна оцінка передбачає приховане чи непряме вираження якогось значення, має безпосереднє відношення до тексту чи висловлення й трактується як явище, що супроводжує мовленнєво-розумовий процес. Екстралінгвальною основою імпліцитності є сукупна дія психологічного, логічного, соціального й ситуативного факторів [211].

Лінгвальне вираження статусно-рольової нерівності комунікантів виявляється через інтонацію, яка служить засобом передачі комунікативно важливих відтінків значення, «об'єктивно-суб'єктивних відношень у мовленні» [16, с. 71]. «Інтонація, підкреслюючи семантичний бік, центральне значення фрази, переходить із плану вираження в план змісту, стає одним з елементів семантики речення» [16, с. 5]. Для вираження змісту семантика

речення широко використовує такі інтонаційні риси, як маркованість інтонаційних форм, за допомогою яких передаються «позалінгвальні ознаки мовця».

Л. Блумфілд писав [40], що тон мовлення – це не тільки фізіологічно, але й соціально зумовлена дія. Ці перші наукові припущення привели до появи паралінгвістики. К. Л. Пайк був одним з перших, хто звернув увагу на додаткові функції інтонації: «інші характеристики інтонації можуть виокремлюватись в залежності від фізіологічного стану особистості – злість, радість, захоплення, а також інших фізіологічних особливостей людини – вік, стать і т.д. [359, с. 24]. Це все допомагає визначити почуття та емоційний стан людини» [374, с. 7].

Р. Л. Бердвістелл обстоював необхідність детального дослідження невербальних компонентів комунікації, наголошуючи на тому, що невербальні засоби у комунікативному акту є самостійним та високозначущим явищем [315]. Р. Л. Бердвістелл вважає необхідним розглядати комунікацію як цілісно організовану континуальну систему, не поділяючи елементи комунікації на центральні і другорядні.

Семіотика – наука про знаки та знакові системи [139, с. 6] – виокремлює невербальну семіотику. За І. І. Сєряковою невербалістика [231] – це наука, яка вивчає різноманітну знакову, несловесну, комунікативну поведінку людини у процесі мовленнєвої взаємодії. Традиційною та найбільш розповсюдженою класифікацією невербальних компонентів вважається класифікація І. Н. Горєлова: а) фонаційні; б) мімко-жестові; в) змішані (тобто ті, що містять а) та б) [64, с. 74–75].

Узявши за основу головні характеристики невербальних засобів (рух, простір, час) і базові системи їх відображення та сприйняття (зорова та акустична), професор Л. В. Солощук виділяє такі класи невербальних комунікативних компонентів: кінесичні комунікативні компоненти, проксемічні комунікативні компоненти; просодичні комунікативні компоненти

[249, с. 36]. Під кінесичними комунікативними компонентами розуміються жести та міміка. До проксемічних комунікативних компонентів відносяться зміни особистого простору мовців відносно один одного через переміщення в просторі. Просодичні компоненти становлять комунікативно значуще інтонаційне оформлення вербальних висловлень.

Невербальні компоненти комунікації в інституціональному дискурсі слугують збереженню офіційно-ділового статусу мовця, тому їх спектр є обмеженим. У той час як при конфігурації соціальних ролей в побутових умовах мовець дозволяє собі використовувати ширший спектр невербальних компонентів комунікації, що в більшій мірі складаються з кінесичних та просодичних невербальних компонентів. Вибір теми розмови в неофіційних умовах може відображати професійний вид діяльності дискурсивної особистості, що також є відбитком ділового стилю життя на спілкування за побутових умов. «Гнучкість» побутового спілкування дозволяє дискурсивній особистості вносити елементи мовленнєвої поведінки, характерної для інституціонального дискурсу, у той час як «чіткі межі» інституціонального спілкування не завжди дозволяють виходити за межі офіційно-ділового спілкування.

Надвербальні компоненти є інформативною частиною як офіційного, так і побутового спілкування. Вони несуть інформацію, яка знаходиться поза межами вербального спілкування. Одним з перших дослідників семіотичної значущості таких атрибутів, як одяг, меблі, харчування, став французький дослідник Р. Барт [19]. Надавання переваги тому чи іншому типу одягу стало досить плідним полем досліджень психологів та соціологів. По одягу визначають соціальний статус особистості та до якої соціальної групи вона належить. «Навіть ті люди, які не приділяють багато уваги вибору одягу і не дуже турбуються про те, як вони виглядають, так чи інакше передають інформацію про свій емоційний стан, про свою індивідуальність, свою

соціальну роль та про те, як вони ставляться до інших людей та до культури, до якої вони належать» [329].

По зовнішньому вигляду можна визначити, яку соціальну роль грає особистість. Якщо індивід прагне підкреслити свою приналежність (особистісну, соціальну та культурну) до певної соціальної ролі, він акцентує увагу на тих елементах, які більше допомагають визначити цю приналежність. Якщо, навпаки, особистість прагне «дистанціюватись від своєї ролі», вона демонструє таку поведінку та установки, які не відповідають тим, що їм приписує суспільство. Таким чином, індивіди повідомляють про те, що не ідентифікують себе повністю з виконуваною роллю та володіють якостями, які виходять за межі, що вимагаються від предписаної соціальної ролі [129, с. 169].

До надвербальних компонентів відносяться ті ситуативні компоненти, здебільшого статичного характеру, які мають потенційну можливість впливати на комунікаційний процес та регулювати його [249, с. 33]. Л. В. Солощук пропонує йменувати надвербальними такі компоненти інформативного характеру, які мовці беруть до уваги у плануванні комунікативних стратегій і тактик та які впливають на вибір адекватних ситуації мовленнєвих засобів спілкування, наприклад: одяг, зачіска, коштовності, автомобілі, тощо. Це предмети, які оточують комунікантів, перебувають у їхньому полі зору.

Зміст і правила рольової комунікативної діяльності визначається очікуваннями цільової аудиторії, а при зміні структури ситуації спілкування мовна особистість переключається між різними стереотипами поведінки, вибираючи оптимальний. Тому можна стверджувати, що під розрізненням соціально-статусного, гендерного та вікового компонентів розуміється комплексна характеристика дискурсивної особистості [255, с. 270]. Для успішного інформаційного обміну та виконання соціальних ролей дискурсивна особистість має бути обізнаною в мовленнєвих та поведінкових стереотипах, вміти розрізняти статусні відношення, гендерні та вікові маркери, тобто, мати належний рівень комунікативної компетенції.

1.3.4 Конфігурації соціальних ролей у вимірі еколінгвістики. Питання необхідності екоконтролю набуває своєї значущості не тільки для охорони навколишнього середовища, але все частіше належить і до врегулювання комунікативних відносин [82; 93; 197; 201; 251; 298; 341; 343; 346; 380]. Суспільство зосереджується на проблемах навколишнього середовища, фізичного та психічного здоров'я, а в останні роки ще й на етичному, гармонійному та ефективному спілкуванні. Запорукою успішної взаємодії є наявність комунікативної здатності, знань та вмінь, достатніх для вирішення комунікативних задач. Одними з таких навичок є вільне втілення соціальних ролей. Спілкування при різних конфігураціях соціальних ролей має свої особливості, тому що соціальні ролі базуються на очікуваннях суспільства від виконання однієї з них. Невідповідність цим очікуванням може спричинити комунікативні дисонанси, які заважають перебігу «відповідному» з точки зору еколінгвістики спілкування.

Поняття екологічної комунікації [197, с. 375] розуміють як спілкування, що не несе шкідливого впливу на здоров'я людини, її психоемоційний стан. З цього випливає, що будь-які вербальні/невербальні засоби, стратегії і тактики комунікативної поведінки, що суперечать комунікативно-прагматичним та етико-мовленнєвим нормам, що знижують комфортність мовленнєвого спілкування та негативно впливають на емоційний стан людини, складають простір неекологічної комунікації [197, с. 375]. Метою еколінгвістики, на думку А. Стібба, є дослідження різних сфер життя та використання мультидисциплінарних перспектив для знаходження інтегративних шляхів аналізу навколишнього світу [380, с. 3].

Під екологічним спілкуванням за умов варіативності соціальних ролей розуміємо слідування стереотипам, що склались у суспільстві щодо рольових конфігурацій. Мовленнєва поведінка мовця детермінована певним комунікативним завданням і спрямована на постійний пошук оптимального варіанта для побудови соціально-коректного висловлення та відбору соціально

важливих мовленнєвих одиниць, окреслених правилами соціального етикету [267, с. 114]. Ввічливість запобігає виникненню конфліктних ситуацій при зміні комунікантами виконуваних соціальних ролей.

Ввічливість є одним із способів вираження схвальної оцінки статусу іншої особи, вона базується на розумінні поняття поваги до суспільної особи, до індивіда [319, 320]. Повага є градуовальною величиною і служить мірою вияву внутрішнього схвалення високого становища, яке займає особа в суспільстві. Ввічливість як лінгвістичний феномен входить до стратегії уникнення конфліктів, соціальної індикації. Дослідники дають характеристики порушень принципів увічливості й звертають увагу на соціально-психологічні чинники, що визначають форми і функції ввічливої поведінки. Ввічливість знаходить віддзеркалення в різних типах дискурсу та інших способах мовного вираження [345]. З іншого боку, ввічливість є також оцінкою адресанта себе як представника певної групи, соціуму, який дбає про збереження самоповаги. Взаємодіючи з учасниками спілкування, мовець, зазвичай, хоче отримати схвалення своїх дій і намагається усунути перешкоди, які виникають під час мовленнєвої діяльності. Суть його бажань полягає у визначенні способу пом'якшення загрози самоповазі, використання ним негативної чи позитивної увічливості.

Спрямовуючи ввічливу поведінку, адресант має намір переконати адресата у позитивному ставленні до нього та викликати відповідну реакцію доброго ставлення до себе. На персональному рівні очікується індивідуальна реакція, на соціальному рівні – формально прийнятна. Вираження увічливості безпосередньо пов'язане з оцінкою соціального статусу особи. У плані статусно-оцінної поведінки ввічливість представлена у трикомпонентній структурі на опозиції ввічливе / неввічливе ставлення до партнерів спілкування: 1) позиція мовця (емоційно-вольовий самоконтроль, ступінь вольового контролю; рефлексія мовця – вектор самоповаги); 2) взаємозв'язок мовця й

адресата (непередбачувана й фактична реакція партнера – вектор залежності);
3) спосіб мовного вираження [103, с. 86–87].

Засоби вираження увічливості підпорядковані одній меті – регулюванню мовленнєвої взаємодії у спілкуванні, що уможливлються завдяки принципу кооперації та співробітництва [338, с. 26–47], доповненого постулатами увічливості: такту, великодушності, похвали, скромності, згоди та симпатії [351].

Особистість у спілкуванні реалізує одночасно декілька соціальних ролей. Вона може бути одночасно і батьком, і дитиною, і керівником, і підлеглим. Таких соціальних ролей безліч, і кожна людина «приміряє» їх щонайменше з десятків. Деякі соціальні ролі живуть у нашій свідомості постійно. Коли виникає типова ситуація спілкування, домінуюча соціальна роль активізується та керує нашими діями.

Умови комунікації (за офіційно-ділових обставин чи побутових) впливають на перебіг комунікації. Комунікативні ситуації із конфігураціями соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу є амбівалентно-екологічними [197, с. 387]. Адже при детальному дослідженні характеру конфігурації соціальних ролей слід враховувати: відповідність/невідповідність очікуванням соціуму від виконуваної соціальної ролі; кооперативний/некооперативний напрям спілкування; гру на підвищення/пониження соціальних ролей; вибір адекватної/неадекватної стратегії зміни соціальної ролі. Чинники, що сприяють екологічному спілкуванню, узагальнено у *Таблиці Б.1.* (Додаток Б).

1.4 Методи та методика дослідження вербальних та невербальних засобів комунікації при зміні соціальних ролей мовців

Принцип **антропоцентризму** у сучасних лінгвістичних дослідженнях полягає у тому, що людина із своїм унікальним світобаченням наділяється

особливим статусом, ставиться у центр комунікативних процесів, як, власне, і їх вивчення. Антропоцентризм є евристичним принципом розгляду мови та мовлення у зв'язку з мисленням людини, котре відображає її внутрішній стан, загальнолюдські цінності, її соціальний статус та виконувану соціальну роль. Антропоцентричність мови проявляється на всіх її рівнях: фонетичному, лексичному, граматичному й прагматичному.

Розуміння **комунікації** як «інтерактивної міжсуб'єктної діяльності (як мовленнєвої так і немовленнєвої), змістом якої є встановлення спільних орієнтирів у життєвому просторі на підґрунті вироблення спільних смислів» [393, с. 35], виводить на перший план інтерактивність та двобічність спілкування. **Інтеракційна модель комунікації** припускає, що змісти, цінності та знання виникають із взаємодії, з одного боку, історично та культурно обумовлених суб'єктів та, з іншого боку, об'єктивної реальності, яка не вичерпується цими змістами [88, с. 73].

У рамках інтеракційної моделі активно розвивається **соціокультурна теорія комунікації**, яка визначає спілкування як символічний процес, що створює та відтворює спільні змісти, ритуали та соціальні структури. Таким чином, міжсуб'єктність спілкування, поміщена в соціокультурний контекст, дозволяє трактувати комунікацію як «феноменологічний простір, де досвід наповнюється значенням, змістом, здобуває структуру, зв'язність і цілісність» [159, с. 37].

Трактування соціальних ролей як стереотипної моделі поведінки зумовлює важливість залучення принципів **еколінгвістики**, де екологічна ситуація розглядається як спілкування, що не несе шкідливого впливу на психоемоційний стан людини [197; 380] та зберігає складені в суспільстві норми щодо реалізації певної соціальної ролі.

Вказані принципи є доцільними для аналізу типів комунікації, у яких спостерігаються зміни у статусно-рольовій конфігурації учасників залежно від модифікацій соціокультурного та комунікативного контексту. Комплексна

методика роботи, що поєднує методи комунікативної лінгвістики, аналізу дискурсу, а також залучає дослідження з когнітивної лінгвістики та прагмалінгвістики, зумовлена основною метою дисертаційного дослідження та спрямована на виявлення вербальних та невербальних засобів реалізації стратегій варіювання соціальних ролей у діалогічній англomовній комунікації у ході виконання комунікантами соціальних ролей, а також на розкриття структурно-семантичних та прагматичних характеристик дискурсу при комунікації представників різних соціальних ролей та статусів як взаємодії дискурсивних особистостей. Для всебічного аналізу комунікації при різних конфігураціях соціальних ролей комунікантів вважаємо доцільним проводити дослідження у п'ять етапів. Залежно від етапу варіюються методи, що за принципами доповнювальності дозволяє якнайповніше висвітлити досліджувані явища [8; 166; 168; 204; 375].

Перший етап наукового аналізу пов'язаний з відбором матеріалу шляхом суцільної вибірки із сучасних англomовних кіноскриптів та творів сучасних англomовних письменників. При відборі визначались конфігурації соціальних ролей комунікантів.

На **другому етапі**, базуючись на теоретичних знаннях з дискурсології [12; 25; 72; 99; 101; 159; 164; 182; 222; 297; 299; 302; 393] визначаємо тип дискурсу (інституціональний чи побутовий), у межах якого комуніканти реалізують соціальні ролі. Конфігурації соціальних ролей комунікантів визначаємо у межах інституціонального або побутового дискурсу, виокремлюємо зміну конфігурації соціальних ролей, що залучають перехід від інституціонального до побутового дискурсу чи навпаки.

На **третьому етапі**, спираючись на досягнення лінгвістичної прагматики [24; 49; 124; 215; 261; 357; 381; 386; 330; 352], а саме – динамічної моделі значення, теорії контексту [9; 162] із залученням методу контекстно-ситуативного аналізу описано специфічні риси дискурсивної особистості як суб'єкта комунікації у ході виконання соціальних ролей. Суб'єкти комунікації

діють у рамках певних когнітивних сценаріїв, тобто абстрактних ментальних структур, що репрезентують знання та уявлення суб'єктів про певні фрагменти позамовної дійсності як динамічного процесу [349, с. 527]. Ураховуючи елементи когнітивного підходу, розроблено сценарій [349; 277] реалізації соціальних ролей.

На **четвертому етапі** за допомогою методів дискурс-аналізу, що є не тільки теорією мовного спілкування, але й інструментом пізнання, можливості якого виходять за межі лінгвістики [37; 43; 159] і який уможливорює урахування взаємозумовленості форми, функцій та належності дискурсу до соціокультурної ситуації, виокремлюємо стратегії і тактики в межах інституціонального та побутового типів дискурсу, що визначають напрям інтеракції у різних конфігураціях соціальних ролей комунікантів.

П'ятий етап дослідження із залученням методів дискурсивного та прагмасемантичного аналізу, спираючись на доробок у лінгвопрагматичі [29; 169; 170], спрямований на опис структурно-семантичних та прагматичних особливостей стратегій реалізації соціальних ролей дискурсивною особистістю. Також на цьому етапі виділяються особливості реалізації стратегій і тактик, спираючись на досягнення у сфері невербальної лінгвістики [20; 21; 64; 85; 88; 53–55; 125–127; 112; 129; 136–139; 172; 216; 217; 231; 249–251; 276; 290; 309; 329; 330; 370], характерні особливості функціонування невербальних та надвербальних комунікативних компонентів як самостійно, так і у взаємодії з вербальною складовою. Системно-функціональний аналіз невербальних компонентів дозволяє систематизувати та узагальнити особливості функціонування невербальних компонентів у взаємодії з вербальними компонентами у ході виконання дискурсивною особистістю соціальних ролей. У ході аналізу невербальних компонентів комунікації спираємось на розроблені Л. В. Солощук принципи.

У якості одиниці аналізу визначаємо висловлення та невербальні компоненти комунікації, що його супроводжують. У кожному висловленні враховуємо:

- 1) екстралінгвальний аспект – умови спілкування, його учасників, соціальні ролі комунікантів;
- 2) когнітивний аспект – знання про соціальні ролі на базі попереднього узагальненого досвіду;
- 3) лінгвальний аспект – мовлення комунікантів з використанням невербальних компонентів комунікації, що відповідають / не відповідають виконанню певної соціальної ролі, або ставлення, що відповідає / не відповідає соціальній ролі комунікативного партнера;
- 4) аксіологічний аспект – оцінка, що комуніканти виносять своїй соціальній ролі та соціальній ролі комунікативного опонента;
- 5) семантичний аспект – вербалізоване відображення соціальних ролей.

Розглянемо поетапно аналіз на прикладі із кіносценарію до фільму Ненсі Мейерс “Інтерн” (2014). Молода жінка-керівник онлайн магазину одягу, яка власноручно заснувала компанію, спілкується за офіційно-ділових обставин зі своїми підлеглими та за побутових обставин зі своєю матір’ю. Аналізуємо два комунікативні акти (позначені (а) та (б)), де комунікант виконує соціальну роль керівника компанії та соціальну роль доньки відповідно. При цьому представницею соціальної ролі жінки-керівника онлайн магазину одягу та соціальної ролі доньки є одна й та сама людина, у той час як її комунікативні партнери змінюються. Необхідно зазначити, що виключність цього прикладу полягає в тому, що дискурсивні фрагменти відносяться до різних типів дискурсу – до інституціонального та побутового відповідно. Соціальна роль, виконувана за офіційних умов, жінки-керівника, має свій відбиток на соціальній ролі, виконуваний у побутовому дискурсі – доньки:

(a) JULES: But Candice, that new person is going to run things their way. Technically be my boss. How can I do what I do and have to report to someone else, run every idea I have by this person? Can you see that working?

CANDICE: Gilt Groupe brought in a CEO, how are they doing?

JULES: I know, but, for me this is... I mean get me CEO lessons, but don't... [(her eyes fill up with tears)]

BEN: Excuse me. [Candice and Jules turn to see Ben standing in the doorway. Jules quickly recovers.]

BEN: I apologize but Becky said you needed something taken care of...on your jacket...

JULES: Oh, right. [Keeping her face turned away, Jules takes off her jacket, slides it down the table, then quickly dabs at her eyes. Ben catches the jacket, pretends not to see her tears.]

CANDICE: Thanks Ben. [Ben nods, exits.]

CANDICE: The VC's made up a list of potential CEO's. Let's look at the list, explore it, then decide. Baby steps. [Jules struggles with how to respond] (The Intern, 2014).

Перший діалог (a) відбувається за офіційно-ділових обставин, між керівником та її підлеглими. Асистентка намагається переконати керівника, що їх компанії необхідний виконавчий директор, який би міг керувати справами компанії для її збереження конкурентоспроможності на ринку. Керівник не погоджується з цією думкою, вона дуже засмучена (*How can I do what I do and have to report to someone else, run every idea I have by this person?*), але намагається не показати це за допомогою невербальних компонентів (*Jules quickly recovers; Keeping her face turned away, Jules takes off her jacket, slides it down the table, then quickly dabs at her eyes. Ben catches the jacket, pretends not to see her tears; Jules struggles with how to respond.*). Їх розмова преривається, коли у кабінет заходить помічник керівника за розпорядженням самого керівника. Із помічником розмовляє асистентка, а не сама керівник (*CANDICE: Thanks Ben*),

яка в цей момент намагається оволодіти собою. Як бачимо, невербальні компоненти у цьому прикладі відіграють більшу роль, ніж вербальні. Манера, якою керівник передає свій жакет (кидає по столу замість того, щоб встати з місця та подати у руки), мовчання замість слів подяки (помічнику дякує асистентка замість керівника) демонструють асиметричний тип ролевих відносин.

Ознаками ситуації, в якій жінка виконує роль керівника, є інституціональні умови спілкування, а також наявність ролей асистента та помічника.

Другий діалог (б) є розмовою між матір'ю та донькою, у якому досліджувана дискурсивна особистість виконує субординативну роль доньки. Діалог відбувається по телефону, коли донька їде у машині на ділову зустріч. Відмічаємо, що розмова є досить офіційною як для побутового спілкування між матір'ю та донькою, що є відбитком соціальної ролі керівника:

(б) *JULES [typing on her iPad answers cell]: Hi Mom... [She places the call on a speakerphone while typing on her iPad.]*

JULES'S MOM: I found you!

JULES: Yeah... What's up? How's everything?

JULES'S MOM: Everything's comin' along. Your Dad and I are finally putting together all our research at the hospital.

JULES [typing]: That great...

JULES'S MOM: I hear you typing... [Jules types more softly] We've been studying women under 40 who sleep less than six hours a night...

JULES [suddenly interested]: And? What'd you find out?

JULES'S MOM: Seems they're approximately 38% more likely to experience major weight gain and 11% more likely to become obese compared with women who slept 7 hours a night.

JULES [looks down at herself]: Are you kidding me! You know I haven't slept in two years.

JULES'S MOM: I can't change the facts, dear.

JULES [typing]: Look, Mom, I'm rushing into the city for a meeting and I need to prepare. Can I call you when I get home?

JULES'S MOM: You don't have to.

JULES: Okay. Love you.

JULES'S MOM: Thank you (The Intern, 2014).

Прототипова телефонна розмова починається зі слів привітання та питання про справи співрозмовника, ця телефонна розмова починається зі слів матері (*I found you!*), що свідчить про зайнятість її доньки. Особистість при виконанні соціальної ролі доньки «не знімає з себе» соціальну роль керівника про що свідчать невербальні компоненти (*typing on her iPad answers cell; She places the call on a speakerphone while typing on her iPad; [typing]: That great... ; I hear you typing... [Jules types more softly]*). Такі компоненти є типовими для реалізації тактики ігнорування соціальної ролі співрозмовника, хоча загалом комунікативний акт направлений на кооперацію.

Варто зазначити, що протягом розгортання комунікативної ситуації мовець із соціальною роллю матері також втілює тактику ігнорування соціальної ролі свого комунікативного партнера – доньки: (*JULES'S MOM: Seems they're approximately 38% more likely to experience major weight gain and 11% more likely to become obese compared with women who slept 7 hours a night. JULES [looks down at herself]: Are you kidding me! You know I haven't slept in two years.*) У цьому діалозі спостерігаємо об'єктивність ставлення матері до своєї дитини та чесну думку щодо способу життя доньки. На питання доньки щодо того, щоб передзвонити пізніше, мати відповідає, що не має необхідності в цьому, а на фатичне висловлення «Люблю» відповідає нейтральним «Дякую»: (*JULES [typing]: Look, Mom, I'm rushing into the city for a meeting and I need to prepare. Can I call you when I get home? JULES'S MOM: You don't have to. JULES: Okay. Love you. JULES'S MOM: Thank you.*)

Запропоновані фрагменти діалогів мають у центрі одну й ту саму дискурсивну особистість при її виконанні різних соціальних ролей за різних обставин, але при одному типі взаємовідносин – асиметричних. Соціальна роль керівника «накладається» на соціальну роль доньки, про що свідчить діалог (б).

Аналіз комунікативної поведінки мовця при його виконанні різних соціальних ролей показує, що у ході комунікації керівника з підлеглими спостерігаємо асиметричні рольові позиції: підлеглі підпорядковуються керівнику (дискурсивна особистість, що знаходиться у центрі дослідження займає домінуючу рольову позицію). У ході комунікації «мати – донька» також вбачаємо асиметричні рольові позиції, але при цьому дискурсивна особистість, що знаходиться у центрі дослідження, виконує субординативну роль. У цьому прикладі мова йде про вертикальний тип конфігурації соціальних ролей.

Розроблений комплексний підхід до аналізу процесів, які пов'язані зі змінами людиною її соціальних ролей, має експланаторний потенціал, що залежить від типу дискурсу, рольових позицій – симетричних / асиметричних, загальної направленості комунікації на кооперацію / конфлікт. Теоретичний комунікативно-дискурсивний напрям наукового пошуку із позицій дискурс-аналізу, теорій дискурсивної особистості, лінгвістичної прагматики та невербалістики є ефективним для комплексного дослідження мовленнєвих та екстрамовленнєвих засобів реалізації соціальних ролей дискурсивної особистості, виявлення мовленнєвих змін при переході від однієї виконуваної соціальної ролі до іншої, а також класифікації стратегій виконання дискурсивною особистістю соціальних ролей у діалогічній англомовній комунікації.

Висновки до Розділу 1

1. Розуміння комунікації як динамічного феномену дає можливість простежити конфігурації соціальних ролей комунікантів у різних

комунікативних ситуаціях. Соціальна роль виступає моделлю соціально-статусної поведінки особистості. Особистість у статусно-рольовій концепції постає як структурована сукупність соціальних ролей, причому соціальна роль – своєрідний механізм взаємодії особистості й суспільства.

2. Соціальна роль є динамічним аспектом соціального статусу, його функцією, яка виконує набір норм, котрі визначають поведінку особистості і її взаємини з оточуючими. Соціальна роль конкретизується соціальною позицією, яку займає особистість в соціально-стратифікаційній структурі суспільства.

3. Категорія соціального статусу є семантичною категорією, планом змісту якої є відношення нерівності між учасниками спілкування, планом вираження – система лінгвальних і паралінгвальних засобів. Зміст і правила рольової комунікативної діяльності визначатимуться очікуваннями цільової аудиторії, а при зміні структури ситуації спілкування мовна особистість переключається між різними стереотипами поведінки, вибираючи оптимальний.

4. Вираження соціального статусу особи може бути мимовільним або вимушеним. Спілкуючись, адресант позасвідомо або навмисно виказує в мовних одиницях (вимові) своє або адресатове соціальне походження, стать, вік, рівень освіти й культури, вид занять, тобто належність до певної соціальної групи, соціального прошарку суспільства. Належність до певної соціальної групи віддзеркалюється у вербальних (звертання-гоноративи, спеціальні звертання, формули соціального етикету, які стають знаковим віддзеркаленням соціального статусу адресата) та невербальних компонентах комунікації.

5. Соціальна роль визначається як прийнятий суспільством образ / лінія поведінки, яка очікується від учасників акту комунікації. Розуміння мовними особистостями соціальних ролей своїх співрозмовників дає їм можливість спрогнозувати тип поведінки, обрати відповідні комунікативно-прагматичні стратегії, а також вносити необхідні корективи під час розгортання акту

комунікації. Саме на прогнозуванні певної лінії поведінки залежно від соціального статусу та ролі й базуються деякі риторичні прийоми.

6. Засвоєння соціальних ролей проходить крізь усі запропоновані рівні мовної особистості. Формування соціальних ролей відбувається на вербально-семантичному рівні організації мовної особистості через лінгвальний набір для відповідної соціальної ролі; лінгво-когнітивному рівні – на базі попереднього узагальненого досвіду про соціальні ролі; мотиваційному рівні, що дозволяє усвідомлювати систему мотивів і цінностей запропонованої / виконуваної соціальної ролі в мовній картині світу.

7. Виконання соціальної ролі належить до соціальних взаємодій, коли протягом тривалого часу особистість відтворює усталені риси поведінки, що відповідають / не відповідають очікуванням людей. Ролі засвоюються в ході соціалізації на підсвідомому рівні і лише інколи доповнюються спеціальним навчанням.

8. Виконання соціальних ролей розглядаються в межах інституціонального та побутового типів дискурсу. Основні фактори, що визначають соціальні відносини між комунікантами в інституціональному дискурсі, представлені дистанцією та владою. Інституціональний дискурс характеризується горизонтальною чи вертикальною конфігурацією соціальних ролей. Рольовий репертуар дискурсивної особистості в побутовому дискурсі є прямо залежним від зони дискурсивного оточення: ядерної, маргінальної чи периферійної.

9. Стратегія виконання соціальної ролі – це реалізація стереотипу, що склався в суспільстві щодо втілення ролей. Виконання соціальної ролі відповідає двом основним стереотипам: 1) функціональної доцільності; 2) відповідності соціокультурним очікуванням людей.

10. Мовленнєва поведінка дискурсивної особистості при різних конфігураціях соціальних ролей має відповідати принципам екологічного

спілкування, що має за мету слідування стереотипам, що склались в суспільстві щодо виконання соціальних ролей.

Основні положення розділу представлені у таких публікаціях автора: [235; 236; 240; 242; 243].

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ МОВЛЕННЄВОГО РЕПЕРТУАРУ ДИСКУРСИВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У РІЗНИХ ТИПАХ ДИСКУРСУ

У розділі розглядається реалізація дискурсивною особистістю соціальних ролей, що виражається у зміні її дискурсивної поведінки залежно від інституціонального або побутового типів дискурсу. Спілкування – це безперервний потік інформації, і вміння обробляти її визначає ступінь комунікативної компетенції особистості [249, с. 35]. Відсутність досвіду й належних комунікативних навичок заважає мовцеві планувати та коректно будувати свою соціальну роль для її успішного виконання. При зміні конфігурацій соціальних ролей, що залучають перехід від побутового до інституціонального типів дискурсу і навпаки, необхідним є слідування принципам екологічного спілкування, що включає відповідність очікуванням соціуму щодо виконання певної соціальної ролі. Вибір стратегії, тактик і мовленнєвого репертуару зумовлений чинниками, які розглядаються у цьому розділі.

2.1 Базові соціальні, біосоціальні та психологічні чинники соціальних ролей в побутовому та інституціональному типах дискурсу

Серед базових соціальних та біосоціальних чинників, що впливають на виконання дискурсивною особистістю соціальних ролей, викоремлюємо гендер, вік та соціальну групу.

Гендер. В побутовому дискурсі виконання соціальних ролей має відмінності, що залежать від гендеру. Стосовно реалізації соціальних ролей батьків у суспільстві склалась стереотипізована думка, що чоловік є годувальником у родині, в той час як жінка – господинею [81]. Жінка-керівник

компанії (Фіона) виконує соціальну роль матері, якій телефонує донька (Аліса) посеред робочого дня:

(3) *“Anytime,” Fiona said with a wry smile. They always did it to her, especially Alyssa. It was almost as if she had to prove that her mother was paying attention. Fiona always did. Alyssa didn’t need to test it, but she did anyway sometimes. She just had. Yes, I am paying attention, Fiona thought, and hoped Alyssa wouldn’t call again to ask for the black sweater that went with the skirt. “I love you. Have fun tonight” (Power Play, 2014, p.7).*

Соціальна роль матері потребує уваги до своїх дітей у будь-який час, тому Фіона завжди готова допомогти своїм дітям (*Anytime; Yes, I am paying attention, Fiona thought*), підтримати їх підбадьорюючими побажаннями (*Have fun tonight*) та проявити любов до них (*I love you*).

Чоловіча поведінка при виконанні соціальної ролі батька в побутовому дискурсі має істотні відмінності. Чоловік у соціальній ролі батька (Маршалл) приділяє небагато часу дітям і родині, вважаючи свою соціальну роль керівника компанії пріоритетною, тому не знає планів своєї доньки-підлітка (Ліндсі) щодо її навчання:

(4) *“You know I’m taking a gap year when I graduate,” Lindsay [daughter] said with a dismissive tone, and Marshall [father] looked surprised. “Since when?”*

“I’ve been saying that all year. You never listen,” Lindsay said with a disgusted look, as Liz [mother] took a roast out of the oven, and Lindsay made a face.

“I listen, but I haven’t agreed to a gap year. I think that’s a bad idea.” With a kid like Lindsay, who hated school anyway, he was afraid she’d never go back for college. And academic achievement was important in their family. Both her brothers had done well in school, and still were, at Stanford and Boalt (Power Play, 2014, p. 19).

Соціальні ролі батька та матері у вищенаведеному прикладі співпадають зі стереотипізованою думкою, що склалася в суспільстві, що батько – «breadwinner of the family», в той час як мати – «homemaker», що проявляється як на вербальному (*Since when?*), так і на невербальному (*Marshall looked surprised*) рівнях спілкування. При цьому донька докоряє батькові, що він приділяє мало уваги родині (*I've been saying that all year. You never listen*).

На виконання соціальних ролей в інституціональному дискурсі впливає фактор гендеру. Беручи за приклад соціальну роль керівника, виконання цієї ролі жінкою чи чоловіком матиме суттєві відмінності. Як свідчать результати опитування, проведеного Дослідницьким центром Міжнародного кадрового порталу hh.ua, жінки схильні демонструвати авторитарний стиль керівництва, а підлеглі вважають їх тиранами частіше, ніж керівників-чоловіків [81]. Жінок вважають більш авторитарними і незрозумілими, а чоловіків – демократичними. Наведемо як приклад діалог жінки-керівника великої фірми, Фіони, з її підлеглим:

(5) “*And what are you going to do when you find out who it was?*” – *Williams asked with a mocking look.* – “*Spank them? We have better things to do with our time.*” – “*I'll ask them to resign from the board,*” – *Fiona said in a firm voice and looked him in the eye* (*Power Play*, 2014, p.11).

За нашими даними, індикаторами гендерних відмінностей слугують: лаконічні чіткі відповіді (*I'll ask them to resign from the board*); свідоме використання комунікантами невербальних компонентів (з метою залякування опонента або з метою маніпулювання, погляд у вічі співбесіднику та впевнений тон розмови (*said in a firm voice and looked him in the eye*), використані цілеспрямовано, з метою доведення власної переваги над іншою людиною.

Вищенаведений приклад демонструє домінантну соціальну роль керівника у ході її виконання жінкою. Мовленнєва поведінка чоловіка-керівника (Маршалла) відрізняється від мовленнєвої поведінки жінки-керівника. Адвокат (Саймон) веде судову справу Маршалла, він має

незадовільні новини для свого керівника. Маршалл, виконуючи домінуючу соціальну роль, дозволяє собі проявляти емоції розпачу:

(6) Simon Stern looked at his boss attentively waiting for his reaction. For Marshall these words had an effect of an exploded bomb.

“Are you kidding me? Is she a madwoman?”

[...] “I reassure you I have never slept with her” Marshall said with an effort.

[...] “I will call Connie. And what should we do next?” Marshall asked dejectedly.

[...] “I reassure you it’s a lie,” Marshall said in a suffering tone.

[...] Marshall was sitting at the table for a long time with tears in his eyes then he called Connie Feinberg home (Power Play, 2014, pp. 40–42).

Чоловік не намагається приховати від підлеглих таких емоцій як гнів (*For Marshall these words had an effect of an exploded bomb; Are you kidding me? Is she a madwoman?*), розпач (*I reassure you I have never slept with her; I reassure you it’s a lie*), що проявляється не тільки на вербальному рівні, але й на невербальному (*asked dejectedly; said with an effort; said in a suffering tone; with tears in his eyes*). Демократичність у поведінці керівника проявляється у звертанні до свого підлеглого щодо майбутніх дій для вирішення проблеми (*I will call Connie. And what should we do next?*). На відміну від поведінки жінки-керівника, яка сама приймає рішення (*I’ll ask them to resign from the board*), чоловік-керівник звертається за порадою до свого підлеглого.

Таку поведінку чоловіка в статусно-орієнтованому спілкуванні вважаємо нестереотиповою, але досить розповсюдженою у сучасному світі, адже спостерігається розмитість меж соціальних ролей, порівняно з минулим століттям.

В інституціональному дискурсі, як і в побутовому, фактор гендеру є досить вагомим в ході «гри» різних соціальних ролей. Соціальні ролі батьків є традиційними в побутовому дискурсі. Соціальна роль матері вимагає від її виконання повної віддачі жінки своїй ролі. Для чоловіків соціальна роль батька

не завжди є першочерговою, пріоритетною для чоловіків, зазвичай, є соціальна роль, в якій чоловік реалізовується як «bread-winner», що належить до офіційно-ділових умов спілкування [82]. Гендер вносить свої корективи в процес виконання соціальних ролей в побутовому та інституціональному типах дискурсу.

Вік. Життя надає людині можливість «відчувати» та «грати» безліч соціальних ролей в усіх сферах життя – у суспільній та в особистій. Виконання однієї і тієї самої ролі різними за віком дискурсивними особистостями має свої відмінності. З віком особистість накопичує нові знання щодо оточуючого світу та стає більш досвідченішою щодо життєвих обставин, і таким чином, стає більш досвідченою при виконання соціальних ролей.

У ході виконання соціальних ролей в побутовому дискурсі вік дискурсивної особистості моделює лінгвальний репертуар. Виконання соціальної ролі матері різних за віком жінками має певні відмінності. Соціальна роль матері (Джулз) виконується молодого жінкою віком 30-35 років, яка розмовляє зі своєю маленькою донькою (Пейдж):

(7) [Matt [Jules's husband] and Paige [Jules's daughter] are in a Play-Doh Cake Challenge.]

JULES: Which one is yours, let me guess. [Paige smiles at Matt] Well, I love the pink one so much!

PAIGE: That's mine! Are you happy at me?

JULES: So happy at you. Beyond happy at you!

PAIGE: Daddy helped me with the icing.

JULES: Good job, guys. So, what's for din, it smells so good.

PAIGE: Turkey burgers. But we ate ours.

MATT: Sorry. We were starved.

PAIGE: We were. But we'll sit with you, don't worry.

JULES: Thank you, angel. How 'bout I give you your bath first (The Intern, 2014).

Спілкування з маленькою донькою супроводжується ігровою формою (*Which one is yours, let me guess. Well, I love the pink one so much!*), висловленням почуття гордості за свою дитину у вигляді похвали (*So happy at you. Beyond happy at you!; Good job, guys*), вираженням вдячності, що супроводжується пестливим звертанням (*Thank you, angel*).

Мовленнєвий репертуар матері, яка є старшою за віком (60 років), відмінності. Мати розмовляє з донькою (Джуліз) на теми, що цікавлять її саму:

(8) *JULES (answers cell): Hi Mom... She places the call on SPEAKERPHONE while typing on her iPad.*

JULES'S MOM: I found you!

JULES: Yeah... What's up? How's everything?

JULES'S MOM: Everything's comin' along. Your Dad and I are finally putting together all our research at the hospital.

JULES (typing): That great...

JULES'S MOM: I hear you typing... (Jules types more softly) We've been studying women under 40 who sleep less than six hours a night...

<...> JULES'S MOM: I can't change the facts, dear.

JULES (typing): Look, Mom, I'm rushing into the city for a meeting and I need to prepare. Can I call you when I get home?

JULES'S MOM: You don't have to.

JULES: Okay. Love you.

JULES'S MOM: Thank you (The Intern, 2014).

Соціальна роль матері виконується жінкою у віці близько 60 років, яка спілкується по телефону зі своєю донькою 30-ти – 35-ти років. Дискурсивна особистість у соціальній ролі матері звертається до своєї дорослої доньки в ігровій формі (*I found you!*); не турбується справами доньки, але багато розповідає про свої справи (*Everything's comin' along. Your Dad and I are finally putting together all our research at the hospital; We've been studying women under 40 who sleep less than six hours a night...*); робить зауваження дорослій доньці (*I*

hear you typing...); використовує прямі відповіді, в яких проявляється строгість до своєї дитини, що все ж таки супроводжуються пестливим звертанням (*JULES: Can I call you when I get home? JULES'S MOM: You don't have to; I can't change the facts, dear*); на слова-вираження любові мати відповідає лаконічно (*JULES: Okay. Love you. JULES'S MOM: Thank you*).

До спільних рис виконання соціальної ролі матері різними за віком жінками відносимо використання пестливих висловлень, звертання в ігровій формі та зауваження до поведінки дитини, що є проявом материнської турботи. Мовлення жінки старшої за віком є більш лаконічним та стриманішим, менш емоційним. Тобто, вік в побутовому спілкуванні вносить корективи у мовленнєвий репертуар особистості.

У ході виконання однакової соціальної ролі стажера у компанії особистостями, які є різними за віком (Девіс – до 30 років та Бен – 70 років), спостерігаються відмінності у їх вербальній поведінці. У ході знайомства Девіс використовує скорочені форми, що притаманні молодіжному сленгу, а Бен, не володіючи цим сленгом, не знає як відповісти, почувавши себе незручно:

(9) *DAVIS [a young intern] (to Ben): How ya doin'? (extends his hand) I'm Davis.*

BEN (shakes his hand): Hey Davis. Ben Whittaker. Exciting place, huh?

DAVIS: Oh my God, they had one opening for a regular age intern – no offense, and I got it. I'm so psyched.

BEN: I'm pretty psyched myself (The Intern, 2014).

Велика різниця у віці проявляється у вербальній складовій у спілкуванні між двома стажерами. Старший за віком стажер при знайомстві називає своє ім'я та прізвище, в той час як молодший за віком – тільки своє ім'я. Для молодшого покоління характерним є використання сленгу та неповних форм (*How ya doin'?*), для представника старшого покоління характерним є використання риторичних питань заради уникнення мовчазної паузи у спілкуванні (*Exciting place, huh?*). Мовець, що представляє старше покоління,

намагається не відставати від молодшого покоління за допомогою повторення сленгових висловлень, що були попередньо використані молодшим мовцем (*I'm pretty psyched myself*), а також використання вигуків, які є характерними для мовлення молоді (*Hey*). Використання такого мовленнєвого набору старшим поколінням є характерним у ході виконання тактики зближення через констатацію спільності ознак та прагнення бути схожими.

В інституціональному спілкуванні вік та життєвий досвід впливають на виконувану особистістю соціальну роль, що проявляється не тільки на вербальному рівні, але й на невербальному та надвербальному рівні спілкування:

(10) DAVIS [A YOUNG INTERN] sits at a desk, takes out his iPhone, an iPad mini, a flash drive, opens up his computer.

BEN [AN ELDERLY INTERN WHO IN THE PAST WAS A VICE- PRESIDENT OF THE COMPANY THAT WAS PRODUCING PHONE BOOKS] finds an empty desk, sits at it and although the atmosphere is foreign, he takes enormous pleasure in once again, sitting behind a desk. Ben opens his well worn briefcase, takes out a new Pen and Pencil set, a small leather-bound pad, a flip phone, a travel clock.

LEWIS, a scrawny sleepy-looking Intern with big hair, sits across from Ben – watching him. Ben takes out his lucky Pocket Calculator, then an Eyeglass Case, then another eyeglass case. He slips on his bifocals, raises his neck and looks down at the CTF Screen Saver. Ben stares at the keyboard, not sure what to do when he becomes aware he's being watched. He looks over, sees Lewis eyeing him. Lewis decides to help him out by showing him to hit the space bar on his key board. Ben follows, hits his space bar. The computer turns on and a lot of icons pop up that don't look familiar. Lewis helps out again by moving his mouse to the Mail Icon, Clicks. Ben catches on and does the same.

BEN: Oh. Got one (The Intern, 2014).

Невербальна поведінка також демонструє різницю у виконанні соціальної ролі стажера різними за віком особистостями (*He slips on his bifocals, raises his neck and looks down at the CTF Screen Saver. Ben stares at the keyboard, not sure what to do when he becomes aware he's being watched*).

На надвербальному рівні спілкування простежуються відмінності у ході виконання соціальної ролі стажера різними за віком мовцями. Старший за віком стажер користується предметами та електронними приладами, які вже не використовуються у сучасному суспільстві (*well worn briefcase; Pen and Pencil set; leather-bound pad; flip phone; travel clock; Pocket Calculator; Eyeglass Case*). В той час як представник молодшого покоління користується сучасними приладами (*iPhone; iPad mini; flash drive; computer*), які є мультифункціональними та характеризують їх власника як людину, обізнану у сучасних тенденціях.

Соціальна група. У побутовому спілкуванні досліджуючи вербальну та невербальну поведінку представників вищого прошарку суспільства, які виконують соціальні ролі батьків та дітей, спостерігається вплив соціального статусу на виконувану роль. Наприклад, у діалозі герцога Альберта зі своїм батьком королем Георгом V при виконанні соціальних ролей батька та сина, спостерігається інша поведінка, як на вербальному, так і невербальному рівні:

(11) *“When I’m dead that boy will ruin himself, this family, and this nation, within twelve months. Who’ll pick up the pieces? Herr Hitler, intimidating half of Europe, Marshall Stalin the other half? Who’ll stand between us, the jackboots, and the proletarian abyss? You? With your older brother shirking his duties, you’re going to have to do a lot more of this,” – King George V says to Bertie [his son] nodding towards the microphone. “Have a go yourself.” Bertie tries to read the King’s speech: “Through one of the m...” “Get it out boy!” “...m-marvels of m” “Modern – just take your time – form your words carefully,” – King George V tries to help and encourage his son. “Science, I am enabled, this c...” – Bertie tries to continue. “Relax!” – King is tired of*

Bertie's continued inability. "Just try it!" "...this Christmas Day, to speak to all my p..." – Bertie struggles to continue his speech. King George V loses all patience and shouts: "Do it!" (The King's Speech, 2010)

Король Георг V, виконуючи соціальну роль батька, що є домінантною по відношенню до соціальної ролі сина, та маючи приналежність до вищої соціальної групи, дозволяє собі поводитись із сином як з підлеглим, використовуючи на вербальному рівні наказові форми (*Have a go yourself; Get it out boy; just take your time; Just try it!; Do it!*), а на невербальному – підвищену інтонацію та прояв гніву (*King is tired of Bertie's continued inability; loses all patience and shouts*). Герцог Альберт має відповідати ролі сина, проявляючи повагу, покірність та відданість. Тому Берті не сперечається з батьком, а намагається виконати усі його накази (*Bertie tries to continue, struggles to continue his speech*).

У побутовому спілкуванні при виконанні тих самих ролей батьків та дітей представники середньої та нижчої соціальних груп матимуть іншу вербальну та невербальну поведінку. Родина вечеряє разом, син (Стівен) знайомить своїх батьків із дівчиною (Джейн):

(12) PHILIPPA [STEPHEN'S MOTHER]: So Stephen, you've been to church with a good woman. Are you feeling holier than thou?

STEPHEN: Positively saintly, thank you.

JANE [To Stephen]: You've never said why you don't believe in God.

STEPHEN: A physicist can't allow his calculations to be muddled by a belief in a supernatural creator. [Stephen smiles, pleased with himself, and his mother and father seem pleased with it too.]

JANE: Sounds less of an argument against God than against physicists (The Theory of Everything, 2014).

З цього прикладу можна побачити, що у людей середньої та нижчої соціальної групи навіть при виконанні різних соціальних ролей – домінантних і субординативних (батьків та дітей), не проявляється багато відмінностей при

спілкуванні. Стівен, студент Кембриджу, майбутній науковець, розмовляє за столом, де сидять і його батьки, так само, як і з Джейн, студенткою, своєю подругою, використовуючи, на його думку (*smiles, pleased with himself*), кмітливі відповіді (*Positively saintly, thank you*), використовуючи наукові терміни (*A physicist can't allow his calculations to be muddled by a belief in a supernatural creator*), на що впливає його соціальний статус студента та майбутнього науковця. Батьки ж підтримують свого сина, погоджуючись з ним та не заперечуючи йому.

На відміну від діалогу «батько-син» між людьми вищої соціальної групи та статусу – король та його син герцог – (*Приклад 11*), в якому батько гнівається на сина, проявляючи свій соціальний статус, який вищий за статус його сина, у розмові між людьми нижчого соціального статусу (*Приклад 12*) таких проявів соціальної ієрархії не спостерігається.

Як зазначалось вище у таблиці характеристик соціальних груп, запропонованій маркетингологом Ф. Котлером, вищий нижчий клас, до якого відносяться дрібні робітники, кваліфіковані та напівкваліфіковані робітники, турбуються у великій мірі питанням розділення ролі статей, що впливає на виконуваних соціальні ролі. За Ф. Котлером, домінантні соціальні ролі виконуються представниками Вищого соціального класу (групи) та вищого середнього класу (групи), субординативні соціальні ролі виконуються представниками нижчого класу (групи). Представники нижчого середнього класу (групи) можуть виконувати як домінантні соціальні ролі, так і субординативні, тому що до соціальних ролей нижчої середньої групи відносяться робітники, дрібні підприємці, «робоча аристократія» (водопостачальники, середній інженерно-технічний склад заводів).

Представники вищої соціальної групи мають певну перевагу над представниками нижчої соціальної групи, дозволяючи собі дещо зверхньо ставитись до людей з нижчим соціальним статусом. Наприклад, у діалозі Лайонела, простого чоловіка зі статками нижче середнього, актора-невдахи,

який заробляє на життя, навчаючи людей правильної вимови, та герцога Йоркського Альберта, другого сина короля Георга V (Берті), вихідців з абсолютно протилежних соціальних груп, які виконують ролі вчителя та учня відповідно, спостерігається вплив соціального статусу на виконуваних ролі:

(13) BERTIE: Aren't you going to start treating me Dr Logue?

LIONEL: Only if you're interested in being treated. Please, call me Lionel.

BERTIE: I prefer Doctor.

LIONEL: I prefer Lionel. What'll I call you?

BERTIE: Your Royal Highness, then Sir after that.

LIONEL: A bit formal for here. What about your name?

BERTIE: Prince Albert Frederick Arthur George?

LIONEL: How about Bertie?

BERTIE [flushed]: Only my family uses that.

LIONEL [staying on his point]: Perfect. In here, it's better if we're equals.

BERTIE: If we were equal I wouldn't be here. I'd be at home with my wife and no-one would give a damn (The King's Speech, 2010).

Діалог ведеться в умовах інституціонального спілкування, а саме між вчителем та учнем. Виконуваних ролі вимагають певної поведінки від комунікантів згідно з очікуваннями людей, а саме поваги учня до вчителя та виконання прохань і вимог вчителя. Але у цьому діалозі великий вплив мають соціальні статуси людей. Герцог Альберт, займаючи високу соціальну позицію, не може виконувати вимоги людини з нижчого прошарку суспільства, не дозволяє йому використовувати у спілкуванні його неповне ім'я (*Only my family uses that*) та показує свою невдоволеність ситуацією за допомогою невербального компоненту (*Bertie flushed*). Таке явище можна назвати рольовим конфліктом. Рольові конфлікти можуть виникати між ролями або у межах однієї ролі, коли роль несе у собі несумісні, конфліктуючі для індивіда обов'язки.

Нерівноправність, що існує у суспільстві, супроводжується емоційно-оцінним фоном, як представлено у наступному прикладі. Представник вищого прошарку суспільства, навіть при виконанні нижчої соціальної ролі, а саме підлеглого (маючи соціальний статус герцога та виконуючи соціальну роль учня), не намагається приховати гнів, а навпаки виливає увесь свій гнів на іншу людину, використовуючи невербальні компоненти: підвищена інтонація, заїкання, міміка та жести:

(14) BERTIE [*with the stammer growing in intensity*]: *I'm not here to discuss personal matters.*

LIONEL [*with patience*]: *Why're you here then?*

BERTIE [*explodes but stammer free this time*]: *Because I bloody well stammer!*

LIONEL: *Temper.*

BERTIE: *One of my many faults.*

LIONEL: *When did the defect start?*

BERTIE: *I've always been this way!*

LIONEL [*quietly*]: *I doubt that.*

BERTIE [*flushes again*]: *Don't tell me! It's my defect!* (*The King's Speech, 2010*)

На вербальному ж рівні спостерігається використання нецензурної лексики (*bloody*) та наказових форм (*Don't tell me!*), тим самим мовець показує нерівноправність зі своїм опонентом через різні соціальні статуси.

Поведінка особистостей, що відносяться до середньої / нижчої соціальної групи, є відкритішою. Представники цієї групи більш менш вважають усіх людей рівними, виступаючи за рівноправні стосунки, можна сказати, що у спілкуванні між такими комунікантами, менше приділяється уваги соціальній ієрархії. Для прикладу розглянемо розмову між науковцями:

(15) Sciama [*Doctor*] asks Stephen [*a scientist, future Professor and Doctor*]:
A black hole at the beginning of Time?

Kip Thorne [a scientist]: A spacetime singularity?

Sciama and Pensore and Kip Thorne look at each other. Stephen can't breath for the tension.

Sciama: Brilliant. It's brilliant Stephen. So all that remains to be said is...well done. Or should I say, well done, Doctor. An extraordinary theory!

Stephen [sighs with relief and smiles]: Thank you (The Theory of Everything, 2014).

Спілкування ведеться за офіційних обставин (інституціональний тип дискурсу), у цьому прикладі можна побачити, що хоча люди виконують і різні соціальні ролі, вищі соціальні ролі виконують відомі вчені та науковці (Sciama, Pensore, Kip Thorne), але, тим не менш, вони поважають Стівена та підтримують у його дослідженнях, що на вербальному рівні проявляється за допомогою надихаючих висловів (*Brilliant. It's brilliant Stephen; Well done; An extraordinary theory!*) та називаючи його навіть доктором як прояв поваги до Стівена. Не зважаючи на те, що професори набагато старші за Стівена та мають вищі соціальні статуси, все одно вони ставляться до Стівена як до рівного з повагою, щоб підтримати його та показати своє задоволення виконаною ним роботою. Що стосується поведінки Стівена, то він поводить себе таким чином, як від нього і вимагає його виконувана соціальна роль, на невербальному рівні це проявляється у вигляді емоцій, а саме хвилювання (*Stephen can't breath for the tension; sighs with relief and smiles*).

В інституціональному дискурсі, що були наведені у прикладах вище, представники вищої соціальної групи та середнього / нижчого у процесі виконання соціальних ролей за офіційно-ділових умов, характеризуються різною поведінкою. Тобто, приналежність мовця до певної соціальної групи впливає на його рольову поведінку в інституціональних умовах спілкування.

Вплив соціального статусу на виконувани соціальні ролі комунікантів має бути врахованим мовцями з метою уникнення проблем при спілкуванні за різних обставин та при спілкуванні з людьми різних соціальних статусів.

Варіативність вербальної та невербальної поведінки мовця при зміні його соціальної ролі з урахуванням гендерного та вікового компоненту також є важливим з огляду на необхідність аналізу впливу особливостей організації побутового та інституціонального типів діалогічного дискурсу один на одного з метою уникнення проблем при спілкуванні за різних обставин, а саме у побутових та офіційних ситуаціях.

Психологічний тип особистості. Вдале виконання соціальних ролей в повсякденному житті вимагає від особистості слідування нормам та правилам, що склались у суспільстві щодо виконання соціальних ролей в побутовій та офіційно-діловій сферах життя. Здатність особистості слідувати цим правилам та нормам визначається рівнем її толерантності. Ще в XVIII столітті поняття толерантності було досить новим, але її смислове коріння, як відмічали історики та філософи, у всі часи вважались людською чеснотою. Толерантність мала на увазі терпимість до відмінностей серед людей, вміння жити, не заважаючи іншим, здатність мати права та свободи, не порушуючи права та свободи інших [48, с. 80].

Соціологічний сенс толерантності інтерпретується як «терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаям, почуттям, думкам, ідеям, віруванням [394; 395]». Толерантність при втіленні соціальних ролей в побутовому та офіційно-діловому спілкуванні означає реалізацію соціальних ролей, яка не суперечить очікуванням соціуму та передбачає відповідність моральним приписам та нормам, що склались в суспільстві щодо втілення певної соціальної ролі. Дискурсивних особистостей у ході їх виконання соціальних ролей класифікуємо на толерантних та інтолерантних. Дискурсивна поведінка толерантної та інтолерантної особистості відрізняється при конфігурації їх соціальних ролей, що залучають перехід від інституціонального до побутового типу дискурсу.

На вміння ефективного виконання соціальних ролей та вдале «переключення» між соціальними ролями в офіційно-діловому та побутовому

спілкуванні, окрім базових соціальних, біосоціальних та психологічних змінних, має вплив життєвий та комунікативний досвід особистості.

2.2 Категорія увічливості при зміні соціальних ролей дискурсивною особистістю

Запорукою успішної взаємодії є наявність комунікативної здатності, знань та вмінь, достатніх для вирішення комунікативних задач. Спілкування при різних конфігураціях соціальних ролей комунікантів має свої особливості, тому що соціальні ролі базуються на очікуваннях суспільства від певної соціальної ролі. Невідповідність цим очікуванням може спричиняти комунікативні дисонанси, що становлять загрозу екологічним принципам спілкування у мовній культурі. Сучасне суспільство зосереджується на проблемах навколишнього середовища, фізичного та психічного здоров'я, а в останні роки ще й на етичному, гармонійному та ефективному спілкуванні.

Спілкування у колі друзів є типовим прикладом побутового дискурсу. На прикладі спілкування одних і тих же друзів розглянемо два різних типи конфігурації їх соціальних ролей у ході комунікації:

(16) LORD WINDERMERE. [Up by door.] *I am really off now, Lord Darlington. I am sorry you are leaving England so soon. Pray call on us when you come back! My wife and I will be charmed to see you!* LORD DARLINGTON. [Up sage with LORD WINDERMERE.] *I am afraid I shall be away for many years. Good-night! (Lady Windermere's Fan)*

Комуніканти, маючи соціальні статуси лордів, виконують соціальні ролі друзів. Це характеризується використанням звертань-гоноративів при апелюванні до свого комунікативного партнера (*Lord Darlington*), вираженні співчуття (*I am sorry*) та бажанні зустрітись знову (*Pray call on us when you come back! My wife and I will be charmed to see you!*). Такі вербальні компоненти підкреслюють екологічність висловлення, тому що мають на меті гармонізацію

у відносинах між друзями. У цьому прикладі зберігається умова відповідності очікуванням соціуму від соціальної ролі друга, спілкування ведеться у кооперативному руслі. Обрана стратегія (вираження бажання зустрітись знову) є адекватною у цьому прикладі за умови втілення соціальних ролей «друзі», які є рівноправними. Такий тип варіативності соціальних ролей вважаємо екологічним.

Одні й ті самі дискурсивні особистості у некооперативно спрямованій комунікації змінюють мовленнєвий репертуар:

(17) LORD WINDERMERE: Lord Darlington!

LORD DARLINGTON [Turning round]: Yes!

LORD WINDERMERE: What is my wife's fan doing here in your rooms? Hands off, Cecil. Don't touch me.

LORD DARLINGTON: Your wife's fan?

LORD WINDERMERE: Yes, here it is!

LORD DARLINGTON: [Walking towards him.] I don't know!

LORD WINDERMERE: You must know. I demand an explanation. Don't hold me, you fool. [To CECIL GRAHAM]

LORD DARLINGTON [aside]: She is here after all!

LORD WINDERMERE: Speak, sir! Why is my wife's fan here? Answer me! By God! I'll search your rooms, and if my wife's here, I'll [moves].

LORD DARLINGTON: You shall not search my rooms. You have no right to do so. I forbid you!

LORD WINDERMERE: You scoundrel! I'll not leave your room till I have searched every corner of it! What moves behind that curtain? [Rushes towards the curtain] (Lady Windermere's Fan, 1995).

При іншій конфігурації соціальних ролей, у якій комунікація є некооперативно спрямованою, мовці змінюють засоби апелювання. Ввічливе звернення, що включає маркування соціального статусу (*Lord Darlington!*) змінюється на пейоративне висловлення (*You scoundrel!*). Мовець у

некооперативно спрямованій комунікації використовує імперативи (*I demand an explanation! Speak, sir! Answer me! By God!*), погрози (*I'll search your rooms, and if my wife's here, I'll...*) по відношенню до свого опонента. При цьому, дискурсивна особистість, окрім свого опонента, також апелює до третьої особи, яка намагається його затримати, використовуючи імперативи (*Hands off, Cecil. Don't touch me*) та пейоративних висловлень (*Don't hold me, you fool!*).

Поведінка мовців суперечить принципам гармонійного екологічного спілкування. За конфліктно-спрямованого спілкування у побутових умовах простежується загальна тенденція до порушень правил та норм етичного спілкування.

Побутовий дискурс характеризується вільним вибором мовленнєвих та немовленнєвих компонентів. Така свобода вибору розширює межі екологічності спілкування. Порушення принципів гармонійного спілкування за побутових обставин є досить розпливчастим поняттям через високий рівень спонтанності повсякденного спілкування. Тільки різкі порушення норм гармонійного спілкування у побутовому дискурсі можуть вважатись неекологічними з точки зору еколінгвістики. Екологічна комунікація – це свого роду комунікативна терапія, що є важливою для спілкування з близькими. Тому питання екологізації спілкування є важливим у сучасних лінгвоекоекологічних дослідженнях.

В інституціональному дискурсі статусно-рольові відношення мають своє вираження у комунікації. Та сама людина, шеф-кухар, одночасно виконує дві соціальні ролі – керівника (керує роботою інших кухарів і робітників) та підлеглого (у стосунках з клієнтами або дегустаторами). У комунікативних ситуаціях шеф-кухар – підлеглі або шеф-кухар – кулінарний критик йдеться про інституціональний дискурс. Ядром інституціонального дискурсу, його базовим різновидом є таке спілкування, у якому обидва учасники наділені офіційним професійно-діловим статусом для ведення комунікативного процесу.

У ситуації комунікації шеф-кухар – підлеглі та сама дискурсивна особистість використовує мовленнєвий репертуар, притаманний виконанню домінантної соціальної ролі:

(18) *CAPTAIN: 2 and 2, menu. Brian, 22, immediately. Guillermo, two pigeons, right away. Very important table right here. I'll take that polenta. This is the one I'm waiting for. I need that meat. Pastry, get ready. I'll kill your whole family if it's not perfect (My Best Friend's Wedding, 1997).*

Дискурсивна особистість, шеф-кухар, при виконанні соціальної ролі керівника, в ході інтеракції зі своїми підлеглими використовує редуковані форми висловлень (*2 and 2, men; Brian, 22; Pastry, get ready*), індикатори необхідності негайного виконання дії (*immediately; right away*), прохання висловлюється без відповідних ввічливих слів (*I need that meat*), тактику залякування та погрози з метою отримання потрібного результату від роботи своїх працівників (*I'll kill your whole family if it's not perfect*). Спостерігається гра «на пониження статусу» комунікативного партнера. Дискурсивна особистість у соціальній ролі керівника використовує неадекватну стратегію реалізації соціальної ролі, обираючи некооперативний напрям спілкування та нехтуючи правилами офіційно-ділового спілкування та етикету. Авторитарна поведінка дискурсивної особистості у соціальній ролі керівника відповідає очікуванням соціуму щодо соціальної ролі, але за усіма іншими вищенаведеними параметрами обраний перехід до соціальної ролі керівника не можна назвати екологічним.

Для реалізації соціальної ролі шеф-кухаря особистість також має володіти навичками публічного мовлення, особливо у ситуації комунікації з кулінарними критиками. У ситуації комунікативного акту шеф-кухар – кулінарний критик обидва наділені офіційним професійно-діловим статусом:

(19) *[Captain] places the moist lump of black rice before her. She [Julianne, the critic] takes a surprisingly small amount, rolls it over her tongue. Makes dead flat eye contact with Digger [her colleague]. And nods, it's actually quite*

nice. The Captain breathes with relief. She turns her dark eyes to him [Digger]. The tone says they're pals...

JULIANNE: I'm writing it up as inventive and confident. Which it is. Off the record, I'll need an extra boat of the ink. Or a salt shaker.

CAPTAIN: I'll toss a coin (My Best Friend's Wedding, 1997).

Дискурсивна особистість шеф-кухар активно використовує невербальні компоненти комунікації, такі як кивок головою, підняття брів, виразний погляд, вимушена посмішка, рух пальцями та руками, віддаючи перевагу виразу очей та рухам руками.

За допомогою свідомого використання невербальних компонентів комунікації та сама дискурсивна особистість у ролі підлеглого (при інтеракції з кулінарним критиком) підкреслює вищий статус свого опонента, уважно стежачи за її рухами та жестами (*takes a surprisingly small amount, rolls it over her tongue; And nods, it's actually quite nice*). Відбувається гра «на підвищення статусу» комунікативного партнера. Адресант видихає з полегшенням (*Captain breathes with relief*), помічаючи, що критик задоволений. Панує думка, що в діловому спілкуванні невербальна комунікація – це завжди спонтанне відображення намірів та почуттів, є хибною [249, с. 253]. В ситуаціях офіційно-ділового спілкування комуніканти дотримуються правил етики та норм поведінки, що можна вважати екологічним спілкуванням. У процесі «приміряння» на себе соціальної ролі підлеглого, вербальна та невербальна поведінка відповідає очікуванням соціуму від виконуваної соціальної ролі. Дискурсивна особистість обирає кооперативний напрям спілкування по відношенню до адресата, який знаходиться у соціальній ролі керівника у комунікативній ситуації шеф-кухар – кулінарний критик. У цьому випадку вважаємо стратегію реалізації соціальної ролі адекватною, тому відносимо до екологічного типу спілкування.

Дотримання принципів увічливості та етикету в побутовому дискурсі дозволяє уникати конфліктних ситуацій та сприяти кооперативному розвитку

спілкування. Збереження фізичного та емоційного здоров'я адресанта та його комунікативних партнерів в умовах офіційно-ділового спілкування є запорукою успішного ведення переговорів та підтримання партнерських взаємовідносин. Комунікативні ситуації з конфігураціями соціальних ролей у побутовому та інституціональному типах дискурсу вважаємо амбівалентно-екологічними [197, с. 387]. Адже при детальному дослідженні характеру конфігурацій соціальних ролей слід враховувати: відповідність / невідповідність очікуванням соціуму від виконуваної соціальної ролі; кооперативний / некооперативний напрям спілкування; гру на підвищення / пониження соціальних статусів; вибір адекватної / неадекватної стратегії варіативності соціальної ролі.

Досліджуючи варіативність вербальної та невербальної поведінки мовців при різних конфігураціях соціальних ролей, вважаємо доцільним розглянути цей феномен у мікродіахронічному аспекті. Соціальні ролі варіюються протягом життєвого циклу особистості, і, відповідно, змінюються зі швидкоплинністю історичної еволюції. Діахронія в лінгвістичному розумінні – це умовно вертикальний зріз мови, при якому об'єктом лінгвістичного аналізу стає історичний розвиток мови. Мовленнєва організація мовної особистості при виконанні соціальних ролей в інституціональних та побутових умовах спілкування має свої відмінності у різні періоди історичного розвитку суспільства.

На початку XX століття вербальна та невербальна поведінка мовців характеризується великим ступенем розмежувань соціальних ролей, що становить 78% прикладів ілюстративного матеріалу (за 100% узято приклади зміни соціальних ролей дискурсивною особистістю за історичний період початок XX століття). За офіційно-ділових умов спілкування дискурсивна особистість у соціальній ролі детектива поводить себе ввічливо та стримано:

(20) The detective was conscious of those strange shrewd eyes summing him up before the other spoke again.

“In my country,” he said, “we come to the point quickly. Mr. Poirot, I want you to take on a job for me.”

Hercule Poirot’s eyebrows went up a trifle.

“My clientèle, Monsieur, is limited nowadays. I undertake very few cases.”

“Why, naturally, I understand that. But this, Mr. Poirot, means big money.” He repeated again in his soft, persuasive voice, “Big money.”

Hercule Poirot was silent a minute or two. Then he said: “What is it you wish me to do for you, Monsieur—er—Ratchett?”

Poirot looked at him thoughtfully for some minutes. His face was completely expressionless. The other could have had no clue as to what thoughts were passing in that mind.

“I regret, Monsieur,” he said at length, “that I cannot oblige you.”

The other looked at him shrewdly. “Name your figure, then,” he said. Poirot shook his head (Murder on the Orient Express, 2007, p. 23–24).

Збереження морально-етичних норм спілкування відбувається через ввічливі звертання, що апелюють до соціального статусу комунікативного партнера (*Mr. Poirot; Monsieur*), форми ввічливої відмови (*I regret, Monsieur, that I cannot oblige you*), паузи (*he said at length*). Невербальні компоненти комунікації відображають більший ступінь емоційності мовців, аніж вербальні, що підкреслює офіційні умови спілкування та соціальні ролі мовців. Здивування проявляється тільки на невербальному рівні через міміку обличчя (*Hercule Poirot’s eyebrows went up a trifle*); впевненість мовця виражається на просодичному рівні (*He repeated again in his soft, persuasive voice*); емоційний стан приховують кінесичні засоби (*Poirot looked at him thoughtfully for some minutes. His face was completely expressionless*); відмова відбувається також за допомогою кінесичного компоненту (*Poirot shook his head*); погляд надає вербальному висловленню більшої впевненості (*The other looked at him shrewdly*).

У сучасному світі, на початку XXI століття, межі між виконуваними соціальними ролями не є такими ж чіткими, як на початку XX століття. Чіткі межі між ролями існують у 55% прикладів ілюстративного матеріалу (за 100% узято приклади зміни соціальних ролей дискурсивною особистістю за історичний період початок XXI століття):

(21) *“Sebastian.” Xavier’s voice was loud, and the class went quiet. “Please have some respect for the rest of the class and keep quiet.”*

“Yes, Professor Van Romerius.” He rolled his eyes and then looked at the front of the class (Finding My Prince Charming, 2014).

В офіційно-ділових умовах спілкування комунікант у ході виконання соціальної ролі студента використовує невербальний компонент, що свідчить про незадоволення зауваженням професора. На вербальному рівні мовець-студент використовує ввічливе звертання та погодження з проханням професора (*Yes, Professor Van Romerius*), але на невербальному рівні комунікант у соціальній ролі студента демонструє своє невдоволення (*He rolled his eyes and then looked at the front of the class*). Розмитість меж сучасної мовленнєвої поведінки для пари соціальних ролей *професор – студент* дозволяє вносити корективи у мовленнєву поведінку учасників комунікації.

У побутових умовах спілкування також простежується різниця між комунікацією на початку XX століття та XXI. Мовленнєва поведінка учасників комунікативного процесу має свої відмінності, що простежуються у мікродіахронії:

(22) *“What is the matter? Why are we stopping?”*

“It is nothing, Mademoiselle. It is something that has caught fire under the dining-car. Nothing serious. It is put out. They are now repairing the damage. There is no danger, I assure you.”

She made a little abrupt gesture, as though she were waving the idea of danger aside as something completely unimportant.

“Yes, yes, I understand that. But the time!”

“The time?”

“Yes, this will delay us.”

“It is possible – yes,” agreed Poirot.

“But we can’t afford delay!» (Murder on the Orient Express, 2007, p. 12)

За побутових умов спілкування при виконанні комунікантами соціальних ролей перехожих, що зустрічаються вперше, чоловік демонструє повагу до жінки, намагається допомогти їй та заспокоїти. Комунікативна подія «спілкування незнайомців» відбувається на початку ХХ століття. Для цього часового проміжку характерним є використання ввічливих звертань (*Mademoiselle*), прагнення допомогти та заспокоїти незнайомця (*It is nothing, Mademoiselle; Nothing serious. It is put out; There is no danger, I assure you*), ввічливого питання-перепитування (*The time?*) та погодження з комунікативним партнером (*It is possible – yes,” agreed Poirot*).

(23) *“Sorry,” I muttered again and attempted a smile.*

He looked back at me with an imperious expression. His eyes connected with mine for one glorious second before he looked at my hands still on his arms.

“Oh, sorry.” I stepped back and removed my hands from his body. My face was a deep shade of red and my fingers felt hot like fire.

“Watch where you’re going,” he said finally, and I stared at his lips in a daze.

“Are you okay?” His voice was coarser and deeper this time, and I looked up at him and nodded (Finding My Prince Charming, 2014).

Випадкова інтеракція сучасних комунікантів-незнайомців характеризується нижчим рівнем увічливості як на вербальному (*Watch where you’re going*), так і на невербальному рівні через погляд (*He looked back at me with an imperious expression; he looked at my hands still on his arms*). На вербальному рівні запитання щодо стану співрозмовника є проявом увічливості (*Are you okay?*), хоча просодичний невербальний компонент свідчить протилежне (*His voice was coarser and deeper this time, and I looked up at him and*

nodded). Загальна направленість комунікації є більш спрямованою на конфлікт, а не на кооперацію.

Таким чином, досліджуючи мовленнєву поведінку комунікантів при їх виконанні різних соціальних ролей в аспекті діячності, вбачаємо тенденцію до розмитості меж виконуваних соціальних ролей сучасною особистістю. Вербальна та невербальна поведінка при виконанні соціальних ролей в інституціональних та побутових умовах спілкування представників XIX–XX століття характеризується чіткішою організацією та більшою впорядкованістю. Сучасні тенденції глобалізації та швидкий темп розвитку суспільства має безпосередній вплив на мовленнєву організацію у ході втілення соціальних ролей.

2.3 Дискурсивна поведінка толерантної особистості при зміні соціальних ролей, що залучають перехід від інституціонального до побутового типу дискурсу

Використання вербальних та невербальних компонентів комунікації у ході виконання соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу залежить від віку, соціальної групи, статі дискурсивної особистості, типу дискурсивної особистості (толерантної / інтолерантної). Вербальні та невербальні характеристики однієї й тієї самої дискурсивної особистості варіюються при втіленні соціальної ролі «мати» / «дружина» у побутовому дискурсі та соціальної ролі «керівник» в інституціональному дискурсі, тобто при переході з одного типу дискурсу в інший.

2.3.1 Вербальні компоненти комунікації. Комунікативні процеси в побутовому дискурсі відбуваються між комунікантами, стосунки яких характеризують високий ступінь знайомства й неформальність [249, с. 211]. Жінка, що виконує соціальну роль матері, також може виконувати і соціальну

роль керівника компанії. Розмовляючи з донькою про її нового хлопця, Фіона, керівник великої компанії, намагається зробити спілкування невимушеним, позитивно емоційним як на вербальному, так і невербальному рівнях:

(24) *“What’s he like?” Fiona asked Alyssa (her daughter) with interest.*

“He’s nice, he’s a junior, he’s on the football team. His name is John Weston.

And his dad runs UPI.” “Marshall Weston’s son?” Fiona looked surprised.

“His father is the poster boy of what CEOs are supposed to look like, the perfect All-American guy. I think he played football in college too, or looks like

he should have.” “I met his dad last weekend,” Alyssa said casually, “He says

he’s a big fan of yours.” “He’s just being polite.” Fiona brushed off the

compliment and searched her daughter’s eyes. “Is that serious?” (Power Play,

2014)

У наведеному прикладі дискурсивна особистість при виконанні соціальної ролі матері «проекує» свої знання про соціальні ролі у діалозі із донькою, обираючи характерні для обраної соціальної ролі невербальні компоненти: емоції (*Fiona looked surprised*) погляди (*Fiona brushed off the compliment and searched her daughter’s eyes*). У іншій ситуації той же мовець, а саме жінка Фіона, при виконанні соціальної ролі керівника компанії «проекуватиме» інші знання про виконувану соціальну роль:

(25) *“Yes. What’s up?” – Fiona answered in a subdued voice, so no one would*

hear her on a personal call as she walked down the hall. “Are you okay? I’m

on my way to a board meeting,” – Fiona answered, still speaking in a stage

whisper. “What do you need?” “I don’t ‘need’ anything. I just wanted to ask

you something.” – Alyssa sounded mildly insulted. “Not in the middle of my

workday, before a board meeting. I’m very glad you want to discuss it with me.

I just can’t do it now.” She was at the door to the boardroom and she needed

to end the call (Power Play, 2014).

«Приміряючи» на себе соціальну роль керівника компанії, мовець змінює мовленнєвий репертуар, що також проявляється і за допомогою невербального

компонента – розмова пошепки – таким чином, щоб ніхто не зміг почути розмову персонального характеру на робочому місці (*Fiona answered in a subdued voice, so no one would hear her on a personal call; still speaking in a stage whisper*); та швидким завершенням телефонної розмови (*She was at the door to the boardroom and she needed to end the call*).

Звертання. Одним із факторів, який забезпечує коректність висловлення при виконанні різних соціальних ролей у різних умовах комунікації, є звертання. Вони використовуються з урахуванням симетричності / асиметричності відносин між комунікантами в інституціональному та побутовому типах дискурсу. При втіленні дискурсивною особистістю різних соціальних ролей найчастотнішим є використання «вокативів» (vocatives) або «прямих звертань» (direct addresses) [369]. Цей тип звертань зазвичай реалізується через іменники або субстантивовані частини мови. У *Прикладах* 26, 27 хід розмови розгортається за офіційно-ділових умов. В інституціональному дискурсі комуніканти використовують звертання, що апелюють до статусу комунікативних партнерів (*doctor; sheriff*) та виражають ввічливе ставлення (*M. Bouc; M. Poirot; Miss Fleming*):

(26) “You are a director of the company, M. Bouc,” he [M. Poirot] said.
“What do you say?”

M. Bouc cleared his throat.

“In my opinion, M. Poirot,” he said, “the first theory you put forward was the correct one — decidedly so. I suggest that that is the solution we offer to the Jugo - Slavian police when they arrive. You agree, doctor?”

“Certainly I agree,” said Dr. Constantine. “As regards the medical evidence, I think — er — that I made one or two fantastic suggestions.”

“Then,” said Poirot, “having placed my solution before you, I have the honour to retire from the case ...”(Murder on the Orient Express, 2007, p 170)

(27) “Miss Fleming.” He’d [Sheriff] yet to call me [Fiona Fleming, young owner of Bed&Breakfast] Fee, and while we’d only met once, in passing, a

week ago when he took over as county sheriff from my dad, I figured first name basis was a good place to start. “Just Fee,” I said. “Sheriff” (Bed and Breakfast, 2017, p. 40).

У комунікативній ситуації виконання симетричних соціальних ролей звертання відбуваються за допомогою вокативів, що визначають ввічливе ставлення до опонента (*M. Bouc, M. Poirot; Miss Fleming*), його соціальну групу або визначають рід заняття опонента (*doctor; Sheriff*). Мовець при виконанні домінантної соціальної ролі в інституціональному типі дискурсу не використовує вокативи при зверненні до комунікативного партнера з субординативною соціальною роллю:

(28) *“Can you get me a sleeper?”*

В той час як мовець з субординативною соціальною роллю звертається до свого опонента з домінантною роллю за допомогою звертань на позначення його соціального статусу:

(28 *продовження*) *“Assuredly, Monsieur. There is no difficulty this time of year. The trains are*

almost empty. First-class or second?” “First.”

“Très bien, Monsieur. How far are you going?”

“To London” (Murder on the Orient Express, 2007, p. 14).

Звертання дискурсивної особистості з вищим соціальним статусом до опонента з нижчим соціальним статусом здійснюється у формі питально-спонукального речення (*Can you get me a sleeper?*). Респонсивний хід мовця з нижчим соціальним статусом та роллю містить ввічливе звертання (*Monsieur*) до опонента з вищим соціальним статусом та роллю.

В побутовому дискурсі за умови асиметричної конфігурації соціальних ролей, спонукальні конструкції є більш поширеними (на 30%), аніж прямі звертання. При асиметричній конфігурації соціальних ролей мати – донька мати використовує імператив замість звертання:

(29) *“Now, don’t forget, six o’clock Saturday,” she [Mother] said [to Fiona, her daughter], depositing the plate and fork into the sink before turning me and aiming me for the front door [1, p. 55].*

На використання звертань в інституціональному дискурсі впливає тип соціальної ролі (зазвичай, дискурсивна особистість у ході виконання субординативної соціальної ролі оперує вокативами по відношенню до комунікативного партнера з домінантною соціальною роллю); у побутовому дискурсі на використання звертань впливає напрям спілкування (зазвичай за кооперативно-спрямованого спілкування комуніканти оперують пестливо-зменшувальними вокативами).

Імпліцитні висловлення. Через соціальний статус можливо дослідити поведінку людей, які розмовляють певною мовою, та через різницю у статусах люди мають різні уявлення про норми поведінки у суспільстві. Соціальні ролі та статуси обмежують вибір мовних та немовних засобів, так як тісно пов’язані з очікуваннями соціуму від обраних соціальних ролей та притаманних соціальних статусів. Тому у ході розмови комуніканти оцінюють своїх опонентів імпліцитно, що дозволяє тактовно виразити ставлення до комунікативного партнера, не порушуючи існуючих у соціумі рольових приписань.

Комунікативні процеси в побутовому дискурсі відбуваються між комунікантами, стосунки яких характеризують високий ступінь знайомства й неформальність. Та сама особистість, яка в інституціональному дискурсі виконує соціальну роль керівника, за побутових обставин, у соціальній ролі коханого, змінює мовленнєвий репертуар, використовуючи експліцитні висловлення, що є прямими та не завуальованими:

(30) *[Harvey stands on his apartment balcony drinking a cup of coffee, looking over the city. He turns to walk inside. We see Lisa is lying in his bed. He puts his cup down on a table and walks inside.]*

LISA: Morning.

HARVEY: Lisa, this was lovely but I'm afraid you have to go.

LISA: Ohh..

HARVEY: I hate to miss a workout and I really need to be in the office by 7:30
(The Suits, 2011).

Дискурсивна особистість, виконуючи соціальну роль «коханого» за побутових умов спілкування оперує експліцитними висловленнями, повідомляючи своєму партнеру, що вже час для неї йти (*Lisa, this was lovely but I'm afraid you have to go*), надаючи чітке пояснення своєму бажанню (*I hate to miss a workout and I really need to be in the office by 7:30*).

Відношення при виконанні комунікантами соціальних ролей в інституціональному дискурсі підпорядковуються ієрархізації. При виконанні соціальних ролей керівник – підлеглий, згідно з очікуваннями соціуму, керівник залишає за собою право корегувати поведінку та вчинки підлеглого, підкреслюючи недоліки останнього в робочому процесі:

(31) Harvey: Wait, wait. Where do you think you're going?

Mike: Into the room... with the people.

Harvey: Wrong, that's the adult table in there. And you haven't earned the privilege yet.

Mike: But I, I played air hockey with him ...

Harvey: You need to go back to the office and file a patent for the phone
(The Suits, 2011).

Комунікант при втіленні соціальної ролі керівника корегує поведінку комуніканта у соціальній ролі підлеглого через імпліцитне висловлення (*Wrong, that's the adult table in there*), що має на меті повідомити опоненту про неможливість його присутності на зібранні. Наступною фразою комунікант експліцитно пояснює свою попередню репліку (*And you haven't earned the privilege yet*). Асиметричний тип відносин між соціально домінуючим індивідом та підлеглим визначає використання директивів та вимог, які, за їх природою, несуть загрозу обмеження свободи дій реципієнта [319, с. 383–399]. Такі

висловлення не завжди сприймаються як загроза по відношенню до підлеглого, поки він / вона очікують відповідні принципи поведінки у рамках інституціонального дискурсу. Маніпулятивні ресурси дозволяють досягати цілей мовленнєвого впливу.

Імпліцитні висловлення за різних умов спілкування можуть слугувати мітигаторами задля уникнення перебігу комунікації у конфліктне русло. Імпліцитні висловлення є характерними у ході різних конфігурацій соціальних ролей як в інституціональному, так і в побутовому дискурсі. Хоча, для побутового спілкування частотнішим є оперування експліцитними висловленнями, що зумовлено «прозорістю» побутового дискурсу. Вміння оперувати імпліцитними висловленнями є ефективним для отримання бажаних результатів.

Рівень емоційності спілкування. Вербальні характеристики тієї самої дискурсивної особистості змінюються при втіленні соціальних ролей в інституціональному та побутовому дискурсі, тобто при переході з одного типу дискурсу в інший. При переході від офіційних умов спілкування до неофіційних (побутових) мовленнєвий репертуар мовців зазнає кардинальних змін. Соціальні норми, встановлені щодо інституціональних умов спілкування передбачають використання офіційних звертань, офіційних висловлень і т.д., в той час як умови спілкування за побутових обставин є більш «гнучкими»:

(32) *JULIE [on the phone. Julie works as a hotline operator talking to people who have some psychological problems]: Julie Powell.*

ERIC [JULIE'S HUSBAND]: This the person I speak to if I got a problem?

JULIE: Yes, sir. What is your problem?

ERIC: Too much food, not enough sex.

JULIE: Eric, that's not funny.

ERIC: I thought it was pretty funny.

JULIE: Okay, it was.

ERIC: Hey, guess what?

JULIE: What?

ERIC: You are the third most popular blog on salon. com.

JULIE: I am?

ERIC: Yes, you are.

JULIE: I am! (Julie and Julia, 2009)

Спілкування між двома комунікантами починається за офіційних умов. Жінка-мовець у ході виконання соціальної ролі оператора колл-центру використовує офіційне звертання, починаючи розмову з клієнтом: офіційно представляє себе за ім'ям та прізвищем (*Julie Powell*), офіційно звертається до свого комунікативного партнера (*Yes, sir*) та пропонує свою допомогу клієнтові (*What is your problem?*).

У ході розмови комунікант при виконанні соціальної ролі оператора колл-центру змінює мовленнєвий репертуар на неофіційний, дізнаючись, що її чоловік вирішив пожартувати над нею. Жінка-мовець переходить до виконання соціальної ролі дружини за побутових умов спілкування. Звертання змінюється на неофіційне (*Eric*), використовуються скорочення (*that's not funny*), окличні висловлення (*I am!*). Мовлення дискурсивної особистості в неофіційних умовах спілкування відзначається вищим ступенем емоційності.

Умови спілкування – побутові чи офіційно-ділові – диктують теми для розмови. Теми у побутовому спілкуванні можуть варіюватися від обговорення робочих моментів до планування сімейного відпочинку. Побутові умови спілкування дозволяють розширювати межі встановлених норм, в той час як побутова розмова за офіційно-ділових умов спілкування є недоречною та порушує складені в суспільстві норми та правила поведінки:

(33) DOROTHY [JULIA'S SISTER]: Do not bait Father about politics when he comes.

JULIA: No. Or he won't pick up the check.

DOROTHY: He won't, will he?

JULIA'S HUSBAND: I can't make any promises.

JULIA: He loves Senator McCarthy.

DOROTHY: Oh, I know.

JULIA: Pasadena.

DOROTHY: Pasadena.

JULIA AND DOROTHY TOGETHER: Jinx.

JULIA'S HUSBAND: Dort, do you have... You have the Brie.

DOROTHY: Is this the Brie?

JULIA: Yes. Yes, that's the Brie.

JULIA: Is that not the most wonderful cheese you ever had in your life?

DOROTHY: Yes!

DOROTHY: Yes. The answer's yes.

JULIA: I got the chef at Chez la Mère Michel to give me the recipe for beurre blanc.

DOROTHY: Beurre blanc. What's beurre blanc?

JULIA: Butter in a white wine vinegar reduction.

DOROTHY: I love butter.

JULIA: You whisk them together, and the acid in the vinegar works on the milk solids in the butter so that the butter, instead of melting, becomes this creamy, light, frothy, with kind of a fantastic subtle kind of... (Julie and Julia, 2009).

Спілкування за неофіційних обставин у родинному колі починається темою родинних відносин (*Do not bait Father*), а закінчується професійною темою одного з комунікантів – кулінарією. Комунікант при виконанні соціальної ролі дружини та сестри обирає кулінарію, що є її професійною діяльністю, темою розмови. Тобто, професійна діяльність дискурсивної особистості впливає на її повсякденне життя та вибір теми для розмови в побутовому типі дискурсу.

2.3.2 Невербальні та надвербальні компоненти комунікації.

Невербальна комунікація є «реальним, а не ілюзорним контактом між людьми».

Невербальні компоненти комунікації, як просодичні, кінесичні, так і проксемічні, не просто супроводжують вербальні форми, адресант використовує різноманітні невербальні інструменти у своєму репертуарі для вирішення специфічних комунікативних задач [135]. Як зазначає О. В. Яшенкова, просторова близькість (проксемічний компонент комунікації) нерідко провокує комунікативний контакт незалежно від типу професійної діади (начальник↔підлеглий, колега↔колега, клерк↔клієнт), симетричності чи асиметричності ситуацій спілкування [308]. Незнайомці у ролі попутників вступають в контакт один з одним, що обумовлено невеликою дистанцією між ними. За побутових обставин дискурсивна особистість при виконанні соціальної ролі попутника має розкуту поведінку, що проявляється на невербальному рівні комунікації:

(34) *“What is the matter?” she asked rather breathlessly in French. “Why are we stopping?”*

“It is nothing, Mademoiselle. It is something that has caught fire under the dining-car. Nothing serious. It is put out. They are now repairing the damage. There is no danger, I assure you.”

She made a little abrupt gesture, as though she were waving the idea of danger aside as something completely unimportant.

“Yes, yes, I understand that. But the time!” “The time?”

“Yes, this will delay us.”

“It is possible – yes,” agreed Poirot.

“But we can’t afford delay!” (Murder on the Orient Express, 2007, p. 12)

Просодичні (*she asked rather breathlessly*) та кінесичні невербальні компоненти комунікації (*She made a little abrupt gesture, as though she were waving the idea of danger aside as something completely unimportant*) говорять про емоційний стан дискурсивної особистості. Апеляція до емоційного стану мовця є характерною для побутового дискурсу.

Офіційно-ділові умови спілкування вимагають від мовця дотримання соціальних норм та правил щодо виконання соціальних ролей як на вербальному, так і невербальному рівні комунікації:

(35) *“Listen, Mademoiselle, I will recall to you another incident. There was a delay to the train on the day we were to reach Stamboul. You were very agitated, Mademoiselle. You, so calm, so self-controlled. You lost that calm.”*
“I did not want to miss my connection.”

“So you said. But, Mademoiselle, the Orient Express leaves Stamboul every day of the week. Even if you had missed the connection it would only have been a matter of twenty-four hours’ delay.”

Miss Debenham for the first time showed signs of losing her temper.

“You do not seem to realise that one may have friends awaiting one’s arrival in London, and that a day’s delay upsets arrangements and causes a lot of annoyance.”

“And yet, Mademoiselle, this time your manner is quite different. You no longer betray the impatience. You are calm and philosophical.”

Mary Debenham flushed and bit her lip. She no longer felt inclined to smile
(Murder on the Orient Express, 2007, p. 132).

У прикладі (35) дискурсивна особистість (Miss Debenham) у ході виконання соціальної ролі підозрюваної намагається володіти собою, що підтверджується її невербальною поведінкою (*your manner is quite different*), що помічає її співрозмовник, який виконує соціальну роль детектива.

Невербальні компоненти комунікації в інституціональному дискурсі слугують збереженню офіційно-ділового статусу мовця. Кінесичні невербальні компоненти комунікації в інституціональному дискурсі є мінімальними задля збереження ділового іміджу дискурсивної особистості. У той час як при конфігурації соціальних ролей в побутових умовах мовець дозволяє собі використовувати ширший спектр невербальних компонентів комунікації. У побутових умовах дискурсивна особистість оперує більшою кількістю

кінесичних та просодичних невербальних компонентів. Вибір теми розмови в неофіційних умовах може відображати професійний вид діяльності дискурсивної особистості, що також є відбитком ділового стилю життя на спілкування за побутових умов. «Гнучкість» побутового спілкування дозволяє дискурсивній особистості вносити елементи мовленнєвої поведінки, характерної для інституціонального дискурсу, у той час як «чіткі межі» інституціонального спілкування не завжди дозволяють виходити за межі офіційно-ділового спілкування.

Умови спілкування диктують стиль одягу та манери поведінки. Існують певні норми, що сформувались в суспільстві, щодо зовнішнього вигляду та манери поведінки. Особистість, яка намагається відійти від усталених норм, може бути в центрі зайвої негативної уваги, адже її зовнішній вигляд чи манери поведінки не відповідають усталеним в суспільстві нормам.

За побутових обставин, у ході виконання дискурсивною особистістю соціальної ролі коханки, надвербальні компоненти комунікації виходять на перший план:

(36) The question I couldn't get out of my head – "Why did you come?" – now took the form of "How good of you to come!" She had put on just a bit of eyeliner and some pink lipstick. With her perfume, the makeup gave her an exotic womanly air. But her eyes were red and puffy like a child's, so I knew that after we had parted that afternoon she had gone home and spent the early evening crying; but no sooner had I worked this out than she assumed the demeanor of a confident, well-bred woman who knew her own mind.

"Kemal Bey, I know Sibel Hanim. You've made a very wise choice," she said bravely. "Congratulations."

"Oh, thank you" (The Museum Of Innocence, 2009, p 78).

Комуніканти у ході виконання соціальних ролей закоханих відносяться до ядерної зони дискурсивного оточення. Для ядерної зони дискурсивного оточення характерним є великий ступінь обізнаності у комунікативній

поведінці партнерів, а також обізнаність у специфіці оперування надвербальними компонентами у процесі спілкування (*But her eyes were red and puffy like a child's; spent the early evening crying*). Ступінь близькості комунікантів визначає важливість не тільки таких надвербальних компонентів, як зовнішній вигляд, макіяж (*She had put on just a bit of eyeliner and some pink lipstick*) та одяг, а ще й важливість запаху, який подразнює рецептори адресата, і таким чином має вплив не тільки мовленнєвий, а й фізичний (*With her perfume, the makeup gave her an exotic womanly air*).

Інституціональний тип дискурсу визначає свої правила та норми щодо надвербальної складової комунікації. Відома приказка «зустрічають по одягу» є не випадковою щодо норм та правил, притаманних для офіційних умов спілкування. Та сама дискурсивна особистість, знаходячись у соціальній ролі продавчині у крамниці одягу, за умов спілкування з клієнтом обирає відповідні для умов спілкування надвербальні компоненти. Обраний жінкою образ та стиль одягу відповідає соціальній ролі продавчині у крамниці одягу:

(37) Then I made out Fusun's shadow through a screen and between the leaves of a huge vase of cyclamens. She was waiting on a fat lady who was trying on an outfit in the fitting room. This time she was wearing a charming and flattering blouse, a print of hyacinths intertwined with leaves and wildflowers. When she saw me she smiled sweetly.

"You seem busy," I said, indicating the fitting room with my eyes.

"We're just about finished," she said, as if to imply she and her customer were at this point just talking idly (The Museum Of Innocence, 2009, p 7).

Обраний дискурсивною особистістю у соціальній ролі продавчині стиль одягу відповідає очікуванням соціуму щодо виконання цієї соціальної ролі (*This time she was wearing a charming and flattering blouse, a print of hyacinths intertwined with leaves and wildflowers. When she saw me she smiled sweetly*). До того ж, невербальний компонент – мила посмішка, подарована своєму клієнтові

(*When she saw me she smiled sweetly*), є відповідною за комунікативних умов – спілкування між продавчиною та клієнтом.

Надвербальний компонент інтер'єру магазину є визначальним у вищенаведеному прикладі (*Then I made out Fusun's shadow through a screen and between the leaves of a huge vase of cyclamens*). Квіти та рослини в інтер'єрі магазину корелюють з одягом продавчині, що підкреслює відповідність дискурсивної особистості щодо виконуваної соціальної ролі.

У ході дослідження варіативності вербальної та невербальної поведінки мовців при різних конфігураціях соціальних ролей неможливо залишити осторонь такий компонент комунікації, як надвербальний. У нашому дослідженні варіативності соціальних ролей ми дійшли висновку, що надвербальні компоненти у ході виконання соціальних ролей в інституціональному дискурсі залежать від норм та правил, закладених в соціумі. Оперування надвербальними компонентами у побутовому дискурсі є більш вільним та може варіюватись за бажанням адресанта, не завжди залежачи від усталених в соціумі норм та бажань / вимог адресата.

2.4 Дискурсивна поведінка інтолерантної особистості при зміні соціальних ролей, що залучають перехід від інституціонального до побутового типу дискурсу

Інтолерантна дискурсивна особистість нехтує правилами поведінки щодо втілення соціальних ролей при переході від інституціонального до побутового типу дискурсу. Толерантні особистості більш акуратні у своїх судженнях про інших людей, ніж інтолерантні [193, с. 158]. Толерантні особистості приділяють більше уваги своєму мовленнєвому репертуару, в той час як інтолерантні особистості часто не розмежовують побутове та офіційно-ділове спілкування, що проявляється як на вербальному рівні комунікації, так і на невербальному.

2.4.1 Вербальні компоненти комунікації. Вибір інтолерантної дискурсивної поведінки не залежить від таких соціальних та біосоціальних чинників, як вік, гендер та соціальна група, але більше залежить від рівня увічливості особистості. Такий вибір є обумовленим психологічними особливостями особистості. Мовленнєвий репертуар інтолерантної дискурсивної особистості є емоційно забарвленим, що проявляється у агресивності, використанні пейоративних висловлень або недоречного гумору. Наприклад, Марлі йде на прогулянку з маленькою донькою своєї подруги та дає поради, як провести свій вільний час, поки дитина на прогулянці:

(38) *MARLEY: Come on, let's go. Come on, kiddo. We're going to have some fun. Yeah! [TO THE KID:] You know I'm the best friend ever. Now get out of here.*

RENEE: Have fun.

MARLEY: We won't be back till after five, so have lots of sex with your husband.

RENEE: Marley!

MARLEY: Hot, steamy, unbridled sex.

RENEE: Thank you. You all have fun. Be good for Marley.

MARLEY: We're gonna be good, Mommy.

RENEE: No sugar.

MARLEY: Course not.

KID: She said no sugar.

MARLEY: Love you, Mommy.

RENEE: Take care. Have fun with her (A Little Bit of Heaven, 2011).

Мовлення дискурсивної особистості у соціальній ролі подруги (Марлі), є емоційно-забарвленим, про що свідчить використання підбадьорюючих висловлень (*Come on, let's go. Come on, kiddo*), надання поради, що виражена експліцитно (*We won't be back till after five, so have lots of sex with your husband*), скорочень (*We're going to; We won't be; We're gonna be; Course not*),

використання пестливих звертань (*Mommy*), вигуків (*Yeah!*). Використання експліцитних висловлень та емоційно забарвлених епітетів (*Hot, steamy, unbridled sex*) є характерними для мовленнєвого репертуару дискурсивної особистості у соціальній ролі подруги в побутовому дискурсі.

Для інтолерантної дискурсивної особистості характерним є порушення усталених в суспільстві норм та приписів щодо втілення соціальних ролей, тому при переході від побутового спілкування до інституціонального мовленнєвий репертуар інтолерантної дискурсивної особистості не змінюється. Тобто мовленнєвий репертуар особистості, що є характерним для побутового типу дискурсу, накладає відбиток на спілкування в інституціональному типі дискурсу:

(39) *DOCTOR GOLDSTEIN: Good morning, Marley.*

MARLEY: Oh, really. Is it? I'm about to get a huge camera stuck up my butt. So I don't know if that qualifies as good.

DOCTOR GOLDSTEIN: I just need you to sign this document which states that you understand all the colonoscopy's risks, which include heavy bleeding, uh, infection, perforation, rupture.

MARLEY: On a scale of one to ten, one being 'never' and ten being 'happens all the time', what are the chances of you rupturing my ass?

DOCTOR GOLDSTEIN: Well, not. The chances are very slim. It's, uh, more procedural.

MARLEY: Good, well, procedure away, my friend. This is gonna be fun.

DOCTOR GOLDSTEIN: Would you mind rolling onto your left side, please. Thanks.

MARLEY: Wait a minute. Before we go to whatever base this is we're going to, um, shouldn't I know your first name?

DOCTOR GOLDSTEIN: Julian.

MARLEY: Julian.

DOCTOR GOLDSTEIN: Julian Goldstein.

MARLEY: *My hero* (*A Little Bit of Heaven*, 2011).

Мовлення тієї самої дискурсивної особистості у соціальній ролі пацієнта (Марлі) в лікарні, є таким же емоційно-забарвленим, як і при втіленні соціальної ролі подруги в побутовому дискурсі. Про це свідчить використання підбадьорюючих висловлювань (*Good, well, procedure away; This is gonna be fun*), використання ескпліцитних висловлень (*what are the chances of you rupturing my ass?*), скорочень (*I'm about to get; we're going to; shouldn't I know*), використання пестливих звертань (*my friend; My hero*), вигуків (*Oh, really; um*). Дискурсивна поведінка інтолерантної особистості-жінки середньої соціальної групи не змінюється при переході від інституціонального до побутового дискурсу.

Дискурсивна поведінка інтолерантної особистості-чоловіка вищої соціальної групи також не змінюється при переході від інституціонального до побутового дискурсу. Комуникант, виконуючи соціальну роль молодшого брата, що характеризується субординативною поведінкою по відношенню до старшого брата, змінює свій мовленнєвий репертуар, що є більш притаманним для втілення соціальної ролі старшого брата:

(40) [INT. SERVANT'S CORRIDOR/WINE CELLAR – DAY. David [elder brother] is hunting for a bottle of champagne for Wallis [his lover] in the wine cellar.

BERTIE: And you've put that woman into our mother's suite?
[Bertie can't understand David's irresponsibility]

DAVID: *Mother's not still in the bed, is she?*

BERTIE: *That's not funny. [David finds the bottle he was looking for.]*

DAVID: *Wally likes the very best.*

BERTIE: I don't care what woman you carry on with at night, as long as you show up for duty in the morning! (*The King's Speech*, 2010)

Виражаючи своє незадоволення щодо поведінки старшого брата та не сприймаючи його вибір коханої жінки, він ставить провокуюче запитання, що несе в собі конотацію щодо невідповідності присутності такої жінки у

королівській родині (*And you've put that woman into our mother's suite?*). Перехід до виконання соціальної ролі старшого брата характеризується використанням речення-умови (*I don't care what woman you carry on with at night, as long as you show up for duty in the morning!*), в якому адресант наголошує, що його не турбує приватне життя старшого брата до тих пір, поки той ставиться серйозно до своїх зобов'язань члена королівської родини.

Та сама інтолерантна дискурсивна особистість при переході до соціальної ролі учня в інституціональному дискурсі не змінює свій мовленнєвий репертуар, який він використовує і в побутовому спілкуванні:

(41) *LIONEL: And that's about a shilling's worth.*

BERTIE: Forget about the blessed shilling! (with anger) – (calm again) Perhaps, upon occasion, I shall request some assistance in coping with a minor event. Will that be agreeable?

LIONEL: Of course (The King's Speech, 2010).

При зміні соціальної ролі на роль учня в інституціональному дискурсі поведінка тієї самої особистості характеризується високим ступенем агресивності (*with anger*), використанням імперативних форм (*Forget about the blessed shilling!*), пейоративних висловлень (*blessed*), про що свідчить високий рівень емоційної забарвленості.

2.4.2 Невербальні та надвербальні компоненти комунікації.

Побутовий дискурс дозволяє розширювати рамки правил та норм використання невербальних компонентів комунікації, тому дискурсивна поведінка інтолерантної особистості характеризується високим рівнем емоційності, що проявляється як на вербальному, так і невербальному рівнях комунікації:

(42) *Got into the office to find Perpetua had a bunch of flowers the size of a sheep on her desk.*

“Well, Bridget!” she bellowed so that everyone could hear. “How many did you get?”

I slumped into my seat muttering, “Shud-urrrrrrrrrrp”, out of the side of mouth like a humiliated teenager.

“Come on! How many?”

I thought she was going to get hold of my earlobe and start twisting it or something (Bridget Jones’s Diary, 1996, p. 50).

Дискурсивна особистість у процесі виконання соціальної ролі проявляє незадоволення питанням своєї колеги, що на невербальному рівні демонструється рухами (*I slumped into my seat*), способом вимови (*muttering*). Інтолерантність проявляється в тому, що така поведінка не відповідає принципам екологічної комунікації зі своєю колегою.

Та сама дискурсивна особистість в інституціональному спілкуванні не змінює свій мовленнєвий репертуар, та використовувані нею невербальні компоненти не є відповідними для офіційно-ділових умов. Дискурсивна особистість у процесі втілення соціальної ролі ведучої намагається взяти інтерв’ю у перехожих:

(43) By 4.45. I was running hysterically between the concrete flower tubs, gabbling.

“’scuse me, are you unemployed? Never mind. ‘hanks”

“What are we doing then?” asked the cameraman with no attempt to feign interest.

At 5.30 I heard the signature tune bonging and crashing then Richard yelling, “Sorry, Manchester, we’re dropping you.”

“Urm ....” I began, to the expectant faces. The youths clearly thought I had a syndrome that made me want to pretend I worked in TV (Bridget Jones’s Diary, 1996, p. 215).

У цьому прикладі дискурсивна особистість використовує поведінку, притаманну інтолерантному психологічному типу. Рухи (*I was running hysterically*), манера мовлення (*gabbling*), емоційне забарвлення (*with no attempt*

to feign interest) не відповідають очікуванням соціуму від втілення соціальної ролі телеведучої (*pretend I worked in TV*).

Невербальна поведінка інтолерантної дискурсивної особистості характеризується використанням кінесичних, просодичних, проксемічних засобів та емоційного забарвлення, що не змінюються при переході від побутових умов спілкування до інституціональних, тим самим порушуючи норми, що склались в суспільстві щодо виконання соціальних ролей.

Вибір одягу, макіяжу, аксесуарів та інших компонентів, що відносяться до надвербальних компонентів комунікації, має відповідати умовам спілкування та різнитись при переході від побутового спілкування до інституціонального. Побутові умови комунікації розширюють межі вибору одягу:

(44) *"I came to collect my umbrella," said Fusun.*

She wouldn't come in. "Why don't you come in?" I said. For a moment she hesitated. Perhaps deciding it would be rude to stand there at the door, she stepped inside. I shut the door behind her. This is the fuchsia dress in which she appeared to mesmerizing effect that day, with its white buttons and the white belt with the large buckle, which made her waist seem all the more slender (The Museum Of Innocence, 2009, p 21).

В побутових умовах вибір кольорів є вільним:

(45) *<...> in the shaded area where women gathered as if by instinct, I'd seen Fusun among the covered women and the society women who, for the occasion, had draped chic, fashionable scarves over their heads, and at that moment, my heart had begun to race. She was wearing an orange scarf (The Museum Of Innocence, 2009, p 55).*

Побутові умови дозволяють мовцям обирати широкий спектр кольорів в одязі, взутті, аксесуарах (*fuchsia dress, white buttons, orange scarf*). Такий вибір залежить від емоційного стану особистості, настрою, бажання привернути увагу комунікативних партнерів.

В офіційно-ділових умовах комунікації надвербальні компоненти комунікації мають відповідати ситуації та усталеним в суспільстві нормам. Інтолерантність у виконанні соціальної ролі в інституціональному дискурсі проявляється через порушення правил та норм належного зовнішнього вигляду:

(46) Young doctors would approach like urbane gentlemen in European films, to ask, "Might I be of any assistance?" Crusty professors who seemed not even to notice me tried to charm her with quips and courtesies. All this disruption on account of a beautiful woman appearing without a headscarf in the office of a state bureaucracy, sowing momentary alarm, even panic. Some clerks could not bring themselves to discuss the business at hand in her presence, others would stammer, still others fall silent, obliged to seek out a man who could act as intermediary. When they finally saw me, and took me for her husband, they would relax, as would I, in much the same helplessness (The Museum Of Innocence, 2009, p 222).

Та сама дискурсивна особистість у прикладах (45), (46), знаходячись у соціальній ролі пацієнта клініки, обравши невідповідний стиль одягу для відвідування клініки, знаходиться у центрі уваги оточуючих.

Висновки до Розділу 2

1. На реалізацію соціальних ролей дискурсивної особистості впливають базові соціальні, біосоціальні та психологічні змінні. Вік, соціальна група, стать, психологічний тип дискурсивної особистості вносять свої корективи щодо реалізації нею соціальних ролей. За параметром психологічного типу виокремлюється толерантна та інтолерантна дискурсивна особистість. Толерантні дискурсивні особистості приділяють більше уваги своєму мовленнєвому репертуару, в той час як інтолерантні особистості часто не розмежовують побутове та офіційно-ділове спілкування, нехтують правилами поведінки щодо втілення соціальних ролей при переході від інституціонального

до побутового типу дискурсу що проявляється як на вербальному рівні комунікації, так і на невербальному.

2. Комунікативні процеси у суспільстві тісно пов'язані з поняттям увічливості та етикету. Ввічливість базується на розумінні поняття поваги до суспільної особи, до індивіда та є одним із способів вираження схвальної оцінки статусу іншої особи. Ввічливість знаходить віддзеркалення в побутових та інституціональних умовах спілкування. Принцип екологічності спілкування надає кооперативний характер комунікації в побутовому дискурсі та сприяє партнерським відносинам за офіційно-ділових обставин.

3. Вербальними індикаторами рольових конфігурацій в інституціональному та побутовому типах дискурсу є звертання; оперування пейоративними висловленнями; імпліцитна оцінка соціальної ролі партнера; рівень емоційності спілкування.

4. При зміні конфігурації соціальних ролей в побутових умовах мовець дозволяє собі використовувати ширший спектр невербальних компонентів комунікації, ніж в офіційно-ділових умовах спілкування. У побутових умовах дискурсивна особистість оперує більшою кількістю кінесичних та просодичних невербальних компонентів. Вибір теми розмови в неофіційних умовах може відображати професійний вид діяльності дискурсивної особистості, що також є відбитком ділового стилю життя на спілкування за побутових умов. «Гнучкість» побутового спілкування дозволяє дискурсивній особистості вносити елементи мовленнєвої поведінки, характерної для інституціонального дискурсу, у той час як «чіткі межі» інституціонального спілкування не завжди дозволяють виходити за межі офіційно-ділового спілкування. Невербальні компоненти комунікації в інституціональному дискурсі слугують збереженню офіційно-ділового статусу мовця. Кінесичні невербальні компоненти комунікації в інституціональному дискурсі є мінімальними задля збереження ділового іміджу дискурсивної особистості.

5. Норми поведінки в суспільстві та умови спілкування диктують манеру поведінки та стиль одягу, що відносяться до надвербального компонента комунікації. Комунікація у ході виконання соціальних ролей у побутовому дискурсі характеризується великим ступенем обізнаності у комунікативній поведінці партнерів, а також обізнаністю у специфіці оперування надвербальними компонентами у процесі спілкування. Побутові умови спілкування розширюють встановлені межі щодо оперування надвербальними компонентами комунікації дискурсивною особистістю у порівнянні з інституціональними умовами спілкування. Офіційно-ділові умови спілкування мають чіткі межі, правила та норми щодо надвербальної складової комунікації. Порушення цих норм та правил може призводити до комунікативних поразок та дисонансів.

6. Дослідження феномену соціальних ролей в мікродіахронії (початок XX століття та початок XXI століття) демонструє розмитість меж соціальних ролей, що проявляється як на вербальному, так і на невербальному рівні комунікації. Сучасні тенденції глобалізації та швидкий темп розвитку суспільства має безпосередній вплив на мовленнєву організацію у ході втілення соціальних ролей. Вербальна та невербальна поведінка при виконанні соціальних ролей в інституціональних та побутових умовах спілкування представників початку XX століття характеризується чіткішою організацією та більшою впорядкованістю. Мовленнєва поведінка мовців у ході виконання соціальних ролей на початку XXI століття має тенденцію до стирання меж між виконуваними соціальними ролями.

Основні положення цього розділу відображені у таких публікаціях автора: [235; 236; 240; 243; 244; 245; 246].

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ДИСКУРСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ КОНФІГУРАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ У МЕЖАХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ДИСКУРСУ

У розділі аналізується реалізація соціальних ролей дискурсивної особистості, яка виражається у її дискурсивній поведінці в інституціональному дискурсі.

3.1 Стратегії реалізації соціальних ролей

Спілкування комунікантів в інституціональному дискурсі характеризується ступенем влади та ієрархізацією статусно-рольових відносин. Стратегії виконання соціальних ролей в інституціональному дискурсі поділяються на домінантну та субординативну, тобто, стратегії, якими оперують комуніканти з домінантною соціальною роллю, та стратегії, якими оперують комуніканти з субординативними соціальними ролями. Інструментами втілення стратегії реалізації домінантної соціальної ролі та стратегії реалізації субординативної соціальної ролі є кооперативні та некооперативні тактики. Стратегії та тактики реалізації соціальних ролей в інституціональному дискурсі узагальнено у *Таблиці В.1.* (Додаток В).

3.1.1 Стратегія реалізації домінантної соціальної ролі. Стратегії дискурсивних особистостей з домінантними соціальними ролями втілюються через кооперативно спрямовану тактику схвалення соціальної ролі комунікативного партнера; тактику зближення; та некооперативно спрямовану тактику демонстрації власної домінантної соціальної ролі; тактику дидактичного впливу на комунікативного партнера з субординативною соціальною роллю; тактику ігнорування субординативної соціальної ролі опонента.

Стратегія реалізації домінантної соціальної ролі втілюється через кооперативну тактику схвалення соціальної ролі комунікативного партнера (46%). Найпоширенішим засобом схвалення соціальної ролі комунікативного партнера є комплімент або похвала, яка виражається вербально та невербально. Керівник (Міранда) дарує погляд схвалення асистентці (Андреа), при цьому обидві трохи посміхаються одна одній:

(47) MIRANDA: Call my husband and confirm dinner.

ANDREA: At Pastis? Done.

MIRANDA: And I'll need a change of clothes.

ANDREA: Well, I've already messengered your outfit over to the shoot.

MIRANDA: Fine. And, Andrea, I would like you to deliver the Book to my home tonight (The Devil Wears Prada, 2006).

Комунікант у ході втілення соціальної ролі керівника використовує тактику схвалення соціальної ролі «Асистент» свого комунікативного партнера. Висловлення похвали (*Fine*), звертання до комунікативного партнера на власне ім'я (*Andrea*), надання важливого відповідального завдання асистентові як прояв довіри (*I would like you to deliver the Book to my home tonight*) забезпечують виконання тактики схвалення соціальної ролі комунікативного партнера за умов загальної направленості комунікації на кооперацію. Невербальні компоненти комунікації працюють у координації з вербальними – схвалюючий погляд та легка посмішка підтверджують похвалу.

Дискурсивна особистість у ході реалізації стратегії реалізації домінантної соціальної ролі використовує тактику зближення (54%) задля скорочення вертикальної дистанції між нею та комунікативним партнером через використання гумору заради розрядження атмосфери. Жарт або елементи комічного можуть втілювати маскувальну функцію [221]. Елементи комічного у спілкуванні мовців, чиї соціальні ролі характеризуються відношеннями

ієрархізації, «маскують» вертикальну дистанцію та сприяють кооперативному розвитку комунікації:

(48) *DESIGNER: It's a sketch of Miranda's dress for the benefit. Also the centerpiece of my spring collection. Top secret stuff.*

ANDREA: I'll guard it with my life.

DESIGNER: Please do. Come on. You're working for Miranda Priestly now. You must be in desperate need of hard liquor (The Devil Wears Prada, 2006).

Ефект комічного, що втілюється через гіперболізацію важливості пакунку, який асистентка має передати своєму босу (*Top secret stuff*) налаштовує комунікацію у кооперативне русло. На таке висловлення комуніканта із домінантною соціальною роллю комунікант із субординативною соціальною роллю відповідає також із залученням ефекту комічного (*I'll guard it with my life*). Висловлення співчуття та імпліцитне запрошення перейти до бару також проходить із залученням ефекту комічного (*You're working for Miranda Priestly now. You must be in desperate need of hard liquor*).

Стратегія реалізації домінантної соціальної ролі в інституціональному дискурсі втілюється через некооперативну тактику демонстрації власної домінантної соціальної ролі (38%) мовцем з вищим статусом та роллю:

(49) *EMILY: I hope you know that this is a very difficult job.*

ANDREA: Mm – hmm.

EMILY: For which you are totally wrong. And if you mess up, my head is on the chopping block. Now, hang that up. Don't just fling it anywhere. Okay. First of all, you and I answer the phones. The phone must be answered every single time it rings. Calls roll to voice mail, and she gets very upset.

ANDREA: If I'm not here?

EMILY: Andrea, Andrea you are chained to that desk.

ANDREA: Well, what if I need to ...

EMILY: What? No. One time an assistant left the desk because she sliced her hand open with a letter opener and Miranda missed Lagerfeld just before he boarded a 17-hour flight to Australia. She now works at TVGuide (The Devil Wears Prada, 2006).

Емілі, старша асистентка Міранди Прістлі, демонструє свою вищу соціальну роль новому стажеру Андреа. Тактика демонстрації домінантної соціальної ролі втілюється через нагадування комунікативному партнеру того, що робота є важкою та ставитись до неї треба відповідально. Це виражається на вербальному рівні через вставне речення (*I hope you know that this is a very difficult job*). Вищість власної соціальної ролі підкреслюється у висловленні, що нова асистентка зовсім не підходить на цю посаду (*For which you are totally wrong*), в чому простежується імпліцитне висловлення, що сама Емілі підходить на цю посаду, адже вона справлялась зі своїми обов'язками протягом довгого періоду часу. Домінуючий характер соціальної ролі демонструють лексичні обмежувачі часу (*Now; First of all*); імперативні конструкції (*hang that up; Don't just fling it anywhere*); встановлення обов'язків за допомогою модального дієслова *must* (*The phone must be answered every single time it rings*); повторення імені як засіб демонстрації, що нова асистентка не розуміє, як працює компанія та правила роботи у компанії (*Andrea, Andrea*), метафоричне висловлення (*you are chained to that desk*), як прояв того, що асистентка завжди повинна бути на робочому місці; питання-перепитування (*What?*) як прояв здивування, що асистентка досі не розуміє офісних правил. Правило, що асистентка не може відходити від робочого місця підкріплюється історією з власного досвіду старшої асистентки (*One time an assistant left the desk because she sliced her hand open with a letter opener and Miranda missed Lagerfeld just before he boarded a 17-hour flight to Australia. She now works at TVGuide*), що демонструє домінуючий характер соціальної ролі комуніканта та високий рівень обізнаності у справах компанії.

Тактика демонстрації власної соціальної ролі домінантного характеру втілюється через гіперболізовану позитивну самореференцію та наголошенні на власних позитивних якостях або власних досягненнях:

(50) ANDREA: *Excuse me.*

DESIGNER: *Hi.*

ANDREA: *I'm Andy. I'm picking up for Miranda Priestly.*

DESIGNER: *Oh, yes. You must be the new Emily.*

ANDREA: *[Chuckling] Nice to meet you.*

DESIGNER: *Oh, let me see that bag. Very, very nice.*

ANDREA: *Ah.*

DESIGNER: *Distressed, studded leather, pieced by hand, finished with a metallic fringe. [Clicks Tongue] Very nice, indeed. Who made that fantastic thing?*

ANDREA: *You.*

DESIGNER: *Hmm. Duh. This way. Uh, here we go (The Devil Wears Prada, 2006).*

Дискурсивна особистість, спілкуючись з асистенткою редактора журналу моди Андреа, втілює стратегію реалізації власної домінантної ролі, що проявляється через тактику приниження. Тактика приниження втілюється через акцентування уваги на тому, що асистенти у компанії Міранди Прістлі змінюються дуже часто, і всі вони для неї безликі, вона звертається до них на одне ім'я Emily (*You must be the new Emily*). Тактика демонстрації вищості своєї соціальної ролі втілюється через похвалу сумки, яку дизайнер сам змодельовав та виробив (*Oh, let me see that bag. Very, very nice; Who made that fantastic thing?*). Використання різноманітних епітетів, що характеризують вишуканість сумки як гіперболізована позитивна самореференція (*Distressed, studded leather, pieced by hand, finished with a metallic fringe. [Clicks Tongue] Very nice, indeed*), підкріплюють тактику демонстрації домінантної соціальної ролі.

Некооперативно спрямована тактика визнання субординативної соціальної ролі комунікативного партнера втілюється через підкреслення домінантності вищої соціальної ролі:

(51) MIRANDA: There you are, Emily. *How many times do I have to scream your name?*

ANDREA: Actually, it's Andy. *My name is Andy. Andrea, but, uh, everybody calls me Andy.*

MIRANDA: *[Chuckles]* *I need 10 or 15 skirts from Calvin Klein.*

ANDREA: What kind of skirts do you...

MIRANDA: Please bore someone else with your questions. *And make sure we have Pier 59 at 8:00 a.m. Tomorrow. Remind Jocelyn I need to see a few of those satchels that Marc is doing in the pony. And then tell Simone I'll take Jackie if Maggie isn't available. Did Demarchelier confirm?*

ANDREA: *D-Did D-Demarchel*

MIRANDA: *Demarchelier. Did he... Get him on the phone.*

ANDREA: *Uh, o-okay.*

MIRANDA: And, Emily?

ANDREA: *Yes?* [Miranda looks down on Andrea, her eyes are scanning Andrea's look from the head to the toes, stopping at her ugly shoes.]

MIRANDA: That's all *(The Devil Wears Prada, 2006).*

Комунікант при виконанні соціальної ролі керівника неправильно називає ім'я асистентки, називаючи її зовсім іншим ім'ям. Асистентка повторює, що її ім'я Андреа, але комунікант-керівник компанії ігнорує її зауваження, та все одно в кінці розмови називає іншим ім'ям. Ігноруючи зауваження співрозмовника, комунікант з вищою соціальною роллю імплікує, що «всі асистентки мають однакове ім'я і неважливо яке, тому що для неї, керівника, вони начебто «безликі», усі «на одне ім'я та обличчя».

Комунікант з соціальною роллю керівника не дозволяє комуніканту з нижчою соціальною роллю турбувати щодо будь-яких питань, навіть стосовно

роботи, (*Please bore someone else with your questions*). Такі вербальні компоненти виступають як засіб втілення тактики визнання соціальної ролі «Підлеглий», адже акцентують різницю між керівником та підлеглим.

Тактика визнання субординативної соціальної ролі комунікативного партнера відбувається також на невербальному рівні. Представник соціальної ролі керівника апелює до невербальних компонентів – погляд зверху вниз з голови до ніг. Оцінюючи зовнішній вигляд своєї асистентки, керівник підтверджує її нижчу соціальну роль та статус. Такий невербальний компонент має на меті повідомити асистенту про необхідність зміни зовнішнього вигляду. Оцінюючі погляди є притаманними невербальній поведінці при виконанні вищих соціальних ролей, тим самим акцентуючи увагу на асиметричності у стосунках з комунікантами з соціальними ролями підлеглих.

Саркастичні висловлення, адресовані комуніканту з нижчою соціальною роллю та статусом, є характерними для мовлення комуніканта при його втіленні тактики визнання субординативної соціальної ролі комунікативного партнера:

(52) *MIRANDA: Is there some reason that my coffee isn't here?
Has she died or something?*

MIRANDA'S ASSISTANT: No. [Whispers] God (The Devil Wears Prada, 2006).

Визнання соціальної ролі «Підлеглий» опонента відбувається через акцентування недоліків його/її роботи. У вищенаведеному прикладі це відбувається через саркастичне висловлення (*Is there some reason that my coffee isn't here? Has she died or something?*). За умов ієрархізації соціальних ролей та статусів, саркастичні висловлення включаються до мовленнєвого репертуару дискурсивної особистості при її виконанні «Керівних» соціальних ролей.

Некооперативно спрямована тактика дидактичного впливу на комунікативного партнера з субординативною соціальною роллю (35%) є інструментом втілення стратегії реалізації

домінантної соціальної ролі. Зазвичай, комунікант із домінантною соціальною роллю повчає співрозмовника з підлеглою соціальною роллю:

(53) *ANDREA: No. No, no. Nothing's. You know, it's just that both those belts look exactly the same to me. You know, I'm still learning about this stuff and, uh. MIRANDA: "This stuff"? Oh. Okay. I see. You think this has nothing to do with you. You go to your closet and you select I don't know that lumpy blue sweater, for instance because you're trying to tell the world that you take yourself too seriously to care about what you put on your back. But what you don't know is that that sweater is not just blue. It's not turquoise. It's not lapis. It's actually cerulean. And you're also blithely unaware of the fact that in 2002, Oscar de la Renta did a collection of cerulean gowns. And then I think it was Yves Saint Laurent, wasn't it who showed cerulean military jackets? – I think we need a jacket here. – Mmm. And then cerulean quickly showed up in the collections of eight different designers. And then it, uh, filtered down through the department stores and then trickled on down into some tragic Casual Corner where you, no doubt, fished it out of some clearance bin. However, that blue represents millions of dollars and countless jobs and it's sort of comical how you think that you've made a choice that exempts you from the fashion industry when, in fact you're wearing a sweater that was selected for you by the people in this roofroom a pile of stuff (The Devil Wears Prada, 2006).*

Комунікант при виконанні соціальної ролі керівника компанії, почувши образливе слово «лахміття» від своєї нової асистентки починає дуже сердитись, хоча вербально спокійно повчальним тоном розповідає усю історію небесно-голубого кольору, кольору светра асистентки. Дуже розлютившись, комунікант з вищою соціальною роллю не показує свої емоції комуніканту з нижчою соціальною роллю, апелюючи до тактики дидактичного впливу, роз'яснюючи яким чином вона – асистентка – беззаперечно пов'язана зі світом високої моди.

Через таку дидактичну тактику комунікант з вищою соціальною роллю втілює стратегію реалізації домінантної ролі – навчання новачка «офісному етикету».

На вербальному рівні для втілення повчальної тактики використовуються оцінні епітети (*lumpy blue sweater, blithely unaware*) акцентування власної думки (*I think it was Yves Saint Laurent, wasn't it who showed cerulean military jackets? You, no doubt, fished it out of some clearance bin*) вживання інтенсифікаторів для збільшення емоційності. Прикладами інтенсифікаторів є повторення займенника *you* та гіперболізована форма для переліку дій комуніканта: *You go to your closet and you select I don't know that lumpy blue sweater, for instance, because you're trying to tell the world that you take yourself too seriously to care about what you put on your back*. Іронічне висловлення про байдужість до вибору одягу збільшує емоційність висловлення. Акцентуючи увагу на лакунах у знанні фешн-індустрії адресата, адресант втілює тактику позитивної самореференції: *But what you don't know is that that sweater is not just blue. It's not turquoise. It's not lapis. It's actually cerulean. And you're also blithely unaware of the fact that in 2002, Oscar de la Renta did a collection of cerulean gowns*.

При виконанні комунікантами асиметричних соціальних ролей, комунікант з вищою роллю та статусом повчає комуніканта з нижчими ролями та статусом, що є інстинктивною передачею знань та досвіду молодшому поколінню від старшого, де також діє ієрархізація статусів та ролей. В той же час повчальна стратегія може діяти залежно від глобальної орієнтації комунікації на конфлікт чи кооперацію, і, відповідно, реалізовуватись у мовленнєвих стратегіях конкуренції статусів або мітигації авторитарності. За умови глобальної орієнтації на конфлікт, комунікант з вищою соціальною роллю та статусом підкреслюватиме цю нерівність всілякими засобами, а саме:

- 1) через тактику інтенсифікації опозиції статусів, спрямованої на збільшення статусної дистанції через інтенсифікацію власної авторитарності та пониження статусу опонента: (*And then it, uh, filtered down through the*

department stores and then trickled on down into some tragic Casual Corner where you, no doubt, fished it out of some clearance bin. However, that blue represents millions of dollars and countless jobs and it's sort of comical how you think that you've made a choice that exempts you from the fashion industry when, in fact you're wearing a sweater that was selected for you by the people in this room a pile of stuff); 2) створення емоційно забарвленої ситуації за рахунок синтаксичних паралелізмів та повторів, емоційно-забарвлених слів з негативною конотацією, які вже були наведені вище.

Для втілення стратегій, притаманних домінантним соціальним ролям, інструментом може слугувати тактика ігнорування субординативної соціальної ролі опонента (27%). Тактика ігнорування соціальної ролі комунікативного партнера може обиратись як свідомо, так і несвідомо:

(54) NIGEL: *Who is that sad little person? Are we doing a before-and-after piece I don't know about?* (*The Devil Wears Prada*, 2006)

Оцінюючи дівчину, що прийшла на співбесіду до офісу Міранди Прістлі, комунікант, який працює у відомому модному журналі, звертає увагу на зовнішній вигляд дівчини. Мовець втілює тактику ігнорування субординативної соціальної ролі комунікативного партнера, наголошуючи, що вона більше схожа на учасника шоу «до та після процедур краси», ніж на кандидата на посаду асистента керівника у модній індустрії. При цьому на вербальному рівні мовець використовує епітети з негативним забарвленням (*sad little person*), риторичне запитання з елементами сарказму (*Are we doing a before-and-after piece I don't know about?*). Використання займенника *we* наголошує на різниці між робітниками компанії, що працює у сфері моди, та дівчини, яка не має нічого спільного з поняттям моди.

На вибір мовцем із домінантною соціальною роллю стратегій і тактик до них впливає ступінь влади керівника над своїми підлеглими, а також емоції, які

мовець відчуває у момент спілкування. Ієрархізація соціальних ролей в інституціональному спілкуванні зумовлює вибір мовленнєвого репертуару.

3.1.2 Стратегія реалізації субординативної соціальної ролі. Стратегія реалізації субординативної соціальної ролі втілюється через кооперативно спрямовану тактику підтвердження домінантної соціальної ролі комунікативного партнера; тактику обіцяння та прохання, які сприяють гармонізації спілкування між керівником та підлеглим через визнання підлеглим домінантної позиції співрозмовника. До тактик, що мають некооперативний характер, відносимо тактику спростування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера та тактику ігнорування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера.

Тактика підтвердження домінантної соціальної ролі комунікативного партнера (61%) втілюється не вербальному рівні через погодження з керівником, вираженням покірності:

(55) JULES: I'm not going to have a lot for you to do. (Ben's surprised) That's the truth. And, you being assigned to me is kind of just for me to, you know, set an example for the rest of the team. If you ask me, I think you'd probably be much better off working in creative or marketing. It's a little slower pace. Maybe a little easier to grasp. If you requested a transfer, we could make that happen. Okay?

BEN: If that's what you prefer (The Intern, 2014).

Комунікант у процесі виконання субординативної соціальної ролі стажера в компанії погоджується із рішенням свого керівника (*If that's what you prefer*), хоча насправді він неприємно здивований тим, що йому повідомили (*Ben's surprised*).

Тактика обіцяння та прохання (39%) використовується мовцем з субординативною соціальною роллю. Підлеглий (Бен) намагається вмовити свого керівника (Джулз) дати йому роботу:

(56) *JULES: You'll be happier, believe me. I'm not so fun to work for.*

BEN: That's what I gather. (Jules looks up) But I can get along with anybody and I'm here to learn about your world, be of help where I can so... (The Intern, 2014).

Тактика підтвердження соціальної ролі домінуючого співрозмовника, що втілюється через погодження зі словами керівника (*That's what I gather*), здивовує керівника (*Jules looks up*), але переводить комунікацію у кооперативне русло. Подальша тактика обіцяння та прохання, якою оперує комунікант у субординативній соціальній ролі стажера, втілюється через наголошення на позитивних якостях (*But I can get along with anybody*) та бажанні навчатись та бути корисним (*and I'm here to learn about your world, be of help where I can so...*).

Особливістю некооперативно спрямованої тактики спростування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера (39%) мовцем з підлеглою соціальною роллю є те, що вона може втілюватись мовцем несвідомо:

(57) *MIRANDA: So you don't read Runway?*

ANDREA: Uh, no.

MIRANDA: And before today, you had never heard of me.

ANDREA: No.

MIRANDA: And you have no style or sense of fashion.

ANDREA: Well, um, I think that depends on what you're...

MIRANDA: No, no. That wasn't a question (The Devil Wears Prada, 2006).

Комунікант у соціальній ролі кандидата на посаду помічника головного редактора модного журналу несвідомо спростовує домінантну соціальну роль свого комунікативного партнера – головного редактора. Соціальні норми та моральні приписи, що стосуються вміння виконувати соціальні ролі, передбачають шанобливе ставлення до комунікантів-представників «вищих» соціальних ролей. Кожна соціальна роль наділена доповнюючою соціальною

роллю, яка сприяє втіленню «вищої» соціальної ролі. Тобто, виконання соціальної ролі головного редактора журналу в індустрії моди передбачає наявність прихильників та шанувальників, особливо серед підлеглих та кандидатів на посаду в цій сфері діяльності. Дискурсивна особистість із соціальною роллю кандидата на посаду несвідомо спростовує соціальну роль свого комунікативного опонента – головного редактора модного журналу – через незнання індустрії моди. На вербальному рівні це позначається негативними відповідями на запитання опонента (*MIRANDA: So you don't read Runway? ANDREA: Uh, no. MIRANDA: And before today, you had never heard of me. ANDREA: No*).

Тактика ігнорування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера (41%) зазвичай втілюється свідомо:

(58) *NIGEL: But we're not expected until Tuesday. Did she say why?*

ANDREA: Yes. Yeah, she explained every detail of her decision making. And then we brushed each other's hair and gabbed about American Idol.

NIGEL: I see your point (The Devil Wears Prada, 2006).

Асистентка, яка вже починає справлятися зі своїми обов'язками набагато краще та вже освоїлась у цьому колективі, дозволяє собі іронічні відповіді на адресу колеги, який працює вже дуже давно у цьому журналі. Тактика ігнорування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера втілюється через саркастичне висловлення (*Yes. Yeah, she explained every detail of her decision making. And then we brushed each other's hair and gabbed about American Idol*).

Комуніканти з нижчими соціальними ролями та статусами використовують тактики ігнорування домінантних соціальних ролей, як засіб «відбивання». При цьому вербально використовуючи генералізації та не переходячи на «особистості», таким чином, не руйнуючи повністю приписання, що склались в суспільстві стосовно бінарних соціальних ролей «керівник – підлеглий».

(59) ANDREA: *Yeah. You know, okay. You're right. I don't fit in here. I am not skinny or glamorous and I don't know that much about fashion. But I'm smart. I learn fast and I will work very hard. I got the exclusive on the Cavalli for Gwyneth but the problem is, with that huge feathered headdress that she's wearing she looks like she's working the main stage at the Golden Nugget. Thank you for your time* (The Devil Wears Prada, 2006).

Комунікант при виконанні соціальної ролі кандидата на посаду асистента руйнує існуючі моральні та поведінкові приписання, щодо втілення соціальної ролі підлеглого у бінарній опозиції керівник – підлеглий у ході реалізації тактики ігнорування домінантної соціальної ролі свого опонента. На вербальному рівні комунікант спочатку погоджується з думкою свого керівника (*Yeah. You know, okay. You're right. I don't fit in here*); наголошує на своїх негативних якостях, через які вона не підходить на посаду (*I am not skinny or glamorous and I don't know that much about fashion*), потім одразу ж акцентуючи увагу на своїх позитивних якостях (*But I'm smart. I learn fast and I will work very hard. I got the exclusive on the Cavalli for Gwyneth*); демонструє недоліки модної індустрії (*but the problem is, with that huge feathered headdress that she's wearing she looks like she's working the main stage at the Golden Nugget*) та ввічливим висловленням (*Thank you for your time*) завершує розмову.

Вільне вираження власної думки в інституціональному спілкуванні ставить під загрозу кооперативний напрям спілкування у рольовій конфігурації керівник – підлеглий.

3.2 Вербальні компоненти комунікації

Стереотипізованою парою соціальних ролей в інституціональному дискурсі є керівник – підлеглий. Вибір домінантної ролі (наприклад, через міжособистісне домінування інтерактанта в психоемоційному, референтному або іншому відношенні) визначає нав'язування співрозмовнику «парної»

субординаційної ролі [131, с. 8]. В умовах статусної невідповідності повага до адресата реалізується у відносному рівні свободи учасників спілкування: мовець, який знаходиться на вищому щаблі статусності, має більшу свободу у виборі моделей поведінки та спілкування, ніж той, що знаходиться на щаблі нижче [177, с. 115–116].

У ситуації комунікативної взаємодії керівник – підлеглий, мовець, при виконанні соціальної ролі керівника, обирає стратегію домінування по відношенню до підлеглого:

(60) *EMILY: Andrea Sachs?*

ANDREA: Yes.

EMILY: Great. Human Resources certainly has an odd sense of humor. Follow me. Okay, so I was Miranda's second assistant but her first assistant recently got promoted, and so now I'm the first.

ANDREA: Oh, and you're replacing yourself.

EMILY: Well, I am trying. Miranda sacked the last two girls after only a few weeks. We need to find someone who can survive here. Do you understand?

(The Devil Wears Prada, 2006)

Втілення соціальної ролі старшої асистентки (керуюча роль), яка допомагає наймати нових асистентів, простежується як на вербальному рівні, так і на невербальному. Використання імплікатури з оцінним компонентом про зовнішній вигляд нової дівчини-асистентки у модному журналі (*Human Resources certainly has an odd sense of humor*) повідомляє, що зовнішній вигляд зовсім не відповідає дрес-коду працівників компанії. Імплікатура, що дає негативну характеристику щодо зовнішності комунікативного партнера, може бути використана комунікантом з вищою соціальною роллю при асиметричних рольових відносинах, що й демонструє цей приклад.

Фразою (*now I'm the first*) комунікант при зміні з підлеглої соціальної ролі до керівної соціальної ролі повідомляє, що вона є першою, імплікуючи, що її треба слухати. Запитанням (*Do you understand?*) адресант показує свою

невпевненість у розумових здібностях своєї співрозмовниці та її необізнаність у роботі в офісі, в редакції модного журналу, порівнюючи роботу в ньому з «виживанням» (*We need to find someone who can survive here*). Таке гіперболізоване порівняння роботи в модному журналі натякає співрозмовникові, що працювати буде нелегко.

Мовлення тієї самої дискурсивної особистості змінюватиметься при втіленні соціальної ролі підлеглого:

(61) *MIRANDA: I don't understand why it's so difficult to confirm an appointment.*

EMILY: I know. I'm so sorry, Miranda. I actually did confirm last night.

MIRANDA: Details of your incompetence do not interest me. Tell Simone I'm not going to approve that girl that she sent me for the Brazilian layout. I asked for clean, athletic, smiling. She sent me dirty, tired and paunchy. And R.S.V.P. Yes to the Michael Kors party. I want the driver to drop me off at 9:30 and pick me up at 9:45 sharp.

EMILY: [Whispers] 9:45 sharp (The Devil Wears Prada, 2006).

При виконанні комунікантом підлеглої соціальної ролі – асистентки керівника – комунікант на вербальному рівні використовує вибачення, фрази-мітигатори (*I know. I'm so sorry, Miranda. I actually did confirm last night*) для виправдання свого становища та полегшення свого покарання. Стилистичний прийом повтору слів співрозмовника слугує у цьому прикладі засобом демонстрації запам'ятовування наказів керівника та як засіб переконання співрозмовника в тому, що завдання буде виконано. Невербальний компонент шепотіння демонструє острах свого комунікативного опонента, що в свою чергу, є прикладом вертикальних взаємовідносин між співрозмовниками.

Оперування пейоративними висловленнями в межах інституціонального дискурсу відбувається за умови асиметричності соціальних ролей / статусів («вищий нижчому»), або за умови симетричності соціальних статусів у конфліктно спрямованому спілкуванні:

(62) MALONE: *I'll call Felton and make the recommendation.*

LOUIS: *Well, hold up. You're gonna do what now? Call my client?*

MALONE: *It may be your client, but it's still my case.*

LOUIS: *Like hell it is, Jeff.*

MALONE: *Okay. Okay, you call (The Suits, 2011).*

У ході виконання соціальних ролей колег в інституціональному дискурсі за умови конфліктного перебігу комунікації (в межах конкурентності) комуніканти використовують пейоративне висловлення (*Like hell it is*).

Спілкування колег відноситься до інституціонального дискурсу, хоча воно характеризується меншою формальністю та більш вільним вибором вербального та невербального репертуару. Андреа заходить у приміщення, де до цього про неї пліткували дві інші асистентки. Андреа виглядає дуже стильно та фешенебельно, асистентки помічають її новий зовнішній вигляд та перестають пліткувати, вони захоплені її новим зовнішнім виглядом. Андреа робить вигляд, що не помічає їх та бере слухавку, відповідаючи на дзвінок:

(63) [*Phone Rings*]

ANDREA: *Miranda Priestly's office. No, actually, she's not available, but I'll leave word. Okay, thanks. Bye. [Clears Throat]*

EMILY: *How did you.. [Grunts]*

SERENA: *Are you wearing the... The Chanel boots?*

ANDREA: *Yeah, I am.*

SERENA: *You look good.*

EMILY: *Oh, God.*

При цьому Емілі штовхає подругу ліктем, показуючи їй, що її комплімент був зовсім не доречний, адже асистентки ненавидять Андреа та зараз відчуючи заздрість, Емілі не дозволяє Серені робити компліменти Андреа:

(63 продовження) SERENA: *What? She does.*

EMILY: *Oh, shut up, Serena (The Devil Wears Prada, 2006).*

Спілкування трьох колег характеризується великим рівнем емоційності та спектром емоцій, що базуються на почутті заздрощів асистенток Емілі та Сирени та бажанням Андреа подразнити їх. Велику роль у спілкуванні колег відіграють невербальні та надвербальні компоненти, що створюють емоційну забарвленість спілкування.

На вербальному рівні здивування виражаються через еліптичні речення (*How did you..*) та паузи (*Are you wearing the... The Chanel boots?*), комплімент-похвалу (*You look good*), вигуки (*Oh, God; Oh*), риторичні питання-перепитування (*What?*) та неввічливе прохання замовкнути (*shut up, Serena*).

Репертуар вербальних компонентів мовця змінюється при переході від виконання як домінантної ролі до субординативної, так і від субординативної до домінантної. Перехід від однієї соціальної ролі до іншої найбільш демонструється на рівні звертань, позитивної самореференції та надання імпліцитних оцінок.

3.2.1 Імпліцитна оцінка як засіб ідентифікації соціальної ролі комунікативного партнера. Втілення соціальних ролей характеризується певним вибором комунікантами мовних та немовних засобів спілкування. Цей вибір зумовлюється очікуваннями оточуючих щодо виконуваної соціальної ролі та, у певній мірі, правилами етикету. Комуніканти, знаходячись у вищезазначених рамках, не можуть прямо надавати оцінку своїм опонентам, тому включають імпліцитні оцінки до своїх висловлень. Однією з переваг імпліцитної оцінки вважається те, що право інтерпретації висловлення надається адресату, і тому хід комунікації може бути направлений у необхідне русло – кооперативне чи конфліктне. Імпліцитна оцінка комунікантів завжди присутня у спілкуванні мовців, особливо при асиметричному типі рольових відносин.

Асиметричний тип рольових відносин зазвичай супроводжується емоційно-оцінним фоном спілкування. У комунікативному процесі за таких

умов оцінка може виражатися імпліцитними засобами, а емоційний фон створюється за допомогою невербальних компонентів. Тактики, що використовують комуніканти при передачі імпліцитних оцінок, повністю залежать від типу спрямованості їхньої комунікації – на конфлікт або кооперацію. Відповідно це виражається у переростанні опозиції соціальних ролей в конфлікт або зниженні категоричності та пом'якшенні висловлювань:

(64) ANDREA: *[Giggling] But actually, right now, I'm working as Miranda Priestly's assistant.*

CHRISTIAN: *Oh, you're kidding. Well, that's too bad.*

ANDREA: *That's... Whoa?*

CHRISTIAN: *You'll never survive Miranda.*

ANDREA: *Excuse me?*

CHRISTIAN: *Well, you seem nice, smart. You can't do that job.*

ANDREA: *Gotta go.*

CHRISTIAN: *Okay. Well, it was very, very nice to meet you, Miranda girl (The Devil Wears Prada, 2006).*

При втіленні комунікантами домінантної соціальної ролі відомого письменника (Christian) та підлеглої соціальної ролі асистента редактора журналу (Andrea), комунікант із домінантною соціальною роллю вдається до висловлення імпліцитної оцінки своєму опоненту (*Miranda girl*). *Miranda girl* у даному прикладі використовується як порівняння зі слугою (Girl Friday). Усім в індустрії моди відомо, що працювати з Мірандою дуже складно, тому її асистенти дуже часто змінюються одна одну. До того ж, дівчата-асистенти не дуже розумні, але фанати моди. Комунікант із домінантною соціальною роллю намагається імпліцитно дати негативну оцінку своєму комунікативному партнеру з субординативною соціальною роллю.

При виконанні тими самими дискурсивними особистостями тих самих соціальних ролей відомого письменника та асистентки редактора модного

журналу, комунікант із підлеглою соціальною роллю дає імпліцитну оцінку своєму комунікативному партнеру:

(65) *CHRISTIAN: Christian Thompson.*

ANDREA: Christian Thompson? You're kidding. No, you're... You write for, like, every magazine I love. I actually... I reviewed your collection of essays for my college newspaper.

CHRISTIAN: Did you mention my good looks and my killer charm? (The Devil Wears Prada, 2006)

Комунікант із субординативною соціальною роллю дає імпліцитну оцінку співрозмовнику з домінантною соціальною роллю через риторичне питання-перепитування (*Christian Thompson?*) як прояв приємного здивування та радості познайомитись з відомим письменником; заперечення слів партнера (*You're kidding. No, you're...*), як неможливість повірити у реальність такого знайомства; демонстрація обізнаності у сфері діяльності комунікативного партнера (*You write for, like, every magazine I love. I actually... I reviewed your collection of essays for my college newspaper*). Паузи та вставні конструкції (*like; I actually...*) демонструють сум'яття мовця. Імпліцитно мовець повідомляє «Ви хороший письменник, я Ваша фанатка». При цьому комунікант з вищим соціальним статусом намагається фліртувати з дівчиною-асистенткою (*Did you mention my good looks and my killer charm?*). На невербальному рівні комунікації це проявляється уважним та звабливим поглядом у вічі та намаганням справити на неї враження, користуючись своєю домінантною соціальною роллю відомого письменника.

Вираження оцінки соціальних ролей комунікативних партнерів може виражатись імпліцитно у мовленні, що зумовлено високим ступенем формальності інституціонального спілкування. Суспільні норми щодо виконання соціальних ролей та етикет не завжди дозволяють мовцям прямо висловлювати оцінку своїм комунікативним партнерам, тому вони оперують імпліцитними оцінками.

Для мовців з домінантною соціальною роллю характерним є висловлювання негативної імпліцитної оцінки щодо виконання субординативної соціальної ролі опонентом. Тим самим комунікант із домінантною соціальною роллю підкреслює свою вищість та домінантну позицію, наголошуючи на вертикальній дистанції між ними. Для мовців з субординативною соціальною роллю характерним є висловлення позитивної імпліцитної оцінки щодо домінантної соціальної ролі свого комунікативного партнера з метою направити комунікацію у позитивне русло та розвивати подальший хід спілкування.

3.2.2 Звертання. Для інституціонального спілкування характерним є високий ступінь формальності, що простежується як на вербальному рівні, так і на невербальному. На вербальному рівні показниками формального спілкування є оперування звертаннями на позначення статусу / ролей мовців.

Інституціональні умови спілкування наділяють обох учасників комунікації професійно-діловим статусом. За умови рольової конфігурації «домінантна соціальна роль – субординативна соціальна роль» комунікант із субординативною соціальною роллю використовує звертання на позначення соціального статусу / ролі свого опонента з домінантною соціальною роллю:

(66) [INT. BERTIE'S STUDY, 145 PICCADILLY – NIGHT. Bertie and Churchill sit on either side of Bertie's desk.]

WINSTON CHURCHILL: But there were other reasons for concern, Sir. He was careless with state papers. He lacked commitment and resolve. There were those that worried where he would stand when war with Germany comes.

BERTIE: We're not coming to that?

WINSTON CHURCHILL: Indeed we are, Sir. Prime Minister Baldwin may deny this, but Hitler's intent is crystal clear. War with Germany will come, and we will need a King behind whom we can all stand united.

[Silence.]

WINSTON CHURCHILL (CONT'D): *Have you thought what you will call yourself?*

WINSTON CHURCHILL (CONT'D): *Certainly not Albert, Sir. Too Germanic (The King's Speech, 2010).*

Мовець у ході виконання субординативної соціальної ролі використовує увічливе звертання (*Sir*) у кожній репліці на позначення домінантної соціальної ролі свого комунікативного партнера.

У статусно-орієнтованому спілкуванні характерним є використання звертань на позначення соціального статусу / ролі опонентів не тільки мовцями з субординативними соціальними ролями, а й мовцями з домінантними ролями:

(67) [INT. STATE ROOMS, BUCKINGHAM PALACE – CONTINUOUS]

BERTIE: *Prime Minister. Nice to see you again, so soon. Good of you to be here, I'm sure you've had rather a busy day.*

CHAMBERLAIN: *Let's hope we have no more interruptions from those damned sirens, Sir.*

BERTIE: *Or the wretched dogs. (to Churchill) Congratulations. First Lord of the Admiralty.*

WINSTON CHURCHILL: *Your Majesty.*

BERTIE (nodding towards the recording room): *The long walk (The King's Speech, 2010).*

Використання звертань на позначення соціальних статусів комунікантів (*Prime Minister; Sir; First Lord of the Admiralty; Your Majesty*) визначається високим ступенем формальності умов спілкування.

Офіційно-ділові умови комунікації зобов'язують мовців, як із домінантними соціальними ролями, так і субординативними, використовувати увічливі звертання, що визначають соціальну роль опонента, тим самим підтримуючи принципи екологічного спілкування.

3.3 Невербальні та надвербальні компоненти комунікації

Думка про те, що невербальна комунікація – це завжди спонтанне відображення намірів та почуттів, є хибною практикою в діловому спілкуванні. Інституціональні умови спілкування диктують норми та правила для втілення соціальних ролей в офіційно-ділових умовах, що розповсюджуються як на вербальну, так і невербальну поведінку мовців. Репертуар невербальних компонентів дискурсивної особистості варіюватиметься при виконанні дискурсивною особистістю домінантної соціальної ролі та підлеглої соціальної ролі.

Та сама дискурсивна особистість у ході втілення домінантної соціальної ролі підкреслюватиме вертикальну дистанцію зі своїм опонентом не тільки на вербальному рівні комунікації, а й на невербальному:

(68) MacQueen had stood looking from one to the other, not quite following the rapid flow of French.

“Qu’est-ce qu’il y a?” he began laboriously. “Pourquoi—?”

With a vigorous gesture Poirot motioned him to the seat in the corner. He took it and began once more.

“Pourquoi—?” Then checking himself and relapsing into his own tongue:

“What’s up on the train? Has anything happened?”

He looked from one man to another.

Poirot nodded. “Exactly. Something has happened. Prepare yourself for a shock. Your employer, M. Ratchett, is dead!” (Murder on the Orient Express, 2007, p. 36)

Дискурсивна особистість у ході реалізації соціальної ролі детектива у комунікативній події допиту підозрюваного бере на себе домінантну соціальну роль. Мовленнєвий репертуар дискурсивної особистості відповідає виконуваний соціальній ролі. Невербальна складова діє за принципом координації з вербальною складовою. Для ділового діалогічного дискурсу притаманним є

усвідомлене, контрольоване узгодження комунікантами невербальних компонентів із вербальними та більш суворий контроль як за вербальними, так і невербальними складовими висловлень.

Вербальна та невербальна поведінка дискурсивної особистості у соціальній ролі детектива є досить стриманою та відповідає нормам та очікуванням, що склались в суспільстві щодо соціальної ролі «Детектив». Впевнений та рішучий жест, що імплікує опоненту «сісти, де потрібно, та слухати детектива» (*With a vigorous gesture Poirot motioned him to the seat in the corner*), демонструє домінанту позицію мовця у комунікативній події допиту. Опонент, що виконує соціальну роль підозрюваного, на початку діалогу намагається ввести співрозмовника в оману, починаючи розмову іншою мовою, що детектив ігнорує та жестом повідомляє сісти. Комунікант оперує кінесичними невербальними компонентами, що повністю узгоджені з його вербальними висловленнями (*Poirot nodded – “Exactly”*).

Та сама дискурсивна особистість, виконуючи підлеглу соціальну роль змінює мовленнєвий репертуар, і, відповідно, невербальну поведінку:

(69) *“Development you predicted in Kassner case has come unexpectedly. Please return immediately.”*

“Voilà ce qui est embêtant,” muttered Poirot vexedly. He glanced up at the clock. “I shall have to go on to-night,” he said to the concierge. “At what time does the Simplon Orient leave?” (Murder on the Orient Express, 2007, p. 14)

Дискурсивна особистість у соціальній ролі детектива отримує листа із проханням-наказом повертатись та розпочати роботу. Детектив має виконати прохання, хоча з невдоволенням (*muttered Poirot vexedly*), але все ж таки він погоджується розпочати роботу, яку його просять виконати. Просодичний невербальний компонент повідомляє про небажання виконувати завдання, але на вербальному рівні невдоволення не демонструється. Подальша мовленнєва поведінка дискурсивної особистості демонструє готовність до виконання свого

обов'язку (*He glanced up at the clock; "I shall have to go on to-night," he said to the concierge*).

В інституціональному спілкуванні невербальна поведінка мовця з домінантною соціальною роллю має бути інформативною для мовців з субординативними соціальними ролями. Це підтверджується тим, що в офіційно-ділових умовах невербальні складові спілкування мають не спонтанний характер, а використовуються цілеспрямовано:

(70) [The boss [Miranda] enters the office talking on her mobile. She sees her secretary [Andrea] wearing stylishly and snazzy. She gives her a long approving look from head to toes and looks back at her as she leaves] (The Devil Wears Prada, 2006).

У вищенаведеному прикладі мімічний кінесичний компонент повністю замінює вербальне висловлення. Приємно здивований погляд керівника втілює водночас і тактику похвали, і підбадьорення, і позитивного підтвердження соціальної ролі комунікативного партнера.

Невербальна поведінка мовця варіюється при зміні домінантної соціальної ролі на підлеглу соціальну роль. Для втілення домінантної соціальної ролі характерним є оперування кінесичними невербальними компонентами. Жести, що використовуються комунікантами для втілення домінантної соціальної ролі, підкреслюють вертикальну дистанцію між ним та опонентом. Для втілення підлеглої соціальної ролі характерним є оперування просодичними невербальними компонентами, що проявляють емоції комуніканта, які він не може демонструвати відкрито за допомогою вербальних компонентів комунікації.

У ситуації ділового спілкування дискурсивні особистості, як правило, належать до маргінальної чи периферійної зони дискурсивного оточення, що означає меншу обізнаність співрозмовників з невербальним паспортом комунікативного партнера. Тому при втіленні соціальних ролей в

інституціональному дискурсі перевага надається використанню універсальних невербальних компонентів комунікації.

Надвербальні компоненти комунікації відіграють велику роль у формуванні соціальної ролі в інституціональному дискурсі. Соціальні ролі, виконувані особистостями, можна розпізнати за одягом, аксесуарами та іншими предметами, що відносяться до надвербального рівня комунікації:

(71) He sipped his wine. Then, leaning back, he ran his eye thoughtfully round the dining-car. There were thirteen people seated there and, as M. Bouc had said, of all classes and nationalities. He began to study them.

At the table opposite them were three men. They were, he guessed, single travellers graded and placed there by the unerring judgment of the restaurant attendants. A big swarthy Italian was picking his teeth with gusto. Opposite him a spare neat Englishman had the expressionless disapproving face of the well-trained servant. Next to the Englishman was a big American in a loud suit – possibly a commercial traveller (Murder on the Orient Express, 2007, p. 20–21).

Надвербальний компонент допомагає визначити соціальний статус та соціальну роль особистості, не вступаючи в інтеракцію з нею. Найрозповсюдженішим фактором визначення соціального статусу / соціальної ролі є одяг (*Next to the Englishman was a big American in a loud suit – possibly a commercial traveler*). Наступним фактором для розпізнання соціальної ролі особистості є вираз обличчя, міміка і т.д., що відносяться до невербальних компонентів комунікації (*Opposite him a spare neat Englishman had the expressionless disapproving face of the well-trained servant*). Визначити національну приналежність особистості можна за зовнішністю та манерою поведінки (*A big swarthy Italian was picking his teeth with gusto*).

(72) At a small table, sitting very upright, was one of the ugliest old ladies he had ever seen. It was an ugliness of distinction – it fascinated rather than repelled. She sat very upright. Round her neck was a collar of very large pearls

which, improbable though it seemed, were real. Her hands were covered with rings. Her sable coat was pushed back on her shoulders. A very small and expensive black toque was hideously unbecoming to the yellow, toad-like face beneath it (*Murder on the Orient Express*, 2007, p. 21).

Такий надвербальний компонент як постава може надати інформацію про соціальний статус / соціальну роль особистості. Постава та пози, які приймають співрозмовники, змінюються в залежності від місця співрозмовника у соціальній ієрархії. За поставою можна визначити, чи схильна людина домінувати чи підкорятися [129, с. 142]. Пряма постава (*sitting very upright*) говорить про домінуючу соціальну роль та високий соціальний статус.

Прикраси та аксесуари, що також відносяться до надвербальних компонентів комунікації, можуть розповісти про соціальний статус / роль особистості (*pearls, rings, sable coat, black toque*).

Вивчення надвербальних компонентів комунікації при конфігурації соціальних ролей в інституціональному дискурсі відкриває можливість коректно декодувати та використовувати ці знання для втілення стратегій та тактик. Спілкування мовців в офіційно-ділових умовах визначається тим, що мовці належать до маргінальної чи периферійної зони дискурсивного оточення, що проявляється в недостатній обізнаності в особливостях оперування опонентом надвербальними характеристиками. Вміння тлумачити послання зашифровані надвербальними компонентами сприяє екологічному спілкуванню та запобігає перебігу комунікації у конфліктне русло.

Висновки до Розділу 3

1. Стратегії виконання соціальних ролей в інституціональному дискурсі поділяються на стратегію реалізації домінантної соціальної ролі та стратегію реалізації субординативної соціальної ролі, що зумовлено тим, що спілкування

комунікантів в інституціональному дискурсі характеризується ступенем влади та ієрархізацією статусно-рольових відносин.

2. Інструментами втілення стратегії реалізації домінантної соціальної ролі виступають кооперативно та некооперативно спрямовані тактики. До тактик кооперативного характеру належить тактика схвалення соціальної ролі комунікативного партнера і тактика зближення; до конфліктних належить тактика демонстрації власної домінантної соціальної ролі; тактика дидактичного впливу на комунікативного партнера з субординативною соціальною роллю; тактика ігнорування субординативної соціальної ролі опонента.

3. Стратегія реалізації субординативної соціальної ролі втілюється через тактику підтвердження домінантної соціальної ролі комунікативного партнера, тактику обіцяння та прохання, тактику спростування та тактику ігнорування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера. До тактик кооперативного характеру відносяться тактика підтвердження домінантної соціальної ролі комунікативного партнера, тактика обіцяння та прохання, які відповідають складеним в суспільстві нормам та очікуванням щодо втілення бінарної рольової гри «керівник – підлеглий». До тактик, що мають некооперативний характер, відносимо тактику спростування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера та тактику ігнорування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера. Тактики конфліктного спрямування порушують принципи екологічного спілкування в інституціональному дискурсі, нівелюючи складені в суспільстві норми та приписи щодо втілення соціальних ролей за офіційно-ділових умов.

4. Вербальними індикаторами реалізації соціальних ролей в інституціональному дискурсі є звертання на позначення соціального статусу / ролі комунікативного партнера та імпліцитні висловлення як засіб вираження оцінки соціальної ролі партнера. Вербальний репертуар мовців варіюється при переході від виконання домінантної соціальної ролі до субординативної і

навпаки. Оперування пейоративними висловленнями притаманне мовленню дискурсивної особистості з домінантною соціальною роллю.

7. Реалізація соціальних ролей в інституціональному дискурсі супроводжується використанням універсальних невербальних компонентів комунікації. Невербальна поведінка мовця варіюється при зміні домінантної соціальної ролі на підлеглу соціальну роль та навпаки. Для втілення домінантної соціальної ролі характерним є оперування кінесичними невербальними компонентами. Жести, що використовуються комунікантами для втілення домінантної соціальної ролі, підкреслюють вертикальну дистанцію між ним та опонентом. Для втілення підлеглої соціальної ролі характерним є оперування просодичними невербальними компонентами, що проявляють емоції комуніканта, які він не може демонструвати відкрито за допомогою вербальних компонентів комунікації.

8. Надвербальні компоненти комунікації є визначальними для спілкування в інституціональному дискурсі. Постава, одяг, прикраси, аксесуари та інші надвербальні компоненти сприяють ефективнішому декодуванню інформації, що неможливо передати за допомогою вербальних компонентів. Мовці, комунікація яких відбувається в інституціональних умовах спілкування, не є досить обізнаними у мовленнєвій поведінці своїх комунікативних партнерів, адже належать до маргінальної / периферійної зони дискурсивного оточення. У такому випадку надвербальні компоненти можуть бути красномовнішими за вербальні компоненти, що використовуються мовцем.

Основні положення цього розділу відображені у таких публікаціях автора: [237; 238; 241; 244; 245; 377].

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ДИСКУРСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ ЗМІНІ СОЦІАЛЬНИХ РОЛЕЙ У МЕЖАХ ПОБУТОВОГО ДИСКУРСУ

У розділі розглядається реалізація соціальних ролей дискурсивної особистості, яка виражається у її дискурсивній поведінці, в побутовому дискурсі. Стратегії та тактики реалізації соціальних ролей в побутовому дискурсі узагальнено у *Таблиці В.2. (Додаток В)*. Дискурсивна поведінка маніфестується як набір виділених на підґрунті комунікативної настанови стратегій і тактик, які втілюються в дискурсі вербальними та невербальними засобами.

Побутове спілкування вважається природним вихідним типом спілкування, який засвоюється в онтогенезі і як тип дискурсу розвивається протягом усього життя людини [249, с. 210]. Характерними особливостями цього типу дискурсу є високий ступінь спонтанності організації спілкування, ситуативна залежність, відносна суб'єктивність у розв'язанні загальноціннісних побутових проблем і в результаті – порушення логіки, вільне оперування структурними, лексико-граматичними та стилістичними засобами оформлення висловлень і висока концентрація невербальних комунікативних компонентів у мовленні.

4.1 Стратегії реалізації соціальних ролей

Параметром виділення стратегій виконання соціальних ролей в побутовому дискурсі є симетричні / асиметричні відносини між учасниками комунікації. Беручи до уваги симетричні / асиметричні взаємовідносини між комунікантами, виділяємо стратегію реалізації симетричних рольових позицій та стратегію реалізації асиметричних рольових позицій. Ці стратегії визначають

напрям інтеракції, вибір основних і додаткових тем розмови при виконанні комунікантом різних соціальних ролей у побутовому дискурсі.

4.1.1 Стратегія реалізації симетричних рольових позицій. Стратегія реалізації симетричних взаємовідносин втілюється за допомогою тактик, що мають кооперативний та некооперативний характер. До кооперативних відносимо тактику пропонування соціальної ролі друга; тактику визнання соціальної ролі комунікативного партнера; тактику зближення. До тактик некооперативного характеру відносимо тактику заперечення соціальної ролі друга; тактику підкреслення негативних якостей комунікативного партнера; тактику приписування вищої соціальної ролі самому собі.

На ініціальних стадіях розгортання знайомства та ходу діалогу тактика пропонування соціальної ролі друга (58%) є найбільш поширеною. Пропонування соціальної ролі друга виражається через позитивну самореференцію, надання позитивної оцінки самому собі; пропонування відповісти на запитання замість самого себе як засіб вираження важливості думки опонента:

(73) ARTHUR: I was afraid I'd never see you again. Aren't you happy here?

COCO: *You should go.*

ARTHUR: *It seems you're indispensable. Why won't you answer?*

COCO: *If I had to answer every question.... Do you work or just pretend to?*

ARTHUR: You tell me.

COCO: *No one works here.*

ARTHUR: Perhaps I'd like to have pretended. I had no choice. My mother was lacking... a little something... so my father would marry her. An aristocratic name... as you say in France. I was raised by foreign hands. Don't make that face. Do I seem unhappy? Otherwise, I'd never have... read a book, traveled or learned anything. But perhaps you'd like me more (Coco Avant Chanel, 2009).

Чоловік Артур пропонує стати друзями жінці Коко, при цьому він використовує гіперболізоване висловлення (*I was afraid I'd never see you again. Aren't you happy here?*) на позначення важливого місця жінки у його житті; позитивної самореференції (*Perhaps I'd like to have pretended. I had no choice*), що повідомляє про спільні риси їхнього життя. Комуникант при реалізації тактики пропонування соціальної ролі друга підкреслює важливість думки свого опонента, надаючи йому самому відповісти на запитання (*You tell me*); важливість їх дружби, що має притаманні риси лестоців (*But perhaps you'd like me more*). Дискурсивна особистість, яка пропонує соціальну роль друга, звертає увагу на невербальну поведінку свого комунікативного партнера, щоб побачити відгук щодо своїх слів (*Don't make that face. Do I seem unhappy?*).

Тактика зближення (25%) з комунікативним партнером сприяє кооперативному спілкуванню через побудову спільного світу, який будується на опозиції з оточуючим середовищем:

(74) ADREINNE: *This is wonderful. We're neighbors.*

COCO: *How is it going with your baron?*

ADREINNE: *Very well. We're so in love. We live in the shadows.*

COCO: *He hides you?*

ADREINNE: *No, we're getting married soon. Like my dress? A gift from Maurice.*

COCO: *You must rake up mud with that train.*

ADREINNE: *This style is all the rage in Paris.*

COCO: *It'll fit in perfectly up in the boxes. Look at them. Bored out of their wits. Soon they'll kill to dine with us* (Coco Avant Chanel, 2009).

Використання займенників (*they – us*), що будуються на опозиції «навколишній світ – наш світ». Зображення соціуму у негативному ракурсі (*Bored out of their wits*) та створення спільного позитивного майбутнього (*Soon they'll kill to dine with us*) зближує комунікативних партнерів, що виконують симетричні соціальні ролі друзів.

У ході реалізації тактики визнання соціальної ролі комунікативного партнера (17%) інструментом можуть слугувати компліменти:

(75) After Sibel had introduced me to her friends, we both turned around to watch the great revolving door.

“You look so beautiful, my darling,” I whispered in her ear. “No one else comes close.”

“And you’re very handsome... But let’s not stand here” (The Museum Of Innocence, 2009, p. 70).

Комунікант при виконанні соціальної ролі нареченого за допомогою компліменту своєму комунікативному партнеру визнає її соціальну роль вродливої нареченої (*You look so beautiful, my darling. No one else comes close*). Невербальний компонент – шепіт – додає ще більшої пікантності словам – компліментам молодій нареченій. Невербальні компоненти комунікації діють за принципом координації з вербальними компонентами.

Невербальні компоненти комунікації виступають показниками визнання соціальної ролі комунікативного опонента:

(76) Sometime later Sibel took me by the hand and introduced me to a large number of relatives, childhood friends, classmates, and other chums I’d never heard of.

“Kemal, I’d like to introduce you to a very dear friend of mine,” she said each and every time, her face beaming, and she would go on to praise that person in a voice that, for all its joyous sincerity, still carried the weight of obligation. The joy was most certainly the effect of life having gone her way, exactly the way she planned. She had devoted such an effort to the perfect placement of every pearl on her dress, made sure every crimp and curl was in impeccable harmony with every curve on her body, and now with the evening proceeding so smoothly, she assumed that she could just as smoothly slip into a happy future. This was why Sibel treated each passing moment, each new face, each

embrace, as a fresh cause for jubilation. From time to time she would nestle up to me, and with maternal attentiveness she would use her thumb and her forefinger to pick off an imaginary hair or piece of lint from my shoulders (The Museum Of Innocence, 2009, p. 72).

Визнання соціальної ролі нареченого свого комунікативного партнера відбувається через кінесичні невербальні компоненти комунікації (*her face beaming; and with maternal attentiveness she would use her thumb and her forefinger to pick off an imaginary hair or piece of lint from my shoulders*), просодичні (*a voice that, for all its joyous sincerity, still carried the weight of obligation*), проксемічні (*she would nestle up to me*). Екстралінгвальні компоненти демонструють важливість заходу для комуніканта у соціальній ролі нареченої та опосередковано втілюють тактику визнання соціальної ролі комунікативного партнера нареченого та його важливого місця у житті дівчини (*She had devoted such an effort to the perfect placement of every pearl on her dress, made sure every crimp and curl was in impeccable harmony with every curve on her body, and now with the evening proceeding so smoothly, she assumed that she could just as smoothly slip into a happy future*).

Використання тактики заперечення соціальної ролі друга, близької людини (39%) аргументується небажанням впускати комунікативного партнера у своє життя:

(77) STEPHEN: That's what I want. I haven't got time for you. So – if you care about me at all – go.

[JANE moves closer and closer to STEPHEN during this whole interchange – almost trapping STEPHEN, who is gallantly trying to resist being taken into her life.]

JANE: *I can't.*

STEPHEN: I've got two years. I need to work.

JANE: *I can't.* [His eyes widen. He can't believe his ears. He looks at her.]

JANE (CONT'D): I think... I've fallen in love with you.

[He can't speak now. This STUNS him.]

JANE (CONT'D): I know. Strange. Inexplicable.

STEPHEN: You've... you've leapt to... a false conclusion... (The Theory Of Everything, 2014)

На вербальному рівні дискурсивна особистість висловлює небажання продовжувати стосунки з комунікативним партнером (*That's what I want. I haven't got time for you; I've got two years. I need to work; You've... you've leapt to... a false conclusion...*), використовує умовне речення (*So – if you care about me at all – go*), що апелює до почуттів комунікативного партнера. Невербальні компоненти комунікації діють за принципом координації з вербальними (*who is gallantly trying to resist being taken into her life; His eyes widen. He can't believe his ears. He looks at her; He can't speak now. This STUNS him*).

При виконанні комунікантами симетричних соціальних ролей, але із глобальною направленістю комунікації на конфлікт, мовленнєвий репертуар у ході реалізації тактики підкреслення негативних якостей комунікативного партнера (35%) змінюється через використання іронічних висловлень:

(78) [The office canteen. Cash register clicking]

ANDREA: Okay. You think my clothes are hideous.

NIGEL: I get it.

ANDREA: But, you know, I'm not going to be in fashion forever, so I don't see the point of changing everything about myself just because I have this job.

NIGEL: Yes, that's true. That's really what this multibillion dollar industry is all about anyway, isn't it? Inner beauty (The Devil Wears Prada, 2006).

Комуніканти наділені симетричними рольовими позиціями – друзів-колег, але за умов загальної направленості комунікації на конфлікт (різні думки з приводу індустрії моди та краси), характерним для мовлення стає

використання іронії (*Yes, that's true. That's really what this multibillion dollar industry is all about anyway, isn't it? Inner beauty*).

Тактика приписування вищої соціальної ролі самому собі (26%) має некооперативний характер при втіленні комунікантами симетричних соціальних ролей коханих:

(79) *"Don't you think it's time to go downstairs now?" I said.*

"You're very handsome, but you must learn to stand up straight," Sibel said, unknowingly parroting my mother. (The Museum Of Innocence, 2009, p. 71)

Комунікант при втіленні соціальної ролі нареченої приписує собі соціальну роль матері свого майбутнього чоловіка, що простежується на вербальному рівні (використання відповідних повчаючих фраз) та на невербальному рівні – через інтонацію. Спроба нареченої повчати свого чоловіка не відповідає втіленню симетричних соціальних ролей коханих.

Вибір мовцями кооперативної стратегії реалізації симетричних рольових відносин зберігає принципи екологічного спілкування. Вибір некооперативної стратегії суперечить принципам екологічного спілкування, адже зумовлює перебіг комунікації у конфліктне русло. Побутове спілкування характеризується високим ступенем емоційності, тому вимагає від комунікантів ретельного вибору мовленнєвого репертуару задля збереження принципів екологічного спілкування.

4.1.2 Стратегія реалізації асиметричних рольових позицій. Тактики, що є інструментами втілення стратегії асиметричних рольових позицій, мають кооперативний та некооперативний характер. До кооперативних відносимо тактику підтвердження власної вищої соціальної ролі; тактику призначення соціальної ролі комунікативному партнеру; тактику дидактичного впливу на комунікативного партнера. До тактик некооперативного характеру відносимо тактику демонстрації вищої соціальної ролі; тактику спростування власної нижчої соціальної ролі; тактику приписування соціальної ролі комунікативному

партнеру; тактику заперечення соціальної ролі комунікативного партнера; тактику ігнорування вищої соціальної ролі комунікативного партнера.

У процесі комунікації при виконанні мовцями асиметричних соціальних ролей, комунікант з вищим соціальним статусом та роллю втілюватиме тактику підтвердження власної вищої соціальної ролі (42%):

(80) *“Come on, now,” said my father. “You won’t tell Sibel the story behind the earrings; she will never be the wiser. But when you see her wearing them, you’ll remember me. You will never forget the wisdom I’ve imparted to you today. You’ll treat that girl perfectly... Some men always treat women badly, and they’re proud of it. Don’t ever be one of them. Let my words remain on your ears as the earrings remain on Sibel’s.”*

He closed the box, and with an old-fashioned gesture, pressed it into my hand with his own, as an Ottoman pasha might have pressed a tip into the hand of an inferior (The Museum Of Innocence, 2009, p. 63).

Батько разом із таємницею свого життя віддає синові те, що він зберігав багато років і про що не знає ніхто, тому невербальний компонент – жест, з яким батько передає синові коробочку з сережками, виглядає як справжня церемонія, що ще більше підтверджує цінність цієї речі для батька.

Невербальні компоненти (жести, манера передачі скарбнички з сережками) підкреслюють асиметричність рольових відносин комунікантів, що корелюють з вербальними чинниками: називаючи свої слова «мудрістю», використовуючи імперативи (*Don’t ever be one of them*), впевненість, що слова запам’ятаються опоненту надовго.

У кооперативно спрямованих ситуаціях тактика призначення соціальної ролі комунікативному партнеру (31%) є проявом надії на кращі дії та вчинки адресата, віри в те, що він зможе виправдати покладені на нього надії:

(81) *More than half the guests had left by now. My father was having a hard time keeping his eyes open. As my mother and father kissed us each on our cheeks, preparing to take their leave, my mother said, “Don’t you stay out too late either, my son,” looking into Sibel’s eyes, not mine (The Museum Of Innocence, 2009, p. 91).*

Дискурсивна особистість-свекруха призначає соціальну роль «матері» своїй невістці, тим самим даючи зрозуміти невістці, що тепер вона відповідає за її сина. Хоча мати і звертається до сина, але її погляд, спрямований на невістку, переважає над вербальними компонентами, і стає зрозумілим, що вона адресує ці слова та їхні смисли невістці, яка тепер відповідає за сина. Вербальні компоненти комунікації з невербальними взаємодіють за принципом контрадикції – прохання до сина не залишатись на вечірці до пізньої ночі (*Don’t you stay out too late either, my son*) суперечить погляду у вічі своїй невістці. Невербальні компоненти комунікації у такому випадку мають перевагу над вербальними компонентами, адже стає зрозумілим, що комунікант у соціальній ролі свекрухи адресує свої слова невістці, а не синові.

Тактика дидактичного впливу на комунікативного партнера (27%) є проявом передачі старшим (або досвідченішим) поколінням досвіду молодшому (або менш досвідченому) поколінню. Дидактичний вплив розуміємо вслід за О. Г. Зверєвою [88] як комплекс цілеспрямованих та усвідомлених дій, зумовлених певною адресантно-адресатною нерівністю, комунікативною метою якої є корекція поведінки адресата згідно з бажаннями адресанта, та яка включає вербальні та невербальні компоненти комунікації. У той же час, ситуація дидактичного впливу може перейти до конфліктної. Залежно від глобальної спрямованості на кооперацію чи конфлікт, комунікативна ситуація дидактичного впливу реалізується в різних мовленнєвих стратегіях та тактиках.

Реалізація тактики повчання вимагає наявності двох або більшої кількості комунікантів при їх виконанні соціальних ролей вчителя та учня або учнів. У

дослідженні вербальної та невербальної поведінки сіблінгів О. Г. Зверєва приходять до висновків, що для тактики повчання характерним є підвищення категоричності через вживання спонукальних речень з дієсловами імперативного способу та модальними словами зі значенням повинності, оцінних епітетів, акцентування власної думки та збільшення емоційності через вживання інтенсифікаторів [87, с. 7].

За умови глобальної орієнтації на кооперацію спостерігається мітигація авторитарності. Однією з тактик пом'якшення авторитарності є зниження категоричності висловлень, спрямоване на збереження обличчя опонента, зменшувально-пестливих висловлень та лексичних обмежувачів *just*:

(82) *ANDREA: It's really good to see you.*

FATHER: You too, honey.

ANDREA: So, you want to start grilling me now or should we wait till after dinner?

FATHER: I thought I'd let you at least enjoy the bread basket first.

ANDREA: No, no, no. It's okay. Go right ahead.

FATHER: We're just a little worried, honey. We get e-mails from you at your office at 2:00 a.m. Your pay is terrible. You don't get to write anything.

ANDREA: Hey, that's not fair. I wrote those e-mails.

*FATHER: I'm just trying to understand why someone who got accepted to Stanford Law turns it down to be a journalist, and now you're not even doing that (*The Devil Wears Prada*, 2006).*

З діалогу бачимо, що відносини між батьком та донькою довірливі, та прийоми батька щодо доньки зовсім не авторитарні при реалізації повчальної тактики (батько має на меті навчити доньку щодо її нового способу життя, зумовленого її новою роботою, яку її батьки зовсім не підтримують). Комунікант при виконанні соціальної ролі батька не користується домінантними тактиками, а навпаки намагається переконати доньку, застосовуючи тактики кооперації у вигляді прийому генералізації – *someone*

who got accepted to Stanford Law – для уникнення перебігу комунікації у некооперативне русло, щоб не образити доньку. Тактика мітигації авторитарності також реалізується тактикою скорочення розриву між статусами через створення ефекту комічного: – *So, you want to start grilling me now or should we wait till after dinner? – I thought I'd let you at least enjoy the bread basket first.* До тактик пом'якшення авторитарності належить раціоналізація, спрямована на обґрунтування власної точки зору та зменшення тиску, яка реалізується у прийомі відсторонення. Це проявляється у акцентуванні уваги на тому, що розмова ведеться тільки задля встановлення розуміння речей *I'm just trying to understand.*

Таким чином, вибір інструментів втілення тактики повчання напряду залежить від глобальної орієнтації комунікації – кооперативної чи конфліктної. За умови глобальної конфліктної орієнтації при бажанні реалізувати на опонента дидактичний вплив, комунікант втілюватиме тактики, що підвищуватимуть його власний комунікативний статус та авторитарність; за умов кооперативної орієнтації тактики будуть спрямовані на мітигацію авторитарності.

Тактика демонстрації вищої соціальної ролі (27%) втілюється через вживання питальних речень, зазвичай риторичних, які ставлять опонента у неприємне становище; спонукальних речень; погроз; наказових форм. Тактика демонстрації вищої соціальної ролі може бути представлена прийомами глузування або образи, когнітивною передумовою яких є цілеспрямована трансформація моделі світу [94, с. 164]. Адресант глузує з адресата за допомогою питання-перепитування:

(83) *BALSAN: Minouche won. The race was incredible. I was very lucky. Washington, not the president... had 2 false starts. Disqualified. That's not all. Night Flight, the favorite, ran off track. That left Minouche. She ran to the finish line. Whizzed right by. Like a rocket. Am I speaking Chinese? Here, you have to care about horses (Coco Avant Chanel, 2009).*

Вживаючи англійську, адресант користується риторичним запитанням (*Am I speaking Chinese?*) заради глузування з адресата, щоб продемонструвати вищість своєї соціальної ролі. Наказова форма (*Here, you have to care about horses*) також апелює до вищого положення адресанта по відношенню до його комунікативного партнера.

Демонстрація вищої соціальної ролі як засіб самоствердження може проявлятися через виклик почуття страху в опонента:

(84) *EMILIENNE: What else prevents me from thinking? Go on, tell me.*

Don't worry, I don't bite.

COCO: Get rid of all this [about flowers on her dress]. It's fine for a carnival.

EMILIENNE: Without some adornments I'd feel poor (Coco Avant Chanel, 2009).

У діалозі двох жінок-подруг, які мають асиметричні статуси, – відома акторка (Емільєн) та бідна кравчиня (Коко) – Емільєн демонструє свій вищий соціальний статус у репліці (*Don't worry, I don't bite*), наголошуючи на відчутті страху в опонента.

Тактика спростування власної нижчої соціальної ролі (22%) дискурсивної особистості є засобом самозахисту у некооперативно спрямованих ситуаціях за умови асиметричності соціальних відносин:

(85) *BALSAN: Vintage 1882. Worth swooning over. I'm lodging a drunk.*

EMILIENE: So Balsan found you in a saloon?

COCO: Not at all. It was an exclusive cabaret.

BALSAN: She has a marvelous voice.

EMILIENE: Really? I'd love to hear you.

BALSAN: Yes. Come on, Coco, sing for us. Does anyone know "Coco"? Go on, sing. Has anyone seen Coco? Coco in Trocadero? Come on, sing. Sing (Coco Avant Chanel, 2009).

Приклад демонструє асиметричні відносини між комунікантами: Бальзан – представник буржуазії, Коко – представниця нижчого прошарку суспільства.

Спростування власної нижчої соціальної ролі відбувається через заперечення (*Not at all*) та пояснення-виправдання (*It was an exclusive cabaret*), що має за мету пояснити оточуючим хибність судження щодо її соціальної ролі.

За некооперативно спрямованої комунікації тактика приписування соціальної ролі комунікативному партнеру (19%) є засобом втілення власних ідей та намірів за рахунок опонента:

(86) BALSAN [TO COCO]: *We're bored. Make an effort. Make it look like you're having fun. You're here to entertain. So sing.*

BALSAN'S FRIEND: *She's accepted your invitation.*

BALSAN [TO A PIANIST]: *Do you know "Coco"?*

BALSAN [TO COCO]: *Or else, no more riding. Just bread and water* (*Coco Avant Chanel, 2009*).

Комунікант у соціальній ролі пана / розпорядника вечірки призначає соціальну роль тамади / блязня жінці, своїй знайомій, яка перебуває в його будинку. Приписування соціальної ролі відбувається у декілька етапів: 1) надання причини, за якої є необхідним виконання приписуваної соціальної ролі (*We're bored; You're here to entertain. So sing*); 2) наказові форми (*Make an effort. Make it look like you're having fun*); 3) висловлення погрози в разі відмови виконання призначеної соціальної ролі (*Or else, no more riding. Just bread and water*), що виражається у комічній формі, але, тим не менш, є висловленням погрози.

Тактика заперечення соціальної ролі комунікативного партнера (17%) використовується як засіб самоствердження, або як засіб прийняття вигідної позиції. Комуніканти обирають тактику заперечення соціальної ролі комунікативного опонента свідомо або несвідомо. Свідоме заперечення соціальної ролі може мати місце при бажанні образити опонента заради самоствердження або доказу власної думки:

(87) ANDREA: *[Giggling]* But actually, right now, I'm working as Miranda Priestly's assistant.

CHRISTIAN: Oh, you're kidding. Well, that's too bad.

ANDREA: *That's... Whoa?*

CHRISTIAN: You'll never survive Miranda.

ANDREA: Excuse me?

CHRISTIAN: Well, you seem nice, smart. You can't do that job.

ANDREA: Gotta go.

CHRISTIAN: *Okay. Well, it was very, very nice to meet you, Miranda girl (The Devil Wears Prada, 2006).*

Комунікант у процесі втілення соціальної ролі письменника, відомої людини, намагається нав'язати свою точку зору молодій дівчині при її виконанні соціальної ролі асистента головного редактора модного журналу. Тактика заперечення соціальної ролі комунікативного партнера використовується з метою довести опоненту, що така робота не є гідною дівчини з великим письменницьким потенціалом. На вербальному рівні тактика заперечення соціальної ролі втілюється через вираження власної точки зору (*Well, that's too bad*), акцентуванні уваги на неможливості виконання цієї роботи опонентом (*You'll never survive Miranda*), аргументуванні власної точки зору через апеляцію до позитивних якостей комунікативного партнера (*Well, you seem nice, smart. You can't do that job*), глузування (*Miranda girl*).

Сценарій розвитку комунікації у ході втілення тактики заперечення соціальної ролі комунікативного опонента може різнитись в залежності від його реакції. У вищенаведеному прикладі комунікант, який апелює до тактики заперечення соціальної ролі уникає конфлікту ввічливим шляхом, посиляючись на те, що їй вже необхідно йти (*Gotta go*).

Тактика ігнорування вищої соціальної ролі комунікативного партнера (15%) діє за умов асиметричних

рольових позицій мовців або за умови загальної направленості комунікації на конфлікт.

Невербальні компоненти комунікації можуть сприяти виконанню тактики ігнорування соціальної ролі комунікативного партнера:

(88) *“I really did like your Kenan, by the way. I say she should marry him.”*
“Shall I tell them both?” I shouted, having moved away from him already. I had been doing this since childhood. Whenever my brother began to speak, I would do the opposite of what he asked, and retreat to the most remote corner, ignoring the fact that he was still talking (*The Museum Of Innocence*, 2009, p. 72).

Комунікант при виконанні соціальної ролі молодшого брата втілює тактику ігнорування соціальної ролі старшого брата. Проксемічний невербальний компонент (*having moved away from him already; retreat to the most remote corner, ignoring the fact that he was still talking*), а також просодичний невербальний компонент комунікації (*I shouted*) сприяють виконанню тактики ігнорування соціальної ролі комунікативного опонента.

Тактика ігнорування соціальної ролі комунікативного партнера має некооперативну природу. У ході втілення тактики ігнорування комуніканти, зазвичай, не приймають до уваги ієрархізацію соціальних ролей, та порушують принцип експектації – мовленнєва поведінка не співпадає з усталеними в суспільстві принципами та нормами.

4.2 Вербальні компоненти комунікації при конфігурації соціальних ролей в побутовому дискурсі

В побутовому дискурсі мовленнєвий репертуар мовців варіюється в залежності від зони дискурсивного оточення.

Ядерна зона дискурсивного оточення характеризується стратегією зближення, що формує групову ідентичність мовців з соціальними ролями

ядерної зони, найчастіше за рахунок актуалізації спільних рис у тактиках створення субмови та відмежування своєї групи [87, с. 11]. Тобто, для комунікації у побутовому дискурсі ядерної зони дискурсивного оточення характерним є обізнаність учасників комунікативного акту в мовній поведінці своїх співрозмовників:

(89) *“Do you remember that Kutahya vase with the red flowers?” she asked as she handed me the keys. “I can’t find it anywhere in the house, so can you check to see if I took it over there? And don’t work so hard... Your father spent his whole life working hard so that you young ones could have some fun in life. You deserve to be happy. Take Sibel out, enjoy the spring air.” Then, pressing the keys into my hand, she gave me a strange look and said, “Be careful!” It was that look my mother would give us when we were children, to warn us that life held unsuspected traps that were far deeper and more treacherous than, for instance, any consequence of failing to take proper care of a key (The Museum Of Innocence, 2009, p. 16).*

Комунікант-чоловік є обізнаним у мовленнєвій поведінці своєї матері (*It was that look my mother would give us when we were children*).

Змінюючи соціальну роль сина на соціальну роль нареченого, дискурсивна особистість оперує іншим мовленнєвим репертуаром, хоча спілкування відбувається в межах тієї ж ядерної зони дискурсивного оточення:

(90) *“I love you so much,” I said, putting my hand on hers, and I didn’t mind when the waiter shot an inquisitive glance at our engagement rings. “But Mehmet must surely be wondering if he can ever be deeply in love with any decent girl. In fact he must be panicking.”*

“Oh, what a pity!” said Sibel. “It’s all because of those girls who shied away from him...” (The Museum Of Innocence, 2009, p. 79)

Та сама дискурсивна особистість, виступаючи у ролі нареченого, у ході комунікації зі своєю нареченою вискористовує в мовленні експліцитні висловлення як прояв емоцій (*I love you so much*). Емоційний стан дискурсивної

особистості проявляється на невербальному рівні комунікації (*putting my hand on hers, and I didn't mind when the waiter shot an inquisitive glance at our engagement rings*). Комуникант легко знаходить спільну тему розмови, адже вони мають спільних друзів та схожий стиль життя (*But Mehmet must surely be wondering if he can ever be deeply in love with any decent girl. In fact he must be panicking*).

При варіюванні соціальних ролей дискурсивною особистістю з ядерної дискурсивної зони оточення до маргінальної чи периферійної, змінюється мовленнєвий репертуар. Маргінальна та периферійна зони дискурсивного оточення характеризуються більшою дистанцією між комуникантами, ніж в межах ядерної зони дискурсивного оточення:

(91) *"Kemal Bey, I know Sibel Hanim. You've made a very wise choice," she said bravely. "Congratulations."*

"Oh, thank you."

"Kemal Bey," her mother said at the same time. "I can only imagine how busy you are. God bless you for giving so much of your time to helping our daughter with her mathematics."

"Her exam is tomorrow, isn't it?" I asked. "She should be heading home early to get plenty of rest."

"I understand you have every right to be concerned," said her mother. "But while she was working with you she got very upset. Give her your permission to have a little fun for an evening."

I gave Fusun a compassionate, teacherly smile (The Museum Of Innocence, 2009, p. 78).

Спілкування відбувається між родичами, яких відносимо до маргінальної зони дискурсивного оточення. До того ж, Кемаль ще й допомагає доньці своїх родичей підготуватись до іспиту з математики, тобто є її вчителем. Та сама дискурсивна особистість у соціальній ролі родича має більш стриману поведінку, що характеризується ввічливістю (*Oh, thank you*), вираженням

зацікавленості у справах своїх родичів (*Her exam is tomorrow, isn't it?*) та наданням ненав'язливої поради (*She should be heading home early to get plenty of rest*), що супроводжується невербальними компонентами (*I gave Fusun a compassionate, teacherly smile*).

До периферійної зони дискурсивного оточення відносимо комунікантів, спілкування яких відбувається вперше або трапляється рідко. Дискурсивна поведінка таких мовців характеризується високим ступенем обережності вибору висловлень заради збереження увічливості та справлення гарного враження на комунікативного партнера, адже рівень обізнаності у мовленнєвій поведінці партнера є низьким:

(92) *"It's easy to become famous in a country that has only one television channel."*

Did she know how rude she was being even as she struggled to be humble? "So how many channels do you have in Germany?" I asked. Realizing that she had said something wrong, she blushed. I thought there had been no need for me to say that after all. "Every morning on my way to work, I see your picture blown up so large it covers the side of an entire apartment building, and it's lovely," I said, by way of recovery.

"Oh, yes, you Turks are way ahead of Europe as far as advertising is concerned."

These words made me so pleased that for a moment I forgot she was just trying to be polite (The Museum Of Innocence, 2009, p. 24).

У ході комунікації з представником периферійної зони дискурсивного оточення важливим є збереження принципу увічливості (*These words made me so pleased that for a moment I forgot she was just trying to be polite*) та кооперації. Та сама дискурсивна особистість, Кемаль, вступаючи у спілкування з фотомоделлю з Німеччини, з якою він тільки що познайомився, намагається тримати кооперативний вектор їх розмови (*Every morning on my way to work, I see your picture blown up so large it covers the side of an entire apartment building,*

and it's lovely," I said, by way of recovery) та дотримуватись принципу увічливості (*Realizing that she had said something wrong, she blushed. I thought there had been no need for me to say that after all*).

Мовленнєвий репертуар комунікантів в побутовому дискурсі є прямо залежним від того, представником якої зони дискурсивного оточення виступає комунікативний партнер. Спілкування комунікантів, що знаходяться у ядерній зоні дискурсивного оточення, характеризується високим ступенем обізнаності у вербальній та невербальній поведінці комунікативного партнера. В той час, як для комунікантів, що знаходяться у маргінальній та периферійній зонах дискурсивного оточення, виникають складнощі у передбаченні мовленнєвої поведінки опонента. Тому для комунікантів, що вступають у спілкування з представником маргінальної чи периферійної зони дискурсивного оточення важливим є збереження кооперативної направленості спілкування та слідування принципам увічливості.

4.2.1 Пейоративні висловлення. До числа слів суб'єктивно-пейоративного значення відносяться зневажливі найменування людей по соціальному статусу взагалі, які можуть бути адресовані як людині високого соціального статусу, так і низького. Наступний діалог, у якому адресантом пейоративних висловлень є представник нижчого соціального статусу, бідна дівчина-сирота, а адресатом – представник вищого соціального статусу, представник буржуазії, є прикладом, що ілюструє використання пейоративів представником нижчого прошарку суспільства по відношенню до представників вищих соціальних верств населення:

(93) *"Are you sick?" "No." "So be nice. Get up, get dressed and come downstairs. They're all waiting." "Good for them." "What's wrong, Coco? Hm?" "I hate entertaining your degenerates." "I'm tired of your mood swings." "The lord of the manor is tired." "What's new? Don't use that tone." "I'll speak as I please." "No! Just shut up." "You're the boor. Without your*

money you'd lose your friends." *"Okay. Forget it. Come down when you're calm."* *"I'll never calm down."* *"What do you think?"* *"Play with your rich scions, dumb jockeys and whores. All I do is perfect my gallop and screw a drunk."* *"The gate's open. You're not forced to stay"* (Coco Avant Chanel, 2009).

Пейоратив *the boor*, що відноситься до класу онтологічних негативних оцінок, має кластерний характер. Взагалі, комбінаторика декількох різних пейоративів розкриває їх кластерний характер. Так, *the boor* несе у собі значення «груба + невихована людина», компонент «грубий» відносимо до онтологічної негативної оцінки, а «невихований» відносимо до етичної негативної оцінки, так як цей компонент є характеристикою дії/бездіяльності об'єкта у соціальних відносинах, поведінці з іншими людьми. Тобто, в цьому прикладі вбачаємо характеристики, як онтологічної, так і етичної негативної оцінки. Злиття онтологічних та етичних негативних оцінок спостерігається у хвастошах, що аргументуються це тим, що в основі хвастоців лежить складна єдність дурості та неповаги до інших людей [103].

Пейоративи межують з інвективами. Останні є різким висловленням проти когось або чогось, зазвичай, це образливе мовлення, лайка. Розрізняються інвективи індивідуальні та збірні, що можуть бути адресовані як до нижчих соціальних верств населення, так і вищих [103]. *Degenerates, rich scions, dumb jockeys and whores* – є збірними (характеризують групу людей, а не одного представника) інвективами низхідного статусного вектору, що використовуються з метою позбавлення об'єктів (в даному випадку – друзів коханця-багатія) права на індивідуальність. Вищенаведений приклад можна віднести до групи онтологічних негативних оцінок, так як характеризує статус людини та внутрішні, або ж психологічні вади.

У вищенаведеному прикладі мова йшла про пейоративне та інвективне висловлення, яке має усталене в суспільстві значення. Негативно-оцінні висловлення класифікуються на усталені та набуті (адекватне інтерпретування

яких є можливим тільки згідно з контекстом). Значення усталених висловлень є експліцитними, в той час як значення набутих можна виокремити тільки з контексту.

Наступний приклад також ілюструє приклад набутого пейоративного смислу висловлення. Набуті пейоративні висловлення також можуть називатись імпліцитними пейоративними висловленнями:

(94) *“You kept your boy hidden,” said Balsan’s friend interrupting their conversation. “To no avail. Ladies and gentlemen, Coco. Full of surprises. Some of them good.” “Gorgeous costume. You couldn’t afford a riding skirt?” The actress asked mockingly. “I’d be surprised that she lasts, whatever her name is. She’s charming, but lacking in frivolity” (Coco Avant Chanel, 2009).*

Boy адресується представниці жіночої статі. Взятє поза межами контексту слово *boy* не несе у собі негативної конотації, але у контексті адресування його жінці воно набуває пейоративного значення. При чому пейоратив адресований не конкретно цій особі при звертанні, а при адресуванні до іншого комуніканта з метою впливу саме на жінку. Пейоратив набуває значення характеристичної зовнішнього вигляду суб’єкта, приналежності до нижчої соціальної групи. Такі категорії характеристичної, як зовнішній вигляд та приналежність до певної групи вважаються онтологічною негативною оцінкою. Цей пейоратив підкріплюється негативною оцінкою щодо одягу «сумнівного характеру» та риторичним запитанням *“Gorgeous costume. You couldn’t afford a riding skirt?”* Адресант знову ж таки, звертаючись не прямо до суб’єкту своїх зауважень та оцінного ставлення, а до іншого комуніканта, підкреслює свій вищий статус через негативну оцінку об’єкту свого висловлення.

Boy, яке набуває пейоративного значення у даному контексті, розглядається як вираз оцінно-статусних відносин. Беручи до уваги увесь діалог, разом з останніми двома репліками *“I’d be surprised that she lasts, whatever her name is. She’s charming, but lacking in frivolity”*, пейоративне імпліцитне висловлення *“boy”* має оцінно-мотивуючий компонент, тому що

представляє собою відсутність або недостатню ступінь прояву необхідних якостей особистості. А саме – недостатній прояв фривольності, легковажності, що свідчить про чоловічий характер та зовнішній вигляд дівчини на думку адресанта. При виконанні жінками однакових ролей коханок, жінка з вищим соціальним статусом, відома акторка театру, дозволяє собі висловити негативну оцінку щодо іншої жінки-коханки, бідної кравчині.

Спостерігаються приклади, у яких етична характеристика замінюється онтологічною, або навпаки. Зазвичай, таке трапляється в умовах контрастування, коли слово втрачає своє пейоративне значення, і адресат осуджується не за порушення норм, а за неспроможність, поганий чи слабкий прояв якостей. У такому випадку говоримо про те, що етична характеристика замінюється онтологічною:

(95) *“Trying to make up my mind for me,” a woman on the TV screen says from a black-and-white movie. “Well, stop it and do as I tell you,” a man replies. “Leopold. Never take a stubborn woman...” “...they’re a curse. My mother warned me against stubborn women,” the man continues the woman’s words. “Leopold.” “Now, stop following me or I’ll call the police” (Sex and the City 2, 2010).*

Пейоратив *a curse* відносимо до етичної негативної оцінки, тому що він співвідноситься з прокляттям, нещастям або ж гріховністю, тобто стосується певної поведінки або ж вчинків об’єкта (у цьому випадку – об’єктів – впертих жінок), але доповнюючись саме висловленням *My mother warned me against stubborn women*, адресант дає зрозуміти, що йдеться про характер, внутрішні якості об’єкта, а саме про впертість, аніж про поведінку. В такому випадку етична характеристика замінюється онтологічною.

Вираження оцінно-статусних відносин відбувається за допомогою слів загального негативно-оцінного значення, якщо адресант має за мету надати оцінку тільки стосовно статусу об’єкта. Якщо ж адресант має на меті висловити оцінку щодо виконуваної соціальної ролі об’єкта оцінки у певній

комунікативній ситуації та за певних умов, то адресант може використовувати і слова спеціального негативно-оцінного значення, що включають оцінно-мотивуючий та оцінний компоненти та можуть відноситись як до онтологічної, так і до етичної негативно оцінки. При цьому також можливий перехід оцінки з етичної у онтологічну та навпаки. Такий перехід може бути виконаний за допомогою супроводжуючої репліки, що буде суперечити попередній репліці та, відповідно, змінювати характер оцінки. Якщо у використанні пейоративних висловлень суб'єкт оцінки стає у протиріччя з усталеними в суспільстві думками, то він тим самим дає собі самому автохарактеристику.

4.2.2 Рівень емоційності спілкування. Побутовий дискурс характеризується «прозорістю» висловлень та високою емоційною забарвленістю. У ході виконання різних соціальних ролей комунікантами, що належать до ядерної зони дискурсивного оточення, за побутових умов мовленнєвий репертуар мовців включає гру, насиченість епітетами, використання повторів, риторичних запитань, дієслів на позначення почуттів:

(96) *ALMÁSY: This – what's it called? – this place, I love it – this is mine!
(Katharine doesn't know) I'm asking the King permission to call it the Almasy Bosphorous.*

KATHARINE: (teasing) I thought we were against ownership? (kissing him) I can stay tonight.

[The luxury of this makes them both sad. The duplicity. Almásy rolls away on to his back.]

ALMÁSY: Madox knows, I think. He's tried to warn me. He keeps talking about Anna Karenina. I think it's his idea of a man-to-man chat. It's my idea of a man-to-man chat.

KATHARINE: This is a different world – is what I tell myself. A different life. And here I am a different wife.

ALMÁSY: Yes. A different wife (The English Patient, 1996).

У ході побутової розмови при виконанні комунікантами соціальних ролей коханців, на вербальному рівні спостерігається гра з гіперболізованою позитивною самореференцією (*I'm asking the King permission to call it the Almasy Bosphorous*) гра з елементами дражніння (*KATHARINE: (teasing) I thought we were against ownership?*), використання окличних речень (*this is mine!*), риторичних запитань (*what's it called?*), повторів (*This ... .. this place; I think ... .. I think; And here I am a different wife ... .. Yes. A different wife; different ... .. different ... .. different*), дієслів на позначення почуттів (*I love it*), апеляції до власної думки (*I think*). Дискурсивна особистість у ході виконання соціальної ролі коханки використовує гру слів з повторами прикметника *different* (*This is a different world – is what I tell myself. A different life. And here I am a different wife*) для прояву свого емоційного стану, відкрито повідомляючи своєму комунікативному партнеру про свої емоції.

Насамперед, емоційна забарвленість проявляється у побутовому спілкуванні через невербальні компоненти комунікації. Прояв емоцій за допомогою зовнішньої поведінки – є однією з основних функцій невербальної комунікації [129, с. 36]. Сигнали тіла повідомляють про емоційний стан особистості та роблять це ефективніше, ніж слова.

У вищенаведеному прикладі почуття комунікантів передаються як на вербальному, так і на невербальному рівні комунікації. При чому, невербальні компоненти сприяють ефективнішому декодуванню вербальної інформації. Мовлення дискурсивної особистості у соціальній ролі коханки є більш забарвленим при використанні просодичних невербальних компонентів (*(teasing) I thought we were against ownership?*), а також через кінесичні невербальні компоненти (*kissing him*). Чоловік у процесі виконання соціальної ролі коханця апелює до використання невербального кінесичного компоненту (*Almásy rolls away on to his back*), як прояв емоцій (*The luxury of this makes them both sad. The duplicity*).

Та сама дискурсивна особистість у соціальній ролі законної дружини має іншу мовленнєву поведінку, що обумовлюється її емоційним станом:

(97) KATHARINE: *Can't we really go home? I can't breathe. Aren't you dying for green, anything green, or rain, wouldn't you die to feel rain on your face? It's Christmas and it's all – I don't know – if you asked me I'd go home tomorrow. If you wanted.*

CLIFTON: *Sweetheart, you know we can't go home, there might be a war.*

KATHARINE: *(poking at his costume) Geoffrey, you do so love putting on a disguise.*

CLIFTON: *I do so love you. (he kisses her head) What do you smell of?*

KATHARINE: *What?*

CLIFTON: *Marzipan! I think you've got marzipan in your hair. No wonder you're homesick (The English Patient, 1996).*

Жінка у соціальній ролі законної дружини жаліється чоловікові (*Can't we really go home? I can't breathe*), що протиставляється її емоційному стану у процесі виконання соціальної ролі коханки, коли вона весела та впевнена у собі. На вербальному рівні дискурсивна особистість використовує риторичне запитання з повторенням епітетів *green*, іменника *rain* (*Aren't you dying for green, anything green, or rain, wouldn't you die to feel rain on your face?*); умовні речення (*if you asked me I'd go home tomorrow. If you wanted*); повтори (*It's ... it's*); повторення запитань замість відповіді (*What do you smell of? What?*); вставні конструкції (*I don't know*); стилістичне забарвлення для вираження впевненості через використання допоміжних дієслів (*you do so love putting on a disguise*), за допомогою чого дружина показує свою обізнаність у мовленнєвій поведінці свого чоловіка.

Дискурсивна особистість у ході реалізації соціальної ролі законного чоловіка апелює пестливими звертаннями до своєї жінки (*Sweetheart*), в той час як дружина звертається до нього на ім'я (*Geoffrey*), що свідчить про певний рівень дистантності почуттів жінки до свого чоловіка. Чоловік використовує

мовну гру, відповідаючи на репліку своєї дружини (*you do so love putting on a disguise. I do so love you*), переключаючись на іншу тему розмови за допомогою питання, що зосереджує увагу жінки (*What do you smell of? What?*). Мовна гра також простежується у відповіді чоловіка на висловлення дружини (*you do so love putting on a disguise*), використовуючи те ж стилістичне забарвлення, але у іншому контексті (*I do so love you*). Високий рівень емоційності за побутових умов спілкування проявляється в окличних реченнях (*Marzipan!*). Побутове спілкування дозволяє мовцям вільно висловлювати свої думки (*I think*) та почуття (*I do so love you*).

Прояв почуттів у побутовому спілкуванні на невербальному рівні підкріплюється невербальними компонентами (*he kisses her head; poking at his costume*), які у побутовому спілкуванні діють за принципом координації. Взаємодія вербальних та невербальних компонентів комунікації у побутовому дискурсі свідчить про щирість комунікативних партнерів та відкритість їх комунікативних намірів.

Та сама дискурсивна особистість при виконанні соціальної ролі знайомої у розмові з чоловіком, якого вона знає декілька днів (такі комуніканти відносяться до маргінальної зони дискурсивного оточення) матиме інший мовленнєвий репертуар, що супроводжуватиметься нижчим рівнем емоційності та вищим ступенем формальності спілкування:

(98) *ALMÁSY: Could I ask you, please, to paste you paintings into my book? I should like to have them. I should be honored.*

KATHARINE: Of course. Is it, am I a terrible coward to ask how much water we have? (The English Patient, 1996)

Мовленнєвий репертуар жінки при виконанні соціальної ролі знайомої включає складні конструкції на позначення увічливості по відношенню до свого комунікативного партнера (*Is it, am I a terrible coward to ask how much water we have?*). Мовленнєвий репертуар обох комунікантів характеризується

високим ступенем формальності через вживання маркерів увічливості (*Could I ask you, please; I should be honored*).

Рівень емоційності на невербальному рівні комунікації є нижчим при виконанні комунікантами соціальних ролей, що відносяться до маргінальної або периферійної зони дискурсивного оточення (42%), ніж комунікантів, що відносяться до ядерної зони дискурсивного оточення (58%). При виконанні соціальних ролей знайомих комуніканти оперують просодичними невербальними компонентами частіше, ніж кінесичними (фізичний контакт, жести) та проксемічними (зменшуючи міжособистісну дистанцію):

(99) *ALMÁSY: I was concerned. As I said, women in that part of Cairo, European women, I felt obliged to.*

KATHARINE: You felt obliged to.

ALMÁSY: As the wife of one of our party.

KATHARINE: (sardonic) So why follow me? Escort me, by all means.

Following me is predatory, isn't it? (The English Patient, 1996)

Просодичний невербальний компонент (*sardonic*) демонструє дистанційні відносини між комунікантами при їх виконанні соціальних ролей знайомих.

Інтеракція мовців, як на вербальному, так і на невербальному рівні комунікації при їх втіленні соціальних ролей, що відносяться до маргінальної чи периферійної зони дискурсивного оточення, характеризується нижчим рівнем емоційного забарвлення, ніж інтеракція мовців при їх виконанні соціальних ролей, що відносяться до ядерної зони дискурсивного оточення.

4.3 Невербальні компоненти комунікації при зміні конфігурації соціальних ролей в побутовому дискурсі

Експресивна функція невербальної поведінки має на меті як вираження міжособистісних відносин (симпатія, привітливість, дружба), так і обмін

інформацією між учасниками процесу комунікації про самих себе. Невербальні сигнали, які «повідомляють» про міжособистісні відносини можна спеціально контролювати, щоб приховати чи симулювати справжні почуття, які особистість відчуває по відношенню до інших. Позитивні відносини – такі, як симпатія та дружба – проявляють відкрито. А негативні відносини – наприклад, неприязнь – пом'якшують та контролюють. Мова тіла найчастіше визначається як мова взаємовідносин [129, с. 38].

Як і у випадку з проявом емоцій, при вираженні взаємовідносин невербальні сигнали дискурсивної особистості є переконливішими, ніж мовлення:

(100) [She [Katherine] rinses his [Almasy] scalp, then slips off the robe and CLIMBS IN BESIDE HIM, covering his neck and shoulders in kisses.]

ALMÁSY: What else?

KATHARINE: Marmite – addicted! Baths – not with other people! Islands. Your handwriting. I could go on all day. (a beat) My husband. [Almasy nods.]

ALMÁSY: What do you hate most?

KATHARINE: A lie. What do you hate most?

ALMÁSY: Ownership. Being owned. When you leave, you should forget me.

[She freezes, pulls herself away, out of the bath, looks at him, then SLAPS HIM VERY HARD across the face] (The English Patient, 1996).

Невербальні компоненти у побутовому дискурсі можуть повністю замінити вербальні висловлення на позначення почуттів. Невербальна поведінка жінки у процесі втілення соціальної ролі коханки говорить більше, ніж її слова (*She [Katherine] rinses his [Almasy] scalp, then slips off the robe and CLIMBS IN BESIDE HIM, covering his neck and shoulders in kisses*). В той час як на вербальному рівні на запитання свого коханця, що вона любить найбільше, жінка у списку своїх улюблених речей / людей відмічає свого чоловіка, а не коханця. Прояв емоції гніву демонструється за допомогою невербального кінесичного компоненту, який повністю замінює вербальні висловлення

почуттів / емоцій (*She freezes, pulls herself away, out of the bath, looks at him, then SLAPS HIM VERY HARD across the face*).

Фізичний контакт при спілкуванні за побутових умов є невід’ємною частиною комунікації. У побутовій комунікації існує декілька ситуацій, коли фізичний контакт є допустимим для дорослої людини, що детерміновані соціальними нормами [129, с. 128]. Перша ситуація передбачає наявність фізичного контакту – це взаємовідносини подружжя. Друга ситуація – це взаємодія з дітьми. У першій та другій ситуації фізичний контакт передбачається у процесі інтеракції комунікантів, що входять до ядерної зони дискурсивного оточення. Інші побутові умови спілкування з представниками маргінальної та периферійної зони дискурсивного оточення – це ситуації привітання, прощання, привітання – наприклад, рукостискання, обійми або поцілунок. Також фізичні контакти – невід’ємний атрибут танців чи костюмованих вистав.

Фізичний контакт у побутовому спілкуванні представників ядерної зони дискурсивного оточення – це важливий канал вираження як позитивних емоцій (*covering his neck and shoulders in kisses*), так і вираження агресивних взаємовідносин (*then SLAPS HIM VERY HARD across the face*).

Проксемічний невербальний компонент є регулятором взаємовідносин. Міжособистісна дистанція у побутовому спілкуванні визначається інтимною зоною (від 0 до 45см) або особистою зоною (від 45 см до 1,2 м) [129, с. 135-137]. Межі інтимної зони можуть варіюватись в залежності від емоційного стану дискурсивної особистості. Побутове спілкування, яке є емоційно забарвленим, дозволяє комунікантам змінювати дистанцію в залежності від зміни настрою / почуттів / емоцій. Дискурсивна особистість із соціальною роллю апелює до використання просодичного невербального компоненту на позначення своїх почуттів, виходячи з інтимної зони міжособистісної взаємодії (*CLIMBS IN BESIDE HIM – pulls herself away, out of the bath*).

Окрім кінесичних та проксемічних невербальних компонентів у побутовому дискурсі досить частотним є використання просодичних невербальних компонентів. По змінам тону, тембру та ритму голосу можна розпізнати, у якому емоційному стані знаходиться мовець, незалежно від того, що він говорить. Комуниканти, що знаходяться у ядерній зоні дискурсивного оточення легше розпізнають емоції та почуття своїх комунікативних партнерів, маючи високий ступінь обізнаності у невербальній поведінці партнерів:

(101) [He has WRAPPED KATHARINE IN THE SILK FOLDS OF HER PARACHUTE and emerges from the near the familiar cleft in the rock, struggling with the exertion of the climb as they approach the Cave of Swimmers. He has a large water bottle slung around his neck and a haversack, and is loaded like a pack horse. Katharine opens her eyes.]

KATHARINE: (whispering) Why did you hate me?

ALMÁSY: What?

KATHARINE: Don't you know you drove everybody mad?

ALMÁSY: Don't talk.

KATHARINE: (gasping) You speak so many bloody languages and you never want to talk (The English Patient, 1996).

Дискурсивна особистість у соціальній ролі коханки змінює гучність свого мовлення (*whispering*) тим самим привертаючи увагу комунікативного партнера до своїх слів. Вербальне висловлення, що супроводжується утрудненим диханням (*gasping*), повідомляє комунікативному партнеру про свій важкий фізичний та емоційний стан.

Невербальна поведінка тих самих дискурсивних особистостей, але за умови виконання ними соціальних ролей знайомих (при перших днях їх знайомства), тобто їх приналежності до маргінальної зони дискурсивного оточення, характеризується іншим кінесичним, просодичним та проксемічним невербальним репертуаром:

(102) [*Almásy sits alone, writing into HIS HERODOTUS, a map folded in front of him, from which he makes notes. Katherine comes across with a clutch of her SKETCHES from the Cave wall. Hands them to him. They're beautiful.*]

ALMÁSY: *What's this?*

KATHARINE: *I thought you might paste them into your book.*

ALMÁSY: *We took several photographs, there's no need.*

KATHARINE: *I'd like you to have them.*

ALMÁSY: (*handing them back*) *There's really no need. This is just a scrapbook. I should feel obliged. Thank you.*

KATHARINE: (*exasperated*) *And that would be unconscionable, I suppose, to feel any obligation? Yes. Of course it would.*

[*She's already turning, walking as far from him as the cramped shelter permits. He continues with his maps*] (*The English Patient, 1996*).

При виконанні комунікантами соціальних ролей знайомих, які відносимо до маргінальної зони дискурсивного оточення, жінка використовує кінетичний невербальний компонент (*Hands them to him*), який також включає комунікативний простір комунікантів. За допомогою жесту протягування руки для того, щоб передати ескізи своєму комунікативному партнеру, жінка-знайома скорочує міжособистісну дистанцію між своїм опонентом. Такий жест не сприймається позитивно адресатом і через кінесчний невербальний компонент адресат відхиляє пропозицію адресанта прийняти ескізи (*handing them back*).

Проксемічний невербальний компонент, що задіяний у комунікацію мовців при їх виконанні соціальних ролей знайомих, демонструє бажання жінки-комуніканта скоротити дистанцію з її комунікативним партнером (*Katherine comes across with a clutch of her SKETCHES from the Cave wall*). Чоловік на вербальному рівні відхиляє прийняти ескізи та дружбу жінки, тому жінка тримає дистанцію зі своїм комунікативним партнером (*She's already turning, walking as far from him as the cramped shelter permits*). За допомогою

просодичного невербального компоненту мовець при виконанні соціальної ролі знайомої підтверджує свій емоційний стан роздратування після відмови чоловіка прийняти ескізи для його журналу (*exasperated*).

У конфігурації соціальних ролей комунікантів в побутовому спілкуванні невербальні компоненти діють за принципом координації з вербальними компонентами. Побутові умови спілкування дозволяють мовцям вільно проявляти свої емоції та наміри, що проявляється через кінесичні, просодичні та проксемічні компоненти невербальної комунікації. Невербальний паспорт комунікантів при конфігурації соціальних ролей у побутовому дискурсі прямо залежить від зони дискурсивного оточення, у межах якої відбувається комунікація. При виконанні соціальних ролей, що відносяться до ядерної зони дискурсивного оточення, спектр невербальних компонентів є значно ширшим, ніж у маргінальній чи периферійній зоні дискурсивного оточення.

Висновки до Розділу 4

1. Мовленнєвий репертуар мовців при втіленні їхніх соціальних ролей за побутових умов варіюється в залежності від зони дискурсивного оточення, в межах якої відбувається комунікативна подія. Приналежність мовців до ядерної зони дискурсивного оточення характеризується високим ступенем обізнаності у вербальній поведінці комунікативного партнера. Комуніканти, що відносяться до маргінальної або периферійної зони дискурсивного оточення, менш обізнані або є зовсім необізнаними у вербальній поведінці комунікативного партнера, що викликає труднощі у декодуванні мовлення / намірів партнера. При цьому комунікація у маргінальній та периферійній зоні характеризується симетричністю / асиметричністю взаємовідносин, що визначає напрям комунікації та вибір стратегій / тактик для втілення комунікативних намірів.

2. Параметром виділення стратегій виконання соціальних ролей в побутовому дискурсі є симетричні / асиметричні відносини між учасниками комунікації. Виділяється стратегія реалізації симетричних рольових позицій та стратегія реалізації асиметричних рольових позицій. Тактики, що є інструментами втілення стратегії симетричних взаємовідносин, поділяються на кооперативні та некооперативні.

3. Вибір мовленнєвого репертуару для реалізації тактик кооперативного характеру у «грі» комунікантами соціальних ролей залежить від типу рольових позицій – вертикальних чи горизонтальних. Мітиговані висловлення, що урівноважують ієрархізацію соціальних ролей, є характерними у ході реалізації кооперативних тактик при виконанні соціальних ролей. Кооперативні тактики втілюються на вербальному рівні через позитивну самореференцію, аргументацію власних дій, демонстрацію життєвого досвіду, бажання допомогти співрозмовнику та надати йому пораду, референцію до позитивних якостей партнера за допомогою якісних прикметників. Втілюючи кооперативні стратегії у ході реалізації соціальних ролей адресат намагається ввести комунікативного партнера до свого світу, доручає таємниці, створюючи спільні знання з опонентом. У ході реалізації кооперативних тактик невербальні компоненти комунікації діють за принципом координації з вербальними компонентами. Зміст розмови і на вербальному, і на невербальному рівні є цілісним та зберігає кооперативний характер.

4. Тактики некооперативного спрямування втілюються через гіперболізацію власної соціальної ролі та оточуючого середовища, гіперболізовану позитивну самореференцію, глузування з опонента; висловлення негативної оцінки опоненту, висловлення та аргументування власної точки зору; умовні речення з метою апелювання до почуттів адресата; глузування; заперечні речення; демонстрація незнання в сфері діяльності опонента, спроба принизити чи образити опонента, а також оперування пейоративними висловленнями.

5. Вербальними індикаторами реалізації соціальних ролей в побутовому дискурсі є високий рівень емоційності спілкування, експліцитні висловлення, оперування пейоративними висловленнями як оцінка адресата / оцінка поведінки адресата.

6. Побутовий дискурс характеризується вільним вибором вербальних та невербальних компонентів. Така свобода вибору розширює спектр невербальних компонентів у ході реалізації соціальних ролей у побутовому дискурсі. У конфігурації соціальних ролей комунікантів в побутовому спілкуванні невербальні компоненти діють за принципом координації з вербальними компонентами. У процесі реалізації соціальних ролей у побутовому дискурсі в межах ядерної зони дискурсивного оточення кінесичний компонент фізичного контакту та просодичний компонент є найбільш задіяними у процесі інтеракції. Міжособистісна дистанція є важливим показником прояву почуттів та емоцій комунікантів, що належать до ядерної зони дискурсивного оточення. При зміні соціальної ролі однієї і тієї самої дискурсивної особистості, що залучає перехід від ядерної до периферійної чи маргінальної зони дискурсивного оточення, зменшення частотності використання фізичних контактів та збільшення міжособистісної дистанції – є першими показниками переходу від виконання однієї соціальної ролі до іншої. Невербальний паспорт дискурсивної особистості у ході реалізації соціальних ролей, що залучають комунікацію у ядерній зоні дискурсивного оточення, є ширшим та більш різноманітним, ніж у ході реалізації соціальних ролей, що залучають комунікацію у маргінальній чи периферійній зоні дискурсивного оточення.

Основні положення цього розділу відображені у таких публікаціях автора: [237; 239; 242; 244; 245].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведене дослідження вербальних та невербальних компонентів комунікації, які дискурсивна особистість використовує при виконанні різних соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу, базується на принципах дискурс-аналізу та прагмалінгвістичного аналізу.

Виконаний аналіз дискурсивної поведінки особистості за умов варіативності соціальних ролей в інституціональному та побутовому типах дискурсу одним із перших уможлиблює виокремлення дискурсивних стратегій і тактик при різних конфігураціях соціальних ролей, зумовлених нормами та принципами екологічного спілкування. У роботі доводиться, що соціальна роль є стереотипною та виконується за сценарієм, що дає можливість також надати визначення соціальної ролі з точки зору дискурсології.

Актуальне за своїм об'єктом, предметом та обраними підходами це дослідження встановлює структурно-семантичні та прагматичні особливості реалізації стратегій і тактик спілкування при зміні соціальних ролей на основі урахування соціальних, біосоціальних та психологічних факторів, які впливають на мовленнєву поведінку дискурсивної особистості при різних конфігураціях соціальних ролей. До них відносимо гендер, вік, соціальні групи, толерантність та інтолерантність як два основних психологічних типи поведінки особистості.

У дисертаційному дослідженні розглядаються рольові конфігурації з точки зору еколінгвістики. Параметрами для визначення екологічності спілкування є відповідність / невідповідність очікуванням соціуму від виконуваної соціальної ролі; кооперативний / некооперативний напрям спілкування; гра на підвищення / пониження соціальних ролей; вибір адекватної / неадекватної стратегії зміни соціальної ролі. Комунікативні ситуації з різними конфігураціями соціальних ролей у побутовому та інституціональному типах дискурсу визначаються як амбівалентно-екологічні.

Конфігурація соціальних ролей залежить від типу дискурсу – інституціонального чи побутового. Вибір домінантної ролі в інституціональному дискурсі (наприклад, через міжособистісне домінування інтерактанта в психоемоційному, референтному або іншому відношенні) визначає нав'язування співрозмовнику «парної» субординаційної ролі. В умовах статусної невідповідності повага до адресата реалізується у відносному рівні свободи учасників спілкування: мовець, який знаходиться на вищому щаблі статусності, має більшу свободу у виборі моделей поведінки та спілкування, ніж той, що знаходиться на щаблі нижче. У побутовому дискурсі на вибір вербальних та невербальних компонентів комунікації впливає приналежність до певної зони дискурсивного оточення (ядерної, маргінальної, периферійної), а також симетричність / асиметричність взаємовідносин.

При переході від офіційно-ділових умов спілкування до побутової сфери інституціональний стиль спілкування накладає відбиток на мовленнєвий репертуар у побутовому спілкуванні. Чим вищим є соціальний статус людини, тим більше він впливає на виконувани нею соціальні ролі. Якщо соціальний статус людини вимагає від неї авторитарності та дотримання соціальної ієрархії в інституціональному дискурсі, то така ж комунікативна поведінка є притаманною тому самому мовцю і при виконанні ним соціальних ролей у побутовому дискурсі. «Гнучкість» побутового спілкування дозволяє дискурсивній особистості вносити елементи мовленнєвої поведінки, характерної для інституціонального дискурсу. Але це не завжди відбувається у зворотному напрямі, тому що «чіткі межі» інституціонального спілкування не завжди дозволяють виходити за межі офіційно-ділового спілкування.

На вербальному рівні комунікації перехід між виконуваними соціальними ролями демонструють звертання, оперування пейоративними висловленнями, маркери емоційності висловлень, використання імпліцитних висловлень. В інституціональному дискурсі комуніканти з субординативними соціальними ролями використовують звертання на позначення соціальної ролі опонента,

комуніканти з доміантними соціальними ролями не завжди використовують вокативи при зверненні до своїх опонентів з субординативними ролями. В побутовому дискурсі за умови симетричної конфігурації соціальних ролей мовці використовують пестливі звертання при зверненні один до одного; за умови асиметричної рольової конфігурації можуть використовуватись спонукальні висловлення замість звертань.

Пейоративні висловлення використовуються комунікантами переважно при вертикальній конфігурації соціальних ролей. Зазвичай, мовленнєвий репертуар мовця з вищим соціальним статусом може містити пейоративні висловлення. На використання пейоративів також впливає тип дискурсу. Побутове спілкування, маючи «гнучкі межі», дозволяє комунікантам більш активно оперувати пейоративними висловленнями.

Реалізація соціальних ролей в інституціональному дискурсі є менш емоційно забарвленою, ніж у побутовому. Мовці обирають маркери емоційності, що відповідають умовам спілкування – офіційно-діловим чи побутовим.

Імпліцитна оцінка завжди присутня у спілкуванні мовців, особливо при асиметричному типі рольових відносин. Асиметричний тип соціально-рольових відносин зазвичай супроводжується емоційно-оцінним фоном спілкування. У комунікативному процесі за таких умов оцінка комунікативного партнера може виражатися імпліцитними засобами (вербально через гіперболізацію, іронію, елементи комічного тощо або невербально через погляди, міміку), а емоційний фон створюється переважно за допомогою невербальних компонентів.

Просодичні та кінесичні є основними невербальними компонентами, що демонструють перехід від однієї виконуваної соціальної ролі до іншої. Особистість із доміантною соціальною роллю займає більше комунікативного простору (проксемічний компонент), розправляючи плечі, ставлячи руки на талію та ноги на ширині плечей; у просодичному – підвищенні тонального рівня; кінесичному – погляд в очі, жести руками. Для особистості, що виконує

субординативну соціальну роль, характерною є компактна поза, яка займає небагато комунікативного простору; інтонація є тихішою за інтонацію комунікативного партнера із домінантною соціальною роллю; на кінесичному рівні – схрещені руки або ноги, погляд – не настільки впевнений як у мовця з домінантною соціальною роллю. Надвербальні компоненти у ході виконання соціальних ролей в інституціональному дискурсі залежать від норм та правил, закладених в соціумі. Оперування надвербальними компонентами у побутовому дискурсі є більш вільним та може варіюватись за бажанням адресанта і не завжди залежить від усталених в соціумі норм та бажань / вимог адресата.

Стратегії виконання соціальних ролей в інституціональному дискурсі поділяються на стратегію реалізації домінантної соціальної ролі та стратегію реалізації субординативної соціальної ролі, що зумовлено тим, що спілкування комунікантів в інституціональному дискурсі характеризується ступенем влади та ієрархізацією статусно-рольових відносин. Інструментами втілення стратегії домінування виступають кооперативно та некооперативно спрямовані тактики. До тактик кооперативного характеру відноситься тактика схвалення соціальної ролі комунікативного партнера і тактика зближення; до конфліктних відноситься тактика демонстрації власної домінантної соціальної ролі; тактика дидактичного впливу на комунікативного партнера з субординативною соціальною роллю; тактика ігнорування субординативної соціальної ролі опонента.

Стратегія реалізації субординативної соціальної ролі втілюється через тактику підтвердження домінантної соціальної ролі комунікативного партнера, тактику обіцяння та прохання, тактику спростування та тактику ігнорування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера. До тактик кооперативного характеру відносяться тактика підтвердження домінантної соціальної ролі комунікативного партнера, тактика обіцяння та прохання, які відповідають складеним в суспільстві нормам та очікуванням щодо втілення

бінарної рольової гри «керівник – підлеглий». До тактик, що мають некооперативний характер, відносимо тактику спростування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера та тактику ігнорування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера. Тактики конфліктного спрямування порушують принципи екологічного спілкування в інституціональному дискурсі, порушуючи складені в суспільстві норми та приписи щодо втілення соціальних ролей за офіційно-ділових умов.

Параметром виділення стратегій виконання соціальних ролей в побутовому дискурсі є симетричні / асиметричні відносини між учасниками комунікації. Існує стратегія реалізації симетричних рольових позицій та стратегія реалізації асиметричних рольових позицій. Тактики, що є інструментами втілення стратегії симетричних взаємовідносин, мають кооперативний та некооперативний характер. До кооперативних відносимо тактику пропонування соціальної ролі друга; тактику визнання соціальної ролі комунікативного партнера; тактику зближення. До тактик некооперативного характеру відносимо тактику заперечення соціальної ролі друга; тактику підкреслення негативних якостей комунікативного партнера; тактику приписування вищої соціальної ролі самому собі.

Тактики, що є інструментами втілення стратегії асиметричних рольових позицій, мають кооперативний та некооперативний характер. До кооперативних відносяться тактика підтвердження власної вищої соціальної ролі; тактика призначення соціальної ролі комунікативному партнеру; тактика дидактичного впливу на комунікативного партнера. До тактик некооперативних – тактика демонстрації вищої соціальної ролі; тактика спростування власної нижчої соціальної ролі; тактика приписування соціальної ролі комунікативному партнеру; тактика заперечення соціальної ролі комунікативного партнера; тактика ігнорування вищої соціальної ролі комунікативного партнера.

Здійснений аналіз варіативності вербальних та невербальних компонентів комунікації при різних конфігураціях соціальних ролей дискурсивної

особистості відкриває нові **перспективи** подальших досліджень, які можуть бути пов'язані з:

1) вивченням варіативності вербальних та невербальних компонентів комунікації при зміні конфігурації соціальних ролей в інших типах дискурсу;

2) проведенням дослідження впливу міжкультурного чинника на хід виконання соціальних ролей дискурсивною особистістю з урахуванням основних принципів еколінгвістики;

3) поглибленням аналізу мовленнєвої / немовленнєвої реалізації соціальних ролей з точки зору інших принципів еколінгвістики;

4) розбудовою методик аналізу та дослідженням нестереотипних ситуацій зміни соціальних ролей дискурсивною особистістю, а також побудовою сценарію реалізації соціальних ролей у нестереотипних рольових конфігураціях.

СПИСОК ТЕОРЕТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко В. В. Світова лінгвістика XX – XXI століть: міжнародне взаємопорозуміння та його обмеженість // Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи. Київ : Логос, 2006. № 1. С. 3–10.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. 339 с.
3. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Москва, 1980. Т. 1. 230 с.; Т. 2. 287 с.
4. Андреева Г. М. Социальная психология. Москва, 2001. 290 с.
5. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : Підручн. для вищ. навч. закл. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
6. Апресян Ю. Д. Избранные труды [изд-е 2-е, спр. и доп.]. Москва : «Восточные языки» РАН, 1995. 364 с.
7. Аристов С. А. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс // Лингвистический вестник. Ижевск, 1999. С. 5–10.
8. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике : учеб. пособие. Москва: Высш. шк., 1991. 140 с.
9. Арнольд И. В. Современные лингвистические теории взаимодействия системы и среды // Вопросы языкознания. №3. 1991. С. 118–126.
10. Арутюнова Н. Д. Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики. М. : Наука, 1984. С. 5–23.
11. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва, 1988. 341 с.
12. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. С. 136–137.
13. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. Москва, 2003. 383 с.
14. Асмолов А. Г. Психология личности. Москва, 2001. 416 с.

15. Бабире О. В. Персуазивні і маніпулятивні стратегії англomовної комунікації з екотематики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04. «Германські мови». Київ, 2014. 20 с.
16. Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація як засіб мовної комунікації. Київ, 1980. 243 с.
17. Бакумова Е. В. Ролевая структура политического дискурса: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Волгоград, 2002. 20 с.
18. Баранов А. Г. Семиотическая личность: кодовые переходы // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности: Тезисы междунар. симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. Москва; Калуга, 2006. С. 30–31.
19. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. М. : Прогресс, 1994. URL: http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-all.htm#_Тoc34617037.
20. Барташева Г. І. Структурні моделі номінації невербальних комунікативних компонентів поведінки домінантних індивідів // Вісник Харківськ. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Серія Філологія. 2008. № 805. С. 21–25.
21. Барташева Г. І. Просторова орієнтація як засіб вираження асиметричності стосунків комунікантів у авторитарному дискурсі // Вісник Харківськ. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна : Серія Філологія. 2011. № 973. С. 13–18.
22. Бахтин М. М. Эстетика словесного. Москва, 1979. 423 с.
23. Бацевич Ф. С. Основы комунікативної лінгвістики. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
24. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
25. Безуглая Л. Р., Бондаренко Е. В., Донец П. М., Мартынюк А. П., Морозова Е. И., Пасынок В. Г., Пихтовникова Л. С., Солощук Л. В., Фролова И. Е., Швачко С. А., Шевченко И. С. Дискурс как когнитивно-

- коммуникативный феномен: монография / под общ. ред. Шевченко И. С. / Пер. с укр. Харьков: Константа, 2005. 356 с.
26. Безугла Л. Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 332 с.
  27. Безугла Л. Р. Когнітивно-прагматичні характеристики імпліцитних смислів у німецькомовному дискурсі : автореф. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови». Київ, 2009. 37 с.
  28. Безуглая Л. Р. Имплицитные смыслы в дискурсе: когнитивно-коммуникативный подход // Когниция, коммуникация, дискурс, 2010, № 1. С. 8–11. URL : <https://sites.google.com/site/cognitiondiscourse/vypusk-no1-2010/bezuglaa>.
  29. Безугла Л. Р., Романченко І. О. Лінгвопрагматика дискримінації у публіцистичному дискурсі : монографія. Харків : ФОП Лисенко І. Б., 2013. 182 с.
  30. Безуглая Л. Р. К пониманию имплицитности в лингвистике // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2016. С. 9–10.
  31. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. Москва : Издательство Юрайт, 2015. 337 с.
  32. Белл Р. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы. Москва : Международные отношения, 1980. 318 с.
  33. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации : монография. Киев, 1997. 311 с.
  34. Беляева Е. И. Грамматика и прагматика побуждения: английский язык. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1992. 168 с.
  35. Белянин В. П. Психолингвистика. 2-е изд. М. : МПСИ, 2003. 232 с.
  36. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. Москва : ФАИР-ПРЕСС, 2000. 480 с.

37. Бєлова А. Д. Комунікативні стратегії і тактики // Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 10. Київ, 2004. С. 11–16.
38. Бєлова С. Є. Структурно-семантичні та лінгвопрагматичні особливості непрямих відповідей адресата в різних типах англомовного дискурсу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04. «Германські мови». Харків, 2017. 20 с.
39. Бігарі А. А. Емотивна аргументація у дискурсі сімейного спілкування // Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. пр. К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2000. С. 30–39.
40. Блумфилд Л. Язык. Москва : Прогресс, 1968. 608 с.
41. Богданов В. В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты. Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. 88 с.
42. Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: автореф. дис. докт. филол. наук. Калинин : КГУ, 1986. 86 с.
43. Богушевич Д. Г. Опыт классификации эпизодов вербального общения // Языковое общение: Процессы и единицы. Калинин, 1988. С. 13–21.
44. Бондаренко Я. О. Дискурс акцентуированных мовних особистостей: комунікативно-когнітивний аспект (на матеріалі персонажного мовлення в сучасній американській художній прозі) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2002. 248 с.
45. Борисова И. Н. Русский разговорный диалог: структура и динамика. Москва : Ком Книга, 2005. 320 с.
46. Бугева Л. П. Социальная среда и сознание личности. Москва, 1968. 268 с.
47. Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). Прагматика. Семантика. Лексикография. Вид. Время. Лицо. Модальность. Москва, 1997. 576 с.
48. Валеев А. М., Фомин Е. М. История и сущность понятия толерантности // Международный научный журнал «Символ науки». 2016. №2. С. 80–83.

49. Вацлавик П., Бивин Дж., Джексон Д. Прагматика человеческих коммуникаций. Москва, 2000. 314 с.
50. Вежбицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культурноспецифичных контекстах. Москва : Искусство, 1993. С. 185–206.
51. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Москва, 1973. 233 с.
52. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. Москва, 2005. 176 с.
53. Віротченко С. А. Проксемічна складова англомовного діалогічного дискурсу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.04. «Германські мови». Харків, 2011. 20 с.
54. Віротченко С. А. Вербальні та невербальні маркери конфліктно спрямованого спілкування // П'ятий міжнародний науковий форум. Сучасна англїстика та романїстика: перший рубіж нового тисячоліття. 2013. С. 36–39.
55. Віротченко С. А. Особливості вираження негативних емоцій засобами невербальної комунікації (гендерний аспект) // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2017. С. 19–20.
56. Вольф Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. Москва : Наука, 1989. С. 55–75.
57. Воркачев С. Г. Этносемантика паремии сопоставительный анализ метафоризированных показателей безразличия в русском и испанском языках // Языковая личность: культурные концепты. Волгоград; Архангельск. 1996. С. 16–25.

58. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. №1. 2010. С. 64–72.
59. Воробйова Л. М. Основи психолінгвістики. Рівне, 2007. 192 с.
60. Выготский Л. С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. 1966. С. 62–77.
61. Гиндин С. И. Биография в структуре писем и эпистолярного поведения // Язык и личность. Москва, 1989. С. 62–77.
62. Голованова Е. И. Профессиональная языковая личность в когнитивно-коммуникативном аспекте. Челябинск, 2013. 251 с.
63. Гордон Д. Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. 1985. Вып. 16. С. 276–302.
64. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. Москва, 1980. 103 с.
65. Горелов И. Н., Седов К. Ф. Основы психолінгвістики. Москва, 1997. 224 с.
66. Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. 1985. Вып. 16. С. 217–237.
67. Григорян Н. Р., Музя Е. М. Роль просодии и семантико-синтаксических структур в определении коммуникативных целей высказывания // Записки з романо-германської філології. Вип. 1 (32) 2014. с. 52–60.
68. Гридасова О. І. Спонукальний та каузальний способи актуалізації стереотипних ролей в англомовному сімейному конфліктному дискурсі // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2011. № 954. С. 26–30.
69. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посібник. Київ, 2002. 472 с.
70. Дейк ванн Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. Москва, 1989. 312с.
71. Дейк ванн Т. А. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации. Москва, 2013. 344 с.

72. Дейк Т. А. К определению дискурса // Applied linguistics. URL : <http://psyberklink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm/>.
73. Дементьев В. В. Непрямая коммуникация. Москва, 2006. 376 с.
74. Демьянков В. З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. 1995. С. 56–72.
75. Ефременко Д. В. Идеи Джорджа Герберта Мида и их значение для социологии. Москва, 2009. 290 с.
76. Єлагін В. П. Соціальна держава: проблеми соціально-класової стратифікації в розвинутих країнах світу // Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2008. № 4. URL : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-4/R_1/09evprks.pdf.
77. Ємельянова О. В. До питання про ідентифікацію соціальної ролі «закоханій/закоханого» // Культура народів Причорномор'я, 2008. № 142. Т. 1. С. 237–239.
78. Єременко Т. Є. Реалізація категорії згоди / незгоди в англomовному дискурсі ділових переговорів // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна. 2013. Вип. 38. С. 180–182.
79. Єрьоменко С. В. Напрями досліджень мовної особистості у сучасній лінгвістиці // Записки з романо-германської філології. 2014. Вип. 2 (33) С. 33–37.
80. Жинкин Н. И. Психолінгвістика : избранные труды. Москва, 2009. 288 с.
81. Жінки-керівники більш авторитарні, ніж чоловіки / Щоденний Львів. URL : <https://dailylviv.com/news/polityka/zhinky-kerivnyky-bilsh-avtorytarni-nizh-choloviky>.
82. Жуковська В. В. Еколінгвістика: становлення та основні напрями досліджень // Науковий вісник Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки. Мовознавство». 2011. № 2, Ч. 1. С. 66–70.

83. Залевская А. А. Введение в психолингвистику. Москва. 2000. 382 с.
84. Звегинцев А. В. Предложение и его отношение к языку и речи. Москва, 1976. 308 с.
85. Зверева О. Г. Вербальні та невербальні прояви домінуючого статусу старшого сіблінгу // Вісник Сумського державного університету. Серія 4 «Філологія». 2008, № 1. С. 26–29.
86. Зверева О. Г., Солощук Л.В. Соціальні ролі сіблінгів у сімейному дискурсі // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2010, № 928. С. 63–68.
87. Зверева О. Г. Комунікативні стратегії сіблінгів в англomовному сімейному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». Харків, 2014. 20 с.
88. Зверева О. Г. Комунікативні стратегії сіблінгів в англomовному сімейному дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків, 2014. 258 с.
89. Иванцова Е. В. О термине «языковая личность»: истоки, проблемы, перспективы использования // Вестник томського гос. ун-та. Сер. : Филология. 2010. № 4(12). С. 24–32.
90. Ившина М. Е. Особенности изменения системы социальных ролей женщины во время беременности // Вестник ЮУрГУ К., 2012. № 31. С. 105–108.
91. Ильенков Э. В. С чего начинается личность. Москва, 1984. С. 319–358. URL : <http://philosophy.pp.net.ua/publ/1-1-0-25>.
92. Ильченко М. Л. Метакоммуникативные тактики доминирования в американском электоральном дискурсе (на материале предвыборных теледебатов) // Проблемы лингвистики и лингводидактики: международный сб. науч. ст. Белгород, 2013. Вып. 1. С. 88–96.

93. Ионова С. В. Основные направления эколоингвистических исследований: зарубежный и отечественный опыт // Вестник Волгоград, гос. ун-та. Серия 2. «Языкознание». 2010. № 1 (11). С. 86–93.
94. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Москва, 2003. 284 с.
95. Иссерс О. С. Речевое воздействие: учеб. пособие для студентов, обучающихся по специальности «Связи с общественностью». Москва, 2011. 224 с.
96. Ильченко О. М. Этикет англомоногового наукового дискурсу: монографія. К.: ІВЦ «Політехніка», 2002. 388 с.
97. Йоргенсен М. В., Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Тория и метод / Пер. с англ. 2-е изд., испр.. Харків, 2008. 352 с.
98. Кабрин В. И. Ментальная структура и динамика коммуникативного мира личности: методология, методы, эмпирические исследования: Учебно-методическое пособие. Томск : ТГУ, 2002. 116 с.
99. Как нарисовать портрет птицы: методология когнитивно-коммуникативного анализа языка: кол. монографія / [Бондаренко Е. В., Мартынюк А. П., Фролова И. Е., Шевченко И. С.]; под ред. И. С. Шевченко. Харків : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2017. 246 с.
100. Каверин С. Б. Что такое потребность власти? // Психология и психоанализ власти. Т. 1. Самара : БАХРАХ, 1999. 608 с.
101. Карасик В. И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград : Перемена, 2000. С. 5–20.
102. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. В. : Перемена, 2002. 477 с.
103. Карасик В. И. Язык социального статуса. М. : ИТДГК “Гнозис”, 2002. 334 с.

104. Карасик В. И. Языковая личность: аспекты изучения // II Междунар. науч. конф. «Язык и культура», Москва, 17–21 сентября 2003 г. : тез. докл. М., 2003. С. 362–363.
105. Карасик В. И. Речевое поведение и типы языковых личностей // Массовая культура на рубеже XIX и XX веков: Человек и его дискурс. М.: Азбуковник, 2003. С. 24–45.
106. Карасик В. И. Ценностные параметры лингвоэкологического общения // Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве : кол. монография. Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2013. С. 191–201.
107. Карасик В. И. Языковое проявление личности. М. : Гнозис, 2015. 384 с.
108. Караулов Ю. Н. Русский язык и язык личности. М.: Прогресс, 1987. 285 с.
109. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987. 262 с.
110. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. 1989. С. 3–8.
111. Кибрик А. Е. Лингвистические предпосылки моделирования языковой деятельности // Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах. 1987. С. 47–65.
112. Киселюк Н. П. Вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі (на матеріалі англomовної прози 20-21 століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Київ, 2009. 20 с.
113. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. Москва, 2007. 352 с.
114. Коваленко А. И. Вербальные и невербальные средства реализации статусно обусловленных отношений коммуникативного доминирования // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2003. № 586. С. 74–77.

115. Ковальчук А. К. Вербальное и невербальное выражение эмоций в речи шеф-повара // Записки з романо-германської філології. 2016. Вип.1. С. 52–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zrgf_2016_1_9.
116. Колегаєва І. М. Полімодальність відчуттів у дзеркалі полікодовості тексту, або ще раз про антропоцентризм у лінгвістиці // Записки з романо-германської філології. 2015. Вип. 2. С. 105–112.
117. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва, 1984. 189 с.
118. Комина Н. А. Коммуникативно-прагматический аспект английской диалогической речи: дис. ... канд. філол. наук. : 10.02.04 «Германские языки». Калинин, 1984. 215 с.
119. Кон И. С. Открытие «Я». Москва, 1978. 367 с.
120. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва, 1984. 195 с.
121. Конецкая В. П. Социология коммуникации. Москва, 1997. 364 с.
122. Корбозерова Н. М. Основні напрями та проблеми сучасної лінгвістичної науки // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. 2016. Вип. 30. С. 93–97.
123. Корнелаева Е. В. Особенности акцентуации в речи представителей профессий с повышенной речевой ответственностью // Записки з романо-германської філології. 2014. Вип. 2 (33). С. 47–53.
124. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів, 2000. 350 с.
125. Котов М. В. Роль универсальных кинесических невербальных компонентов коммуникации при межъязыковой интерференции у билингвов // Материалы Первой междунар. науч.-практ. конф. «Коммуникация в поликодовом пространстве: языковые, культурологические и дидактические аспекты». СПб. : Изд-во Политехнического ун-та, 2011. С. 141–143.

126. Котов М. В. Функціональність невербального комунікативного компоненту “погляд” у міжкультурній комунікації // Читання пам’яті Михайла Матусовського: матеріали 5 Міжнародної наук.-практ. конф. “Лінгвістика. Комунікація. Освіта.” 2012. С. 42–44.
127. Котов М. В. Адаптивні стратегії полікультурної дискурсивної особистості в англомовному комунікативному просторі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків, 2014. 264 с.
128. Коханова Л. А. Экологическая журналистика, PR и реклама: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 030601 «Журналистика». Москва, 2007. 383 с.
129. Коццолино М. Невербальная коммуникация. Теории, функции, язык и знак. Харьков, 2015. 224 с.
130. Кравченко Н. К. Межсубъектная природа интеракции или интерактивная природа субъекта? (субъекты versus интеракция или интеракция versus субъекты?) // Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. 2010. № 18 (205). С. 36–41.
131. Кравченко Н. К. Мена коммуникативных ролей как конститутивная категория дискурса // Вестник ХНУ им. В. Н. Каразина. 2013. № 1052. С. 6–9.
132. Красных В. В. Структура коммуникации в свете лингвокогнитивного подхода (коммуникативный акт, дискурс, текст): автореф. дис. на соиск. степени д-ра филол. наук. Москва, 1999. 72 с.
133. Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. Москва. 2001, 270 с.
134. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва, 2003. 375 с.
135. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. Москва, 2004. 584 с.

136. Крейдлин Г. Е., Переверзева С. И. Признак «ориентация части тела» в семиотической картине мира // «Слово – чистое веселье». Сборник статей в честь А. Б. Пеньковского. 2009 (а). С. 337–349.
137. Крейдлин Г. Е. Тело, эмоции, температура // Язык и эмоции: номинативные и коммуникативные аспекты. Сборник научных трудов к юбилею В. И. Шаховского. 2009 (б). С. 90–107.
138. Крейдлин Г. Е. Тело в диалоге: семиотическая концептуализация тела (итоги проекта). Часть 1: тело и другие соматические объекты // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии (по материалам ежегодной международной конференции «Диалог» (Бекасово, 26 – 30 мая 2010 г.). 2010. Вып.8 (16). С. 226–235.
139. Крейдлин Г. Е., Кронгауз М. А. Семиотика или Азбука общения : учеб. пособие. Москва, 2013. 240 с.
140. Крысин Л. П. Речевое общение и социальные роли говорящих // Социально-лингвистические исследования. Москва, 1977. С. 49–51.
141. Крысин Л. П. Социальный аспект владения языком // Социолингвистические исследования. URL: http://destructionen.narod.ru/krysyn_cozialnyje_rolj.htm.
142. Кубрякова Е. С. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. Москва, 1991. 240 с.
143. Кубрякова Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова «память» // Логический анализ языка. Культурные концепты. Москва, 1991. С. 85–91.
144. Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке. Москва, 2004. 560 с.
145. Куранова С. І. Основи психолінгвістики. Київ, 2012. 208 с.
146. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов-на-Дону, 1986. 136 с.

147. Лавриненко И. Н. Кинематографические коды как средство мены коммуникативных ролей в англоязычном кинодискурсе // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Іноземна філологія. 2015. Вип. 81. С. 69–74.
148. Лавриненко И. Н. Стратегии и тактики мены коммуникативных ролей в современном англоязычном дискурсе: дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.04. Харьков, 2011. 250 с.
149. Лавриненко І. М. Стратегії і тактики зміни комунікативних ролей у сучасному англomовному кінодискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04. «Германські мови». Харків, 2011. 21 с.
150. Лавриненко И. Н. Мена коммуникативных ролей как операциональная метадискурсивная категория // Вестник ХНУ им. В. Н. Каразина. 2012. № 1023. С. 47–51.
151. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении : пер. с англ. Москва, 2014. 792 с.
152. Ларина Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации. Москва, 2009. 516 с.
153. Левицкий А. Э. Роль ситуации в процессе понимания значения лексических единиц // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія». 2012. Том 15. № 2. С. 81–89.
154. Леонтьев А. А. Речевая деятельность. Факторы вариантности речевых высказываний // Основы теории речевой деятельности. Москва : Наука, 1974. С. 21–35.
155. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики : учебник для студ. высш. учеб. заведений. Москва, 2008. 288 с.
156. Леонтьев А. Н. Некоторые психологические вопросы воздействия на личность // Проблемы научного коммунизма. 1968. Вып. 2. С. 30–42.
157. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности. Москва, 1993. 43 с.

158. Леонтьев В. В. Невежливые высказывания в свете эмотивной лингвозкологии // Эмотивная лингвозкология в современном коммуникативном пространстве : кол. монография. Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2013. С. 363–374.
159. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва, 2003. 284 с.
160. Макиавелли Н. Избранные произведения. Харьков, 1998. 653 с.
161. Максименко О. В., Мартинюк А. П. Когнітивна класифікація жестово-вербальних висловлень // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Іноземна філологія. 2016. Вип. 84. С. 6–15.
162. Мартинюк А. П. Конструювання гендеру в англomовному дискурсі : монографія. Харків, 2004. 292 с.
163. Мартинюк А. П. Гендер як конструкт дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : монографія / під загальн. ред. Шевченко І. С. Харків : Константа, 2005. С. 295–318.
164. Мартинюк А. П. Разграничение дискурса и текста с позиций интеграционного похода // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2009. № 866. С. 49–54.
165. Мартинюк А. П. Стратегия как базовый инструмент когнітивного анализа коммуникации // Записки з романо-германської філології. 2015. Вип. 1(34). С. 80–90.
166. Мартинюк А. П. Базовые методологические принципы коммуникативно-когнитивных исследований // Матеріали VII Міжнародного наукового форуму «Сучасна іноземна філологія: дослідницький потенціал». 2016. С. 13–14.
167. Мартинюк А. П. Когнитивно-коммуникативная лингвистика: в поисках базовых принципов и методик // Когниция, коммуникация, дискурс. 2016. № 12. С. 17–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kkd_2016_12_4.

168. Мартынюк А. П. Базовые теоретико-методологические принципы когнитивно-коммуникативных исследований // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2017. С. 75–77.
169. Маслова А. Ю. Введение в прагмалингвистику. Москва, 2010. 152 с.
170. Матвеева Г. Г., Ленец А. В., Петрова Е. И. Основы прагмалингвистики. Москва, 2013. 232 с.
171. Матвеева Т. В. Нормы речевого общения как личностные права и обязанности // Юрислингвистика–2 : Русский язык в его естественном и юридическом бытии. Барнаул, 2000. С. 40–49.
172. Матюхіна Ю. В. Невербальні компоненти фатичної метакомунікації // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2016. С. 113–114.
173. Медведєва А. О. Маска у сценічному мистецтві артисту театру та естради : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 26.00.01 «Теорія і історія культури». Київ, 2012. 19 с.
174. Милованова М. В. Жанрово-речевые особенности педагогического дискурса // Языковая личность: жанровая речевая деятельность. Волгоград. 1998. С. 63–64.
175. Миронова Н. Н. Оценочный дискурс: проблемы семантического анализа // Известия РАН. Т. 5–6, № 4. 1997. С. 52–59.
176. Миронова М. В. Статусные отношения коммуникантов при неодобрении и порицании // Ярославский педагогический вестник. 2012. № 4. Том 1 (Гуманитарные науки). С. 195–198.
177. Можейко О. О. Роль соціального статусу мовця в реалізації мовленнєвих актів погрози в сучасному англomовному діалогічному дискурсі // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2015. Вип. 81. С. 114–118.

178. Морено Дж. Л. Социометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе. Издательство «Иностранной литературы». Москва. 1958. С. 263–285.
179. Морозова И. И. Коммуникативные стратегии вежливости в стереотипном речевом поведении викторианской женщины : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.04. Харьков, 2004. 215 с.
180. Морозова И. Б., Пожарицкая Е. А. Психолінгвістическа́я сущность коммуникативного лидерства: гештальт-анализ // Вестник ХНУ им. В. Н. Каразина. Иностранная филология. 2016. Вып. 84. С. 17–25.
181. Морозова О. І. Екологічний підхід до аналізу неправдивих висловлень. Мовні і концептуальні картини світу. Вип.55. Київ: ВПЦ «Київський університет». 2015. С.258–266.
182. Морозова Е. И. Ложь как дискурсивное образование: лингвокогнитивный аспект : монография. Харьков: Экограф, 2005. 300 с.
183. Морозова І. І. Від модельної особистості до модельного соціального класу // Матеріали VII Міжнародного наукового форуму «Сучасна іноземна філологія: дослідницький потенціал». 2016. С. 22–24.
184. Мулик К. О. Специфіка англійського діалогічного мовлення соціально-педагогічної спрямованості // Записки з романо-германської філології. Вип. 1 (32). 2014. С. 128–132.
185. Мусаєва Р. Особливості актуалізації ролі друг-приємний співрозмовник у ситуації «Бесіда друзів» // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Іноземна філологія. 2015. Вип. 81. С. 119–125.
186. Наумов В. В. Лингвистическая идентификация личности. Москва, 2006. 240 с.
187. Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины // Сборник науч. трудов Моск. гос. лингв. ун-та. М., 1996. Вып. № 426. Язык. Поэтика. Перевод. С. 112–116.
188. Нефьодова О. Д. Відтворення мовної особистості персонажу замість

- дискурсивної як художній прийом (на матеріалі творів Дж. Селінджера) // Матеріали VII Міжнародного наукового форуму «Сучасна іноземна філологія: дослідницький потенціал». 2016. Ч. II. С. 34–36.
189. Нечипоренко В. Ф. Лингвофилософские основы эколингвистики. Калуга, 1998. 210 с.
  190. Никитин В. А. Социальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва, 2000. 272 с.
  191. Новиков В. П. Оценочная лексика в языке английской газеты : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки». Москва, 1992. 22 с.
  192. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ, 1997. 231 с.
  193. Олпорт Г. Толерантная личность (глава из книги «Природа предубеждения») // Век толерантности: научно-публицистический вестник. 2003. Вып. 6. С. 155–159.
  194. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія. Київ, 2005. 448 с.
  195. Орлов Г. А. Современная английская речь. Москва, 1991. 251 с.
  196. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. 1986. Вып. 17. С. 22–129.
  197. Панченко Н. Н. Экологичность коммуникации сквозь призму достоверности информации // Эмотивная лингвозкология в современном коммуникативном пространстве : кол. монография. Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2013. С. 374–388.
  198. Парсонс Т. О социальных системах. Москва, 2002 (а). 832с.
  199. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва, 2002 (б). 877с.
  200. Парыгин Б. Д. Социальная психология. СПбГУП, 2003. 616 с.
  201. Пасинок В. Г. Еколінгвістичні аспекти у фокусі риторики, стилістики та культури мовлення // Вісник Харківського національного університету

- імені В. Н. Каразіна Серія «Іноземна Філологія. Методика викладання іноземних мов». 2015. Вип. 81. С. 6–13.
202. Пастернак Т. А. Проблема рольової диференціації комунікантів у сучасних дискурсивних дослідженнях // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2013. № 1052. С. 21–25.
203. Пастернак Т. А. Комунікативна стратегія як конститутивна характеристика дискурсу // Науковий блог. Національний університет «Острозька академія». 2013. URL : <https://naub.ua.edu.ua/2013/komunikativna-strategiya-yak-konstitutyvna-harakterystyka-dyskursu/>
204. Перебийніс В. І. Статистичні методи для лінгвістів. Вінниця, 2002. 171 с.
205. Петлюченко Н. В. Харизматика: мовна особистість і дискурс: монографія. Одеса, 2009. 464 с.
206. Петлюченко Н. В. Дискурсивные портреты исторических харизматических личностей Германии и Украины // Одеський лінгвістичний вісник. 2014. Випуск 3. С. 190–197.
207. Піщикова К. В. Стратегії домінування в аргументативному дискурсі: гендерний аналіз (на матеріалі англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» Харків, 2003. 19 с.
208. Почепцов Г. Г. Предложение // Теоретическая грамматика современного английского языка. Москва. 1981. С. 164–280.
209. Почепцов Г. Г. О коммуникативной типологии адресата // Речевые акты в лингвистике и методике : Сб. науч. тр. Пятигорск. 1986. С. 10–17.
210. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. Київ, 1999. 308 с.
211. Приходько Г. І. Оцінка і комунікація. Вінниця, 2013. 168 с.
212. Прохоров Ю. Е. Действительность. Текст. Дискурс. Москва, 2004. 224 с.

213. Радзієвська Т. В. Прагматичні аспекти епістолярної поведінки Володимира Набокова: До проблеми вивчення мовної особистості // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. Харків. 2017. С. 108–110.
214. Радченко О. В. Інтернет-комунікації як засіб формування демократичного політичного дискурсу: складові та особливості // Актуальні питання проблеми політики. Одеса. 2012. Вип. 47. С. 221–228.
215. Ратмайр Р. Прагматика извинения. Сравнительное исследование на материале русского языка и русской культуры. Москва, 2003. 272 с.
216. Рibaкова О. В. невербальні засоби реалізації стратегії незгоди в конфліктних комунікативних актах (на матеріалі англомовного кінодискурсу) // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. Харків. 2016. С. 169–170.
217. Рibaкова О. В. Гендерна специфіка втілення стратегії незгоди в усній англомовній неофіційній комунікації: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків, 2016. 223 с.
218. Романченко А. П. Поняття «Мовна особистість» та аспекти вивчення // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. 2016. Вип. 145. С. 190–194.
219. Рублик Т. Г. Языковая личность и ее структура // Вестник Башкирского университета. 2007. №1.: Языковая личность и ее структура. С. 99–101.
220. Румянцева Е. А. Стратегии и тактики речевого убеждения (на материале речи Президента Украины Петра Порошенко в Конгрессе США) // Записки з романо-германської філології. 2014. Вип. 2. С. 94–104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zrgf_2014_2_15.
221. Самохіна В. О. Жарт у сучасному комунікативному просторі Великої Британії та США: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 360 с.
222. Самохіна В. А. Реализация коммуникативной категории «контакт» в юмористическом дискурсе // Вісник Харківського національного

- університету ім. В. Н. Каразіна. 2014. №1102. Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. Вип. 77. С. 125–133.
223. Свентицкий А. Л. Социальная психология. Москва, 2003. 336 с.
224. Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. Москва, 2004. 320 с.
225. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. Киев, 2002. 336с.
226. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації. Черкаси, 2011. 350 с.
227. Селіванова О. О. Методологічні проблеми дослідження діалогу // Одеський лінгвістичний вісник. 2013. Вип. 1. С. 144–158.
228. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова. Кіровоград, 2004. 338 с.
229. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. 1986. Вып. 17. С. 170–194.
230. Серль Дж. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. 1986. Вып. 17. С. 151–169.
231. Серякова И. И. Невербальный знак коммуникации в англоязычных дискурсивных практиках: монография. Киев: Изд. центр КНЛУ, 2012. 280 с.
232. Синельникова Л. Н. Концепт «дискурсивная личность»: междисциплинарная параметризация // Электронный научно-образовательный журнал ВГСПУ «Грани познания». 2013. №1(21). С. 42–44. URL : grani.vspu.ru/files/publics/1368528189.pdf.
233. Сиротинина О. Б. Социолингвистический фактор в становлении языковой личности // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты. 1998. С. 3–9.
234. Свідченко О. А. Мовні засоби вираження соціального статусу в сучасній англійській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04. «Германські мови». Київ, 1997. 19 с.

235. Скриннік Ю. С. Залежність комунікативної поведінки мовця від його соціального статусу у різних типах дискурсу // Наукові записки. 2016. Вип. 145. С. 276–280.
236. Скриннік Ю. С. Вплив соціального статусу мовця на його рольову комунікативну поведінку // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2016. С. 182–184.
237. Скриннік Ю. С. Диверсифікація тактик у ситуаціях дидактичного впливу при виконанні комунікантами різних соціальних ролей // Матеріали VII Міжнародного наукового форуму «Сучасна іноземна філологія: дослідницький потенціал». 2016. Ч. II. С. 69–72.
238. Скриннік Ю. С. Імплицитна оцінка комунікантів при асиметричному типі рольових відносин // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. Київ. 2016. Вип. 30. С. 164–177.
239. Скриннік Ю. С. Особливості функціонування пейоративів у комунікативних ситуаціях з асиметричним статусом мовців // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2017. С. 120–122.
240. Скриннік Ю. С. Екологія спілкування при зміні соціальних ролей // Художні феномени в історії світової літератури: перехід мови в письменництво («Екоцентризм: Культура і природа»). 2017. С. 97–98.
241. Скриннік Ю. С. Особливості комунікативної поведінки мовців при зміні соціальних ролей у інституціональному дискурсі // Теоретична і дидактична філологія. 2017. Випуск 25. С. 371–378.
242. Скриннік Ю. С. Еколінгвістичні виміри зміни соціальних ролей мовців у англomовному побутовому дискурсі // Одеський лінгвістичний вісник : науково-практичний журнал. 2017. Вип. 9. Том 1. С. 236–239.
243. Скриннік Ю. С. Варіативність мовленнєвої поведінки дискурсивної особистості при зміні соціальних ролей // Science and Education a New Dimension. Philology. 2017. V (41). Issue 145. С. 47–51.

244. Скриннік Ю. С. Функціонування звертання у різних типах дискурсу // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2018. С. 154–155.
245. Скриннік Ю. С., Солощук Л. В. Стратегії оперування соціальними ролями у сучасному англомовному дискурсі // Science and Education a New Dimension. Philology. 2018. VI (52). Issue 177. С. 64–68. (*Особистий внесок здобувача у роботі полягає у здійсненні практичної частини дослідження*)
246. Скриннік Ю. С. Типи дискурсивних особистостей при зміні соціальних ролей // Матеріали VIII Міжнародного наукового форуму «Сучасна германістика: наукові дискусії». 2018. С. 133–135.
247. Солодовникова Н. Г. Содержание научного направления «Эмотивная лингвоэкология»: проблемы и перспективы // Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве : кол. монографія. Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2013. С. 43–52.
248. Солощук Л. В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англомовному дискурсі : монографія. Харків : Вид-во «Константа», 2006. 300 с.
249. Солощук Л. В. Дискурсивна особистість у світлі теорії полікодовості комунікативного процесу // Записки з романо-германської філології. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. №1(34). С.160–167.
250. Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англомовному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.04. «Германські мови». Харків, 2009. 37 с.
251. Солощук Л. В. Невербальні компоненти комунікації як засоби створення комічного ефекту у сучасному англомовному дискурсі // Science and Education a New Dimension. Philology. 2017. V (29). Issue 116. С. 59–62.

252. Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество: пер. с англ. Москва, 1992. 543 с.
253. Сорокин П. А. Система социологии. Москва, 1993. Т. 2. 379 с.
254. Сорокин Ю. А. Человек говорящий в его модусах и отношениях // Массовая культура на рубеже XX – XXI веков: Человек и его дискурс. Москва, 2003. С. 7–23.
255. Сотников А. В. Складові компоненти мовної особистості в контексті міжкультурної комунікації // Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи. Київ. 2012. С. 267–271.
256. Старикова Е. Н. Проблемы имплицитной номинации в современном английском языке : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки». Киев, 1976. 41 с.
257. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца XX века. Москва. 1995. С. 35–73.
258. Стернин И. А. Введение в речевое воздействие. Воронеж, 2001. 252 с.
259. Сусов И. П. Личность как субъект языкового общения // Личностные аспекты языкового общения. Калинин. 1989. С. 9–16.
260. Сусов И. П., Аристов С.А. Коммуникативно-когнитивная лингвистика и разговорный дискурс. 11 с. URL: <http://homepages.tversu.ru/~susov/Aristov.htm>.
261. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. Винница, 2009. 272 с.
262. Сухих С. А. Языковая личность в диалоге // Личностные аспекты языкового общения. Тверь. 1990. С. 45–50.
263. Сухих С. А. Прагмалингвистическое измерение коммуникативного процесса: автореф. дис. д-ра филол. наук. Краснодар, 1998. 29 с.
264. Сухих С. А. Личность в коммуникативном процессе. Краснодар, 2004. 156 с.

265. Суховирская О. В. Дистанцирование субъекта дискурсивной деятельности: когнитивно-дискурсивный аспект / Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. №1052. С. 60–64.
266. Тарасов Е. Ф. Социолингвистические проблемы теории речевой коммуникации // Основы теории речевой деятельности. Москва, 1974. С. 255–273.
267. Телеки М. М., Шинкарук В. Д. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру : монографія / відп. ред. О. Шатун. Київ: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 171 с.
268. Терещенко Л. Я. Мовна особистість суб'єкта неправдивої комунікації : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Л., 2013. 200 с.
269. Терещенко Л. Я. «Що в імені твоїм?»: номінації обманщиків і брехунів в англійській та українських мовах // Теоретична і дидактична філологія : збірник наукових праць. Серія «Філологія, Педагогіка». Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 25. С. 396–404.
270. Теркулов В. И. Антропоцентрическая парадигма: Что было? Что будет? // Когниция, Коммуникация, Дискурс. 2012. № 5. С. 74–84.
271. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва, 2008. 264 с.
272. Товстенюк К. В. Психологічна дистанція у комунікативному просторі співрозмовника // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Філологічні науки. Мовознавство». Луцьк. 2011. №4. С. 101–105.
273. Трошихин В. В. Политическое развитие личности. Алма-Ата, 1990. 160 с.
274. Устименко С. Є., Солощук Л. В. Імпліцитно-прагматичні значення респонсивних реплік у сучасному англomовному побутовому дискурсі // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. №1155. Вип. 80. С. 58–63.

275. Устименко С. Є. (Бєлова С. Є.) Прагматичні чинники нестандартних комунікативних ситуацій в англomовному інституціональному дискурсі // *Science and Education a New Dimension : Philology*. 2015. III (16). Issue 70. С. 85–90.
276. Ущина В. А. Афективне позиціонування суб'єкта дискурсивної діяльності в англomовній комунікативній ситуації ризику // *East European Journal of Psycholinguistics*. Vol. 3. Number 1. Lutsk: Lesya Ukrainka Eastern European National University. 2016. P. 131–139
277. Ущина В. А. Позиціонування суб'єкта в англomовному дискурсі ризику: соціокогнітивний аспект: монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2015. 380 с.
278. Ущина В. А. Поняття суб'єкта дискурсивної діяльності в контексті теорії ідентичності // *Актуальні питання іноземної філології*. Луцьк, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. № 6. 2017. С. 167–178.
279. Фролова І. Є. Дискурсивна стратегія як когнітивно-комунікативний феномен // *Культура народів Причорномор'я*. 2006. Т. 2. № 82. С. 207–209.
280. Фролова І. Є. Стратегія конфронтації в англomовному дискурсі : монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. 344 с.
281. Фролова І. Є. Регулятивний потенціал стратегії конфронтації в англomовному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук. : спец. 10.02.04. «Германські мови». Харків, 2015. 36 с.
282. Фудорова О. М. Теорії соціального статусу: пізнавальні можливості і дослідницькі стратегії // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 881. С. 110–116.
283. Халеева И. И. Вторичная языковая личность как реципиент инофонного текста // *Язык-система. Язык-текст. Язык-способность*. Москва, 1995. 280 с.

284. Халяпина Л. П. Трансформация концепта «Языковая личность» в теории и методике обучения иностранным языкам. URL: [https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/7\(21\)1/khaliapina_7_21_91_102.pdf](https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/7(21)1/khaliapina_7_21_91_102.pdf).
285. Храбсков А. В. Освоение социальных ролей как фактор социализации личности // Социализация и воспитание. Сибирский педагогический журнал. 2012. № 7. С. 51–54.
286. Христич Н. С. Лінгвокультурологічний аналіз поняття «ЛЮДИНА» в англійській фразеології // Теоретична і дидактична філологія : збірник наукових праць. Серія «Філологія, Педагогіка». Переяслав-Хмельницький; Кременчук. 2017. Вип. 25. С. 418–425.
287. Чанышева З. З. Взаимодействие языковых и неязыковых факторов в процессе речевого общения. Уфа, 1984. 80 с.
288. Черниговская Т. В. Семиотика запахов: вербализация, синестезия, память // Чеширская улыбка кота Шрёдингера: язык и сознание. 2013. С. 326–330.
289. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия. Москва, 2006. 136 с.
290. Чернякова В. А. Просодические маркеры экспрессивности в публичных выступлениях женщин-политиков Испании, Латинской Америки и Украины // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2016. С. 220–222.
291. Шахнарович А. М. К проблеме языковой способности (механизма) // Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. Москва, 1991. С. 185–220.
292. Шаховский В. И. Медийная неэкологичность как способ / средство диффамации адресата // Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве : кол. монография. Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2013. С. 302–306.

293. Шаховский В. И. Эмоциональная толерантность / нетолерантность как специфический параметр экологичности общения // Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве : кол. монография. Волгоград: Изд-во ВГСПУ «Перемена», 2013. С. 34–43.
294. Швачко С. О. Самоорганізуючі тенденції мовних одиниць // Функціональна лінгвістика: научний журнал. Симферополь. 2012. №4. С. 310–313.
295. Швейцер А. Д. Современная социолінгвістика. Теория, проблемы, методы. Москва : Либроком. 2018. 176 с.
296. Шевченко А. Ю. Дискурсивний аналіз матеріалів масової комунікації // Applied linguistics. URL: http://russcomm.ru/rca_biblio/.
297. Шевченко И. С., Морозова Е. И. Дискурс как мыслекоммуникативное образование // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2003. № 586. С. 33–38.
298. Шевченко И. С. Соотношение информативной и фатической функций как проблема эколінгвістики // Когниция, коммунікація, дискурс. 2015. № 10. С. 114–132.
299. Шевченко І. С., Морозова О. І. Дискурс як мисленнєво-комунікативна діяльність // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. С. 21–28.
300. Шевченко И. С. Метадискурсивные категории диалогического дискурса // Функціональна лінгвістика: сб. науч. работ. 2011. №2. Том №2. С. 292–294.
301. Шевченко И. С. Концепт коммуникативного поведения и жанр // Жанры речи. 2015. Вып. 1. С. 24–30.
302. Шевченко І. С. Текст і дискурс в об'єктиві українських студій 2016 року // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2017. С. 147–150.
303. Шибутани Т. Социальная психология. Ростов-на-Дону, 2002. 544 с.

304. Юровських К. А. Соціокогнітивний підхід у сучасній лінгвістичній парадигмі // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2016. С. 234–236.
305. Юровських К. А. Методологічні засади соціолінгвістичної парадигми дослідження комунікативного непорозуміння в англomовному діалогічному дискурсі // Одеський лінгвістичний вісник. 2017. № 9, том 1. С. 261–264.
306. Юшковець І. А. Комунікативні стратегії і тактики в політичному дискурсі канцлерів ФРН (на матеріалі урядових заяв і політичних виступів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». Донецьк, 2008. 23 с.
307. Якубинский Л. П. Избранные работы: Язык и его функционирование. Москва, 1986. 208 с.
308. Яшенкова О. В. Наближення до адресата як тактика контактоустановлення в англо-американському діловому дискурсі. Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. ВПЦ “Київський університет”. 2016. Вип. 32. С. 79–98.
309. Argyle M. NonVerbal Communication in Human Social Interaction // Nonverbal Communication, Cambridge: CUP, 1972. P. 243–268.
310. Ashforth B. E. Role Transitions in Organizational Life: An Identity-Based Perspective // Mahwah, N. J. : Lawrence Erlbaum Associates, 2001. 376 p.
311. Berman Pearl S., Shopland S. Interviewing and diagnostic exercises for clinical and counseling skills building. 1955. 283 p.
312. Bergelson M. Understanding Russians: context of intercultural communication [Електронний ресурс] // Режим доступу: coursera.org.
313. Berne E. Games people play – The Basic Handbook of Transaction Analysis. New York, 1964. 162 p.
314. Biddle B. J., Thomas E. J. Role Theory: Concepts and Research. Krieger, 1979. 453 p.

315. Birdwhistell R. L. Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication. Philadelphia, 1970. 338 p.
316. Blommaert J. The Pragmatics of International and Intercultural Communication // Selected papers from the International Pragmatics Conference. 1987. V. 3. 249 p.
317. Bradac J., Street R. Powerful and Powerless Styles of Talk – a Theoretical Analysis of Language and Impression Formation // Research of Language and Social Interaction. 1989. V. 23. P. 195–241.
318. Brewer M. B., Gardner W. Who is this ‘we’? Levels of collective identity and self-representation // Journal of Personality and Social Psychology. 1996. 71 (1). P. 83–93.
319. Brown P. Politeness and impoliteness // Oxford handbook of pragmatics. Oxford. 1987. P. 383–399.
320. Brown P., Levinson S. Politeness : some universals in language usage // Cambridge University Press. 2013. 360 p.
321. Burgoon J. K., Guerrero L. K., Floyd K. Nonverbal Communication. Routledge. Taylor & Francis Group. London & New York. 2016. 480 p.
322. Burke P. History and Social Theory. Ithaca, N.Y., 1993. 209 p.
323. Craig R. T., Tracy K. Conversational Coherence: Form, Structure and Strategy. Beverly Hills, 1983. 334 p.
324. Cromdal J., Landqvist H., Persson-Thunqvist D., Osvaldsson K. Finding out What’s Happened: Two Procedures for Opening Emergency Calls // Discourse Studies. 2012. Vol.14, № 4. P.371–397.
325. David D., Zani P., Selleri, La comunicazione non verbale // La comunicazione, La Nuova Italia Scientifica. Roma, 1995.
326. Dijk van T. A. Studies in the Pragmatics of Discourse. The Hague, 1981. 331 p.
327. Dijk van T. A. Society and discourse. A Sociocognitive approach. Cambridge, 2009. 287 p.

328. Eco U. The role of the reader. Bloomington, 1979. 273 p.
329. Ekman P., Friesen W. V., Ancoli S. Facial Signs of Emotional Experience // Journal of Personality and Social Psychology. 1980. Vol. 39. P. 1125–1134.
330. Ekman P. Movements with Precise Meaning // Journal of Communication. 1976. № 26. P. 14–26.
331. Ervin-Tripp S. M. Sociolinguistics // Advances in the Sociology of Language. The Hague : Mouton, 1976. Vol.1. P.15–91.
332. Fairclough N. Discourse and Social Change. Cambridge, 1992. 269 p.
333. Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. London, 1995. 265 p.
334. Gal S. Between speech and silence: the problematics of research on language and gender // Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminine Anthropology in Postmodern Era. 1991. P. 175–203.
335. Gibbons P., Busch J., Bradac J. Powerful versus Powerless Language: Consequences for Persuasion, Impression Formation and Cognitive Response // Journal of Language and Social Psychology. 1991. V. 10. P. 115–133.
336. Goffman E. The neglected situation // Language in social context: Selected readings. Harmondsworth, 1979. P. 61–66.
337. Goodwin Ch. Action and embodiment within situated human interaction // Journal of Pragmatics. Elsevier, 2000. № 2. P. 1489–1522.
338. Grice H. P. Logic and conversation. In syntax and semantics // Ed. G. Cole, G. Morgan. N.Y., 1975. Vol. 3. P. 26–47.
339. Halliday M. Towards Probabilistic Interpretations // Functional and Systemic Linguistics: Approaches and Uses. Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 1991. P. 39–61.
340. Harper R. G. Power, Dominance and Non-Verbal Behavior. New York, 1985. 368 p.
341. Haugen E. The Ecology of Language // The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment. 2001. P. 57–66.

342. Heritage J. Conversational analysis and institutional talk // *Qualitative Research: Theory, Method and Practice*. 1998. P. 161–182.
343. Huang G. Ecolinguistics in an International Context : an Interview with Arran Stibbe. URL : <file:///C:/Users/Admin/Downloads/Interview%20Arran%20Stibbe.pdf>.
344. Jourdan Ch., Tuite K. *Language, Culture and Society*. Cambridge, 2006. 323 p.
345. Kasper G. Linguistic Politeness: Current Research Issues // *Journal of Pragmatics*. 1990. № 2. P. 193–218.
346. Khryapchenkova O. Language and environmental consciousness of society: the situation in Russia. URL : <http://www.ijese.net/arsiv/80>.
347. Knapp M. L., Hall J. A. *Nonverbal Communication in Human Interaction*. Crawfordsville: Wadsworth. Thomson Learning, 2002. 482 p.
348. Kotler P. *Marketing Essentials* // Northwestern University Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1984. 657 p.
349. Lakoff G. *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago-London: The University of Chicago Press. 1987. 632 p.
350. Labov W. *The social stratification of English in New York City*. 2nd edition. Cambridge, 2006. 498 p.
351. Leech G. *Principles of pragmatics*. London, 1983. 264 p.
352. Levinson S. *Pragmatics*. Cambridge, 1983. XVI. 420 p.
353. Linton R. *The Study of Man*. Appleton Century Crofts, Inc., 1936. 523 p.
354. Lorrain F. P., White H. C. Structural equivalence of individuals in social networks // *Journal of Mathematical Sociology*. 1971. P. 49–80.
355. Maillat D., Oswald S. Defining Manipulative Discourse: The pragmatics of cognitive illusions // *The International Review of Pragmatics*. 2009. No 21 (2). P. 348–370.
356. Mead G. H. *Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago, 1934. 400 p.

357. Mey J. L. Pragmatics: an introduction. Cambridge; Massachusetts, 1993. 357 p.
358. Moscovici S., Farr R. The phenomenon of social // Social representations. Cambridge, 1984. P. 3–69.
359. O'Connor J. D., Arnold G. Intonation of Colloquial English. London, 1973. 24 p.
360. Pahta P., Nevala M., Nurmi A., Palander-Collin M. Language practices in the construction of social roles in Late Modern English. Amsterdam & Philadelphia, 2010. 241 p.
361. Parsons T. Essays in Sociological Theory, Pure and Applied. Glencoe, Illinois, 1958. 459 p.
362. Pike K. L. The intonation of American English // University of Michigan publications. Linguistics, 1945. 200 p.
363. Richmond V. P., McCroskey J. C. Non-Verbal Behavior in Interpersonal Relations. Boston, 2004. 350 p.
364. Richmond V. P., McCroskey J. C., Davis L. M. The relationship of supervisor use of power and affinity – seeking strategies with subordinate satisfaction. Дата звернення: 12.04.2017. URL: <http://http://www.jamescmccroskey.com/publications/134.pdf>.
365. Sacks H., Schegloff E., Jefferson G. A simplest systematics for the organization of turntaking for conversation // Language: Journal for the Linguistic Society of America. 1974. Vol. 50, № 3. P. 696–735.
366. Sacks H. Schegloff E., Jefferson G. Lectures on Conversation. Oxford, 1992. Vol.1, 2. 1520 p.
367. Sacks H., Schegloff E. Lectures on conversation. 2 vol. Oxford, 1992. 343 p.
368. Sapru A. Automatic social role recognition and its application in structuring multiparty interactions : diss. ... for PhD degree in Philology. Lausanne, EPFL, 2015. 128 p.

369. Schaden G. Vocatives: A Note on Addressee Management // University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics. 2010. Vol. 16. Is. 1.
370. Scheflen A. Body Language and Social Order (Communication and Behavioral Control) / A. Scheflen. New York, 1972. 346 p.
371. Schegloff E. A. Overlapping Talk and the Organization of Turn-Taking for Conversation // Language in Society. 2000. № 291. P. 63.
372. Schegloff E. A., Hovy E. H., Scott D. Issues of Relevance for Discourse Analysis: Contingency in Action, Interaction and Co-Participant Context // Computational and Conversational Discourse: Burning Issues An Interdisciplinary Account. 1996. P. 3–38.
373. Schiffrin D. Approaches to Discourse. Oxford, 1994. 125 p.
374. Schuller Bjorn W., Batliner Anton M. Computational Paralinguistics: emotion, affect and personality in speech and language processing, 2014. First Edition. 321 p.
375. Seriot P. Analyse du discours politique sovietique. Seeil, 1985. 245 p.
376. Skinner B. F. Verbal behavior. Cambridge, Massachusetts, 2014. 553 p.
377. Skrynnik Yu. S. Non-verbal behaviour in the process of changing social roles in business discourse // Culture. Cognition. Communication. (Inter)cultural perspectives on language and the mind. 2017. P. 23. URL: <http://phavi.umcs.pl/at/attachments/2017/0906/211238-book-of-abstracts-updated-.pdf>.
378. Sorokina L. Ye. The Role of Implicature and Presupposition in Men's and Women's Manipulative Utterances // Science and Education a New Dimension. Philology. 2016. IV (22). Issue 99. P. 59–62.
379. Status Generalization: New Theory and Research. Stanford (Cal.), 1988. 536 p.
380. Stibbe A. Awakening at the Point of No Return // Language and Ecology. 2010. V. 3. No. 2 URL: <http://www.ecoling.net>.

381. Verschueren J. Pragmatics: an annotated bibliography. Amsterdam; Philadelphia, 1978. 186 p.
382. Wetherell M. Positioning and interpretative repertoires: Conversation analysis and poststructuralism in dialogue // *Discourse and Society*. 1998. Vol. 9. P. 387–412.
383. Wierzbicka A. Cross-Cultural Pragmatics/ The Semantics of Human Interaction. Berlin & New York, 1991. 502 p.
384. Wodak R. Mediation Between Discourse and Society: Assessing Cognitive Approaches in CDA // *Discourse Studies*. 2006. Vol. 8 (1). P. 179–190.
385. Ushchyna V. Manipulative use of RISK as a stance in political communication // *Discourse and Society*. 2018. Vol. 29, Issue 2. P. 198–221.
386. Yule G. Pragmatics. Oxford, 2007. 138 p.
387. Zvyeryeva O. Siblings' Influence on Socialization: Linguistic Aspects // Conference Abstracts to International Conference “Linguistic and Literary Approaches to Speech, Text and Discourse”. 2012. P. 40–41.
388. Zvyeryeva O. Verbal/Non-verbal Realization of the Role “Child” in English-Speaking Siblings' Discourse // Conference Abstracts to International Symposium for Doctoral Students “A Culture of Language”. 2012. P. 15.

СПИСОК ДОВІДКОВИХ ДЖЕРЕЛ

389. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии // Издательство Института психотерапии, 2002. 224 с.
390. Воробйова Л. М. Психолінгвістичний глосарій. Рівне, 2011. 128 с.
391. Григорьева С . А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. Словарь языка русских жестов. Москва, 2001. 255 с.
392. Кондаков Н. И. Логический словарь. Москва, 1975. 720 с.
393. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків, 2012. 196 с.

394. Михайлова О. А., Павлова Н. С. Словарь терминов по дисциплине «Лингвокультурологические проблемы толерантности». Екатеринбург, 2008. 18 с. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/30862/1/978-5-7996-1406-5.pdf>.
395. Современная западная социология / изд. политической литературы. Москва, 1990. 432с.
396. Шевченко І. С. Прагмалінгвістика: пояснювальний словник (французькою, українською, російською, англійською мовами) [для студ. філол. спец.] / І. С. Шевченко, Л. М. Мінкін, С. А. Моїсєєва. Харків, 2009. 196 с.
397. Cambridge Dictionaries online. Cambridge University Press, 2017. URL : <https://dictionary.cambridge.org/>.
398. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford: Oxford University Press, 1980. 1035 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. A Little Bit of Heaven. Screenplay by Gren Wells. URL : https://www.springfieldspringfield.co.uk/movie_script.php?movie=a-little-bit-of-heaven.
2. Christie A. Murder on the Orient Express. HarperCollins Publishers. 2007. 274 p.
3. Coco Avant Chanel. Screenplay by Anne Fontaine and Camille Fontaine. URL : http://www.springfieldspringfield.co.uk/movie_script.php?movie=coco-avant-chanel.
4. Cooper J. S. Finding My Prince Charming. 2014. URL : <https://itunes.apple.com/WebObjects/MZStore.woa/wa/viewBook?id=882260402>.
5. Cooper J. S. Taming My Prince Charming. 2014. URL : <https://itunes.apple.com/gb/book/tamingmyprincecharming/id905833500?mt=11>.

6. Fielding H. *Bridget Jones's Diary*. Picador. 1996. 310 p.
7. *Frida*. Screenplay by Clancy Sigal. URL : http://www.script-orama.com/movie_scripts/f/frida-script-transcript-salma-kahlo.html.
8. *Julie and Julia*. Screenplay by Nora Ephron. URL : http://www.script-orama.com/movie_scripts/j/julie-and-julia-script-transcript.html.
9. Larsen P. *Bed and Breakfast and Murder Fiona Fleming Cozy Mysteries # 1. Mayhem and Murder Ink*. 2017. 346 p.
10. *Mona Lisa Smile*. Screenplay by Lawrence Konner, Mark Rosenthal. URL : http://www.script-o-rama.com/movie_scripts/m/mona-lisa-smile-script-transcript.html.
11. *My Best Friend's Wedding*. Screenplay by Ronald Bass. URL : <http://www.awesomefilm.com/script/mybestfriendswedding.txt>.
12. Pamuk O. *The Museum Of Innocence*. Knopf. 2009. 536 p.
13. *Sex and the City 2*. Screenplay by M. P. King. URL : <http://www.tubeplus/SexandtheCity2/>.
14. Steele D. *Echoes*. The US: Delacorte Press. 2004. 324 p.
15. Steele D. *Power play*. The US: Random House. 2014. 203 p.
16. *The Devil Wears Prada*. Screenplay by Peter Hedges. URL : http://www.dailyscript.com/scripts/devil_wears_prada.pdf.
17. *The English Patient*. Screenplay by Anthony Minghella. URL : <http://www.dailyscript.com/scripts/englishpatient.html>.
18. *The Intern*. Screenplay by Nancy Meyers. URL : <http://www.ivanachubbuck.com/wp-content/uploads/2012/02/The-Intern-Ben-Patty-Entire-Screenplay.pdf>.
19. *The King's Speech*. Screenplay by David Seidler. URL : http://www.pages.drexel.edu/~ina22/splaylib/ScreenplayKings_Speech_The.pdf/.
20. *The Queen*. Screenplay by Peter Morgan. URL : <http://www.dailyscript.com/scripts/TheQueenScreenplay.pdf>

21. The Suits. Season 1 Episode 1. URL : http://suits.wikia.com/wiki/Pilot_-_Transcript.
22. The Suits. Season 1 Episode 2. URL : http://suits.wikia.com/wiki/Errors_and_Omissions_-_Transcript.
23. The Theory of Everything. Screenplay by Anthony McCarten. URL : <https://www.austinfilmfestival.com/wp-content/uploads/2015/02/The-Theory-of-Everything-Script.pdf/>.
24. Wilde O. Lady Windermere's Fan. Penguin Books. 1995. 70 p.

ДОДАТОК Б

Екологічність спілкування мовців при зміні конфігурацій соціальних ролей

Таблиця Б.1.

Тип дискурсу / соціальна роль	Характеристики			
	відповідність/ невідповідність очікуванням соціуму	кооперативний/ некооперативний напрямок спілкування	гра на «підвищення/ пониження» соціального статусу адресата	адекват- ність/ неадекват- ність обраної стратегії зміни соціальної ролі
Інституці- ональний:				
підлеглий (до керівника)	+	+	+(↑)	+
керівник (до підлеглого)	—	—	—(↓)	—
Побуто- вий:				
симетричні рольові конфігурації	+	+	+(=)	+
асиметричні рольові конфігурації	—	—	—(↓)	—

Умовні позначення до таблиці:

+ позитивні характеристики

— негативні характеристики

↑ підвищення соціального статусу комунікативного партнера

↓ пониження соціального статусу комунікативного партнера

= соціальні статуси комунікативних партнерів є рівними

ДОДАТОК В

Стратегії і тактики реалізації соціальних ролей

Таблиця В.1

Тип дискурсу	Рольові конфігурації	Загальна мета, яка визначає стратегію	Стратегії	Тактики	Мовленнєвий репертуар
інституціональний	домінантна соціальна роль A1 ↓ A2	демонстрація та обґрунтування своєї домінантної рольової позиції	стратегія реалізації домінантної соціальної ролі кооперативного характеру	<ul style="list-style-type: none"> схвалення соціальної ролі комунікативного партнера (46%); зближення (54%) 	схвальні висловлення; звертання до комунікативного партнера на власне ім'я; використання звертань; наголошення на позитивних рисах комунікативного партнера; мітигація авторитарності
			стратегія реалізації домінантної соціальної ролі некооперативного характеру	<ul style="list-style-type: none"> демонстрація власної домінантної соціальної ролі (38%); дидактичний вплив на партнера з субординативною соціальною роллю (35%); ігнорування субординативної соціальної ролі опонента (27%) 	імперативи; висловлювання-застереження; погроза; глузування або образа; виклик почуття страху в опонента

Продовження Таблиці В.1

інституціональний	субординативна соціальна роль A1 ↑ A2	підтримка домінантної рольової позиції опонента	стратегія реалізації субординативної соціальної ролі кооперативного характеру	<ul style="list-style-type: none"> • підтвердження домінантної соціальної ролі комунікативного партнера (61%); • обіцяння та прохання (39%) 	апеляція до позитивної самореференції; акцентування уваги на спільних рисах; демонстрація важливості думки комунікативного партнера; підвищена важливість поглядів опонента
		невизнання домінантної рольової позиції опонента	стратегія реалізації субординативної соціальної ролі некооперативного характеру	<ul style="list-style-type: none"> • спростування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера (59%); • ігнорування домінантної соціальної ролі комунікативного партнера (41%) 	висловлення- аргументування власної точки зору; використання імпліцитних висловлень; умовні речення з метою апелювання до почуттів адресата; заперечні речення

Таблиця В.2

побутовий	симетрична рольова конфігурація A1 ↔ A2	збереження симетричних рольових відносин	стратегія збереження симетричних рольових позицій	<ul style="list-style-type: none"> • пропонування соціальної ролі друга (58%); • визнання соціальної ролі комунікативного партнера (17%); • зближення (25%) 	використання звертань; високий рівень емоційності спілкування; оперування експліцитними висловлюваннями; акцентування уваги на спільних рисах; створення субмови
		руйнування симетричних рольових відносин	стратегія заперечення симетричних рольових позицій	<ul style="list-style-type: none"> • заперечення соціальної ролі друга (39%); • підкреслення негативних якостей комунікативного партнера (35%); • приписування ролі самому собі (26%) 	використання пейоративних висловлювань; оперування імпліцитними висловлюваннями з елементами іронії; іронічні висловлення щодо негативних рис реалізації соціальної ролі комунікативним партнером; гіперболізація власної соціальної ролі та оточуючого середовища; гіперболізована позитивна самореференція

Продовження Таблиці В.2

побутовий	асиметрична рольова конфігурація A1 ↕ A2	збереження асиметричних рольових відносин	стратегія збереження асиметричних рольових позицій	<ul style="list-style-type: none"> • підтвердження власної вищої ролі (42%); • призначення ролі комунікативному партнеру (31%); • дидактичний вплив на комунікативного партнера (27%) 	використання звертань; акцентування уваги на спільних рисах; демонстрація важливості думки комунікативного партнера; підкреслення важливості думки / поглядів опонента
		руйнування асиметричних рольових відносин	стратегія заперечення асиметричних рольових позицій	<ul style="list-style-type: none"> • демонстрація вищої ролі (27%); • спростування власної нижчої ролі (22%); • приписування ролі партнеру (19%); • заперечення ролі партнера (17%); • ігнорування вищої ролі партнера (15%) 	ігнорування зауважень комунікативного партнера; саркастичні висловлювання; демонстрація незнання в сфері діяльності опонента; висловлення невдоволення особистими якостями характеру опонента; використання пейоративних висловлювань

ДОДАТОК Г

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Солощук Л. В., Скриннік Ю. С. Стратегії оперування соціальними ролями у сучасному англomовному дискурсі. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2018. VI (52). Issue 177. P. 64–68. *(Особистий внесок здобувача у роботі полягає у здійсненні практичної частини дослідження)*
2. Скриннік Ю. С. Варіативність мовленнєвої поведінки дискурсивної особистості при зміні соціальних ролей. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2017. V (41). Issue 145. С. 47–51.
3. Скриннік Ю. С. Еколінгвістичні виміри зміни соціальних ролей мовців у англomовному побутовому дискурсі. *Одеський лінгвістичний вісник : науково-практичний журнал*. 2017. Вип. 9. Том 1. С. 236–239.
4. Скриннік Ю. С. Особливості комунікативної поведінки мовців при зміні соціальних ролей у інституціональному дискурсі. *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія»*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 25. С. 371–378.
5. Скриннік Ю. С. Імпліцитна оцінка комунікантів при асиметричному типі рольових відносин. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. Київ. 2016. Вип. 30. С. 164–177.
6. Скриннік Ю. С. Залежність комунікативної поведінки мовця від його соціального статусу у різних типах дискурсу. *Наукові записки. Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка. Серія: Філологічні науки*. 2016. Вип. 145. С. 276–280.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Скриннік Ю. С. Типи дискурсивних особистостей при зміні соціальних ролей. *Сучасна германістика: наукові дискусії*: матеріали VIII міжнар. наук. форуму (Харків, 23 жовт. 2018). Харків, 2018. С. 133–135.
8. Скриннік Ю. С. Функціонування звертання у різних типах дискурсу. *Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація*: матеріали XVII міжнар. наук. конф. (Харків, 2 лют. 2018). Харків, 2018. С. 154–155.
9. Skrynnik Yu. S. Non-verbal behaviour in the process of changing social roles in business discourse. *Culture. Cognition. Communication. (Inter)cultural perspectives on language and the mind: Papers of the Conference* (Lublin, 14–15 Sept. 2017). Lublin, 2017. P. 23. URL : <http://phavi.umcs.pl/at/attachments/2017/0906/211238-book-of-abstracts-updated.pdf>. (Дата звернення 02.10.2017).
10. Скриннік Ю. С. Екологія спілкування при зміні соціальних ролей. *Художні феномени в історії світової літератури: перехід мови в письменництво («Екоцентризм: Культура і природа»)*: матеріали III міжнар. наук. конф. (Харків, 7–8 квіт. 2017). Харків, 2017. С. 97–98.
11. Скриннік Ю. С. Особливості функціонування пейоративів у комунікативних ситуаціях з асиметричним статусом мовців. *Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація*: матеріали XVI міжнар. наук. конф. (Харків, 3 лют. 2017). Харків, 2017. С. 120–122.
12. Скриннік Ю. С. Диверсифікація тактик у ситуаціях дидактичного впливу при виконанні комунікантами різних соціальних ролей. *Сучасна іноземна філологія: дослідницький потенціал*: матеріали VII міжнар. наук. форуму (Харків, 23 лист. 2016). Харків, 2016. Ч. II. С. 69–72.
13. Скриннік Ю. С. Вплив соціального статусу мовця на його рольову комунікативну поведінку. *Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація*: матеріали XV міжнар. наук. конф. (Харків, 5 лют. 2016). Харків, 2016. С. 182–184.

- 14.Скриннік Ю. С. Варіативність вербальної та невербальної поведінки жінки при зміні соціальної ролі. *Сучасна англістика: До 85-річчя кафедри англійської філології*: матеріали VI міжнар. наук. форуму (Харків, 23 верес. 2015). Харків, 2015. С. 131–133.